

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HARRY ST. JOHN BRIDGER PHILBY: HAYATI VE
VEHHÂBÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAKİ ROLÜ**

Leyli Sedef KALAYCI

2501161294

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mehmet DALKILIÇ

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : LEYLİ SEDEF KALAYCI Numarası : 2501161294
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : PROF. DR. MEHMET DALKILIÇ
Tez Savunma Tarihi : 11.06.2019 Saati : 11:00
Tez Başlığı : "HARRY ST. JOHN BRIDGER PHILBY: HAYATI VE VEHHABİ DEVLETİNİN KURULUŞUNDAKİ ROLÜ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ÖYÇÜKLÜĞÜLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET DALKILIÇ		KABUL
2- PROF. DR. HALİL İBRAHİM BULUT		KABUL
3- DOÇ. DR. MEHMET ÜMİT		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. ADEM ARIKAN		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ HASAN ÖZKET		

ÖZ

HARRY ST. JOHN BRIDGER PHILBY: HAYATI VE VEHHÂBÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAKİ ROLÜ

LEYLİ SEDEF KALAYCI

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi politik ve ekonomik buhranlarından istifade etmiş, Doğu memleketlerini siyasî ve ekonomik olmak üzere birçok yönden kontrol altına almak üzere özel yetiştirilmiş devlet adamlarını bu bölgelere göndermiştir. Özellikle azınlıkları politik özne kabul ederek bunların bulunduğu alanlarda nüfuzunu artırmış olan İngiltere, bağımsızlıklarını kazanmaları hususunda onları cesaretlendirmiş ve yönlendirmiştir. Bu bağlamda Harry St. John Bridger Philby, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngilizlerin Hindistan'a ve daha sonra Arabistan'a göndermiş olduğu çok kültürlü ve çok dilli devlet adamlarındandır. Cambridge Üniversite'sinde özel dersler almış, başta Fars, Arap, Hint kültürü olmak üzere Doğu literatürü ve yerel dillerde uzmanlaşmıştır. Aynı dönemde birçok yönden zayıflamış bulunan Osmanlı Devleti'nin güttüğü merkezîyetçilik politikasının, birçok bölgede Arapları, Osmanlı idaresi aleyhine çevirmiş olduğu görülmektedir. Son derece donanımlı ve tecrübeli olan Philby, Arap dünyası hakkındaki detaylı gözlemlerini en iyi şekilde İngiliz Hükümetine yansıtmış, Vehhâbîlerin siyasî ve dinî fikir, amaç ve çıkarları ile ilgili tespitlerde bulunmuş, Arap isyanında ve bugünkü Vehhâbî Devleti olan Suudî Arabistan Krallığı'nın kuruluşunda önemli roller oynamıştır. Daha sonra Philby, İngiltere'nin bölgedeki politikalarını eleştirerek görevinden istifa etmiş, Vehhâbî Devleti'nin kurucusu ve lideri Abdülaziz b. Suud ile yakın ilişkiler geliştirerek onun danışmanı olmuştur. Philby'nin bu yıllarda İslam'ı seçmesi aradaki dostluğu daha da kuvvetlendirmiştir. Vehhâbî devletin modernleşmesinde oldukça etkin olan Philby, zenginleşmesinde de önemli rol almış, başta otomobil ve petrol şirketleri olmak üzere, yabancı sermayenin Arap topraklarına girmesine aracılık etmiştir. Bunun dışında iyi bir seyyah ve kâşif kabul edilen Philby'nin Arabistan ve çevresinde bulup topladığı arkeolojik kalıntı ve jeolojik bulgular, flora ve fauna örnekleri çeşitli müzelerde, tarih ve coğrafya topluluklarının dernek ve vakıflarında korunmaktadır. Kendi hayatı ve Arabistan'la ilgili yazmış olduğu onlarca kitap, makale ve gazete yazıları, yapmış olduğu gözlem ve tespitler o döneme ait birinci el kaynak olması açısından büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Philby, Abdülaziz b. Suud, Suudi Arabistan, Vehhâbîlik, İngiltere.

ABSTRACT

HARRY ST. JOHN BRIDGER PHILBY: HIS LIFE AND THE ROLE IN THE ESTABLISHMENT OF THE WAHHABI STATE

LEYLİ SEDEF KALAYCI

Britain took advantage of the political and economic crisis in the Ottoman Empire before the First World War and sent specially trained statesmen to control the Eastern countries in many ways, including political and economic. In particular, regarding the minorities as political subjects, Britain increased its influence in the areas where they were living and encouraged and guided them to gain their independence. In this context, Harry St. John Bridger Philby was one of the multicultural and multi-lingual statesmen that the British sent to India and later to Arabia in the years of World War I. Philby had taken private lessons from Cambridge University and specialized in Eastern literature and local languages, especially in Persian, Arabic and Indian culture. In the same period, the centralization policy of the Ottoman Empire, which was already weakened in many ways, turned the Arabs in many regions against the Ottoman rule. Philby, who was a highly equipped and experienced agent, reported his detailed observations on the Arab world to the British Government ideally, made observations on the political and religious ideas, aims and interests of the Wahabis and played an important role in the Arab independence and in the establishment of the Kingdom of Saudi Arabia that is the Wahabian State of today. Philby then resigned from his post criticizing Britain's policies in the region, and by developing close relationships with Abdulaziz b. Saud, the founder and leader of the Wahabi State, he became his supervisor. Philby's choice of Islam in these years further strengthened the friendship between them. Being very effective in the modernization of the Wahabi State, Philby also played an important role in the enrichment of the state, mediated the entry of foreign capital into the Arab lands, especially for the automobile and oil companies. Moreover, the archaeological remains and geological findings, flora and fauna samples found and collected in Arabia and its surroundings by Philby who has been also regarded as a good traveler and explorer, are preserved in various museums and in associations and foundations of history and geography communities. Dozens of books, articles and newspapers articles that he wrote about his life and Arabia, and his observations and evaluations are of great importance in terms of being the first-hand source of that period.

Keywords: Philby, Abdul Aziz al-Saud, Saudi Arabia, Wahhabism, Britain.

ÖNSÖZ

Araştırma konum “Harry St. John Bridger Philby: Hayatı ve Vehhâbi Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü” başlığını taşımaktadır. Vehhâbîlik, muhaliflerin isimlendirmesi olmasına rağmen literatürde oldukça yaygın bir şekilde yer almakta ve Suudî Arabistan’ın dini yorumlama biçimi olarak kabul edilmektedir. Gerek Türkiye gerekse dünyada Vehhâbî Devleti’nin tarihi, kuruluşu ve faaliyetleri ile ilgili önemli çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak bunlar İngiltere’nin bölgeye yönelik politikalarına, bunların aktörlerine ve dinî ve siyasî faaliyetlerine yeteri kadar yer vermemektedir. Arap isyanı ve Arapların Osmanlı Devleti’nden ayrılış süreci tarihsel, sosyolojik ve siyasî alanda incelendiğinde akla gelen ilk isim daima T. E. Lawrence olmaktadır. Onun dışında bölgede etkin rol almış İngiliz istihbaratçılara ne akademik ne de siyasî olarak değinilmemekte, bu isimler gölgede kalmakta ya da kasten bırakılmaktadır. Bunlardan biri de İngiliz Harry St. John Bridger Philby (1885-1960)’dir. Tezde, İngiltere’nin Ortadoğu, özellikle de Suudi Arabistan siyasetine önemli derecede yön veren, Vehhâbi devletinin kuruluşunda büyük rol üstlenmiş ancak tarihin arka sayfalarında kalmış İngiliz ajanı Harry St. John Bridger Philby’nin hayatı; Müslüman oluşu ve tarihin o dönemi İslam Mezhepleri Tarihi metodolojisi çerçevesinde araştırılacaktır. Araştırmada ilk elden kaynaklara müracaat etmek suretiyle dönemin olaylarını değerlendirmek, Philby hakkında, Suudi Arabistan ve Vehhâbîlik nezdinde farkındalık oluşturmaya temenni etmekteyiz.

Arabistan’daki durum; Osmanlı Devleti’nin bölgeyi korumaya yönelik çabaları ve özellikle İngiltere’nin söz konusu dönemdeki ajanlık faaliyetleri, birinci derecede bölgeyle bağlantılı ülkelerin o dönemdeki politikaları ile irtibatlandırılarak yer almaktadır. Arap isyanı, Arapların Osmanlı’ya karşı tutumları, bölgede hazır bulunan İngilizlerin, azınlıkların istek ve amaçları noktasında izlemiş oldukları milliyetçi politikalar, olayları ilk elden gözlemlemiş olan Philby vasıtasıyla din-mezhep-siyaset ilişkisi bağlamında anlatılmış ve tezimizin öne çıkan vasfını oluşturmuştur. Yerli ve yabancı kaynaklarda son yarım asırdır ismi öne çıkmayan ancak döneminde çok önemli ve etkin bir şahsiyet olarak kabul edilen Philby’nin hayatını işlemek ve Vehhâbî Devleti’nin kuruluşunda oynadığı rolü öne çıkarmak suretiyle kendisi ile ilgili akademik farkındalık oluşturmak tezimizin ana amacıdır.

Çalışmam bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, kaynakları ve metodu hakkında bilgi verilmektedir. Birinci Bölüm’de Arap Yarımadası’nın coğrafi, sosyolojik ve tarihî özellikleri değerlendirilmiş, Vehhâbîlik hareketinin teşekkül süreci bunlara bağlı olarak incelenmiş ve tarihte kurulup yıkılmış olan Vehhâbî Devletleri’ne yer verilmiştir. İkinci bölümde ise son Vehhâbî Devleti’nin kurulması aşamasında etkin rol oynayan Philby’nin doğduğu dönemin şartlarına, devletlerin içinde bulunduğu duruma, Philby’nin hayatına ve eğitimine yer verilmiş; donanımlı bir İngiliz ajan devlet adamının yetiştiği şartlar ve almış olduğu eğitim, Philby nezdinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son bölüm olan üçüncü bölümde ise İngiltere’nin milliyetçi fikirleri ön plana çıkararak geliştirdiği Arap dünyası politikası ve Osmanlı Devleti’ne bakışı ortaya konulmuş, Philby’nin Doğu görevine gönderilmesiyle birlikte bölgede İngiltere adına resmi ve sivil olarak yapmış olduğu faaliyetler ele alınmıştır. Ayrıca Arapların Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası siyasî durumlarından, Arap bağımsızlık hareketinden ve Arabistan’da var olan Vehhâbî düşüncüyü ve Vehhâbî Arapların diğer Müslümanlara ayrılıkçı veya ötekileştirici bakışlarını gözlemlemiş ve yeni devletin ortaya çıkışında rol almış İngiliz aktörlerin önde gelenlerinden bahsedilmiştir. Vehhâbî Devleti’nin liderinin belirlenmesi, yeni devletin kurulması ve sınırlarının oluşmasında, politikalarının şekillenmesinde, Vehhâbî ulema ve zihniyete rağmen Batılı devletlerle ilişkiler kurulması, modernleşmesinde ve zenginleşmesinde Philby’nin oynamış olduğu roller akademik çalışmalardan ve onun kaleme aldığı eserlerden faydalanmak suretiyle incelenmiş, bu sayede o dönemi farklı bir perspektiften gözlemleme imkânı yakalanmıştır.

Sadece tez konusunun belirlenmesi tamamlanması süresince değil, şahsımı İslamî ilimlere ve Mezhepler Tarihi çalışmalarına yönlendirmesi ve bu yöndeki her türlü destek ve motivasyonunu arkamda hissettiğim saygıdeğer danışmanım ve hocam Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç’a müteşekkirim. Ayrıca çalışmanın başında ufuk açıcı yorum ve tavsiyelerinden istifade ettiğim sayın Prof. Dr. Mehmet Ali Büyükkara’ya şükranlarımı sunmayı borç bilirim. Çalışmalarım esnasında, konforlu çalışma ortamımı, materyal ve ihtiyaçlarımı temin ettiğim BİSAV kütüphanesine, konumla alakalı ilk elden evraklara erişebilmemi sağlayan Oxford St. Antony’s Kolej Kütüphanesi çalışanları ve özellikle Ortadoğu Arşivi sorumlusu Debbie Usher’a, Londra’da eğitim görmekte olduğu süreçte ülkemizden ulaşamadığım pek çok

kaynak konusunda bana katkı sağlayan kardeşim Esra Bilgin'e, İSAM çalışanlarına, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi kadrosuna, çalışmalarımda emeği geçen diğer bütün kurum ve kuruluşlara ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım. Son olarak İslami ilimler alanındaki tüm çalışma ve uğraşlarımın başından sonuna kadar destekçisi olan ve bana her türlü kolaylığı sağlayan eřim Av. Ömer Faruk Kalaycı olmak üzere burada isimlerini zikredemediğim bütün arkadaşlarıma yardım ve desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

LEYLİ SEDEF KALAYCI
İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYIL ARABİSTAN'I VE KURULAN VEHHÂBÎ DEVLETLERİ

1.1.ARAP YARIMADASI: COĞRAFYA, TARİH, SİYASET VE DİN.....	8
1.1.1. Coğrafi Özellikler ve Sosyolojik Yapı.....	8
1.1.2. Siyasî ve Dinî Yapı	12
1.2.MUHAMMED B. ABDÜLVEHHÂB VE VEHHÂBİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	14
1.2.1. Selefîlik.....	15
1.2.2. Vehhâbîlik.....	17
1.3. BÖLGEDE KURULAN VEHHÂBÎ DEVLETLERİ	23
1.3.1. Dir'iyye Anlaşması ve İlk Vehhâbi Devleti.....	23
1.3.2. İkinci Vehhâbî Devleti (1822-1891).....	28
1.3.3. Üçüncü Vehhâbî Devleti: Suudî Arabistan Krallığı.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

HARRY JOHN ST. BRIDGER PHILBY: HAYATI VE VEHHABİLİĞE GİDEN YOL

2.1.DOĞDUĞU DÖNEM.....	37
2.1.1. Britanya.....	37
2.1.2. Hindistan	40
2.2. HARRY ST. JOHN BRIDGER PHILBY	44
2.2.1 Doğumu, Çocukluğu ve Eğitimi	44
2.2.2 Hindistan Kamu Görevi	50
2.2.3 Mezopotamya Görevi.....	56
2.2.3.1 İlk Arabistan Seyahati ve Vehhabî Liderle İlk Karşılaşma.....	60
2.2.3.2 Savaş Sonrası İngiltere.....	63

2.2.4 Irak-Ürdün Görevleri ve İngiliz Hükümetinden İstifası.....	64
2.2.5 İbn Suud'un Himayesine Girmesi ve İslam'ı Seçmesi	70
2.2.6 Beyrut'a Sürgün, Ölümü ve Eserleri.....	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VEHHÂBÎ DEVLETİN KURULUŞU VE PHILBY'NİN ROLÜ

3.1. İNGİLİZLERİN ORTADOĞU POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ	80
3.1.1. Başroldeki Aktörler.....	84
3.1.1.1. Horatio Herbert Kitchener (1850-1916).....	85
3.1.1.2. Mark Sykes (1879-1919)	86
3.1.1.3. Percy Zachariah Cox (1864-1937).....	87
3.1.1.4. Ronald Henry Amherst Storrs (1881-1955).....	88
3.1.1.5. Thomas Edward Lawrence (1888-1935).....	89
3.1.1.6. David George Hogarth (1862-1927).....	91
3.1.1.7. Gertrude Margaret Lowthian Bell (1868-1926).....	91
3.2. YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞINDA VEHHÂBÎ-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ VE PHILBY'NİN ROLÜ	93
3.2.1. Savaş Öncesi Dönem (1904-1914)	94
3.2.2. Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası Dönem.....	102
3.2.2.1. Arap Liderliği Noktasında Haşimî-Vehhâbî Rekabeti	105
3.2.2.2. Philby'nin Necd Misyonu 1917	107
3.2.2.3. İbn Suud'un Şerif Hüseyin'e Karşı Zaferi ve Vehhabî Devletinin Kuruluşu	115
3.3. PHILBY'NİN DEVLETİN KURULUŞUNDAN SONRA ALMIŞ OLDUĞU ROLLER	123
3.3.1. Müsteşar Philby	124
3.3.2. Tüccar Philby	128
3.3.3. Seyyah, Coğrafyacı, Bilim İnsanı Olarak Philby	132
3.3.4. Yazar ve Oryantalist Philby	135
SONUÇ	139
KAYNAKÇA	145

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.y.	: Aynı yer
b.	: İbni
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
ĐİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
MEC	: Middle East Center
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
St.	: Saint
No:	: Sayı
t.y.	: Tarih yok
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Thk.	: Tahkik
Trc.	: Tercüme
TV	: Televizyon
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire
y.y.	: Yazar yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, KAPSAMI, KAYNAKLARI VE METODU

Tez konumuz olan “Harry St. John Bridger Philby’nin Hayatı ve Vehhâbî Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü” ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklarda tatminkâr ve doyurucu bir çalışma bulunmadığı belirtilmelidir. İngiliz ve Arap dilinde geçmişte yazılmış birer adet biyografi kitabı Harry St. John Bridger Philby (1885-1960)’nin hayat hikayesine yer vermekle beraber Suudî Arabistan’ın kuruluşundaki rolüne yeterince değinmemiştir. Kırklı yaşlarında Vehhâbîliği tercih eden ve o dönemde yaşanan olayları Vehhâbîlerin gözüyle ilk elden öğrenmemize vesile olan Philby’nin tespitlerini de içeren bu çalışmamız alanında bir ilktir ve söz konusu kişi hakkında akademik farkındalık oluşturmak hedeflenmiştir. Ayrıca bu çalışma, Vehhâbîlik ve İngilizler hakkında Türkçe’ye yeni aktarılan önemli bilgiler ve açığa çıkmamış birtakım kaynaklar bağlamında bundan sonra yalnızca İslami İlimler alanında değil, Siyaset Bilimi, Tarih, Sosyoloji gibi diğer Sosyal Bilimler disiplinlerinde yapılacak çalışmaların da önemli bir kaynağını teşkil edecektir.

Bu çalışmanın konusu “Harry St. John Bridger Philby: Hayatı ve Vehhâbî Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü” olarak belirlenmiştir. Konunun iyi anlaşılabilmesi için ilk aşamada Vehhâbîlik ve Suud Devletleri tarihinin gözden geçirilmesi ve o dönemdeki siyasî ve dinî durumun tespit edilmesi gerekmektedir. Buna binaen hareketin ortaya çıkışı, genişlemesi ve toplum nezdinde siyasi ve dini bir harekete dönüşmesi ana hatlarıyla incelenmiştir. Daha sonra tarihte kurulmuş ve yıkılmış Vehhâbî Devletleri’nin siyasî tarihleri kronolojik olarak anlatılmıştır. Bu bağlamda özellikle İngilizlerin desteklemesi ve kışkırtmasıyla Arapların 1700’lü yıllardan itibaren kendi devletlerini kurma istek ve amaçları incelenmiş, XX. yüzyıl başlarında ortaya çıkan olaylar ve Birinci Dünya Savaşı ile birlikte son Vehhâbî Devleti’ne gelinceye kadarki durumları ele alınmıştır. Arapların dışlamacı, tekfirci Vehhâbî düşünce ekseninde diğer Müslüman toplumlara bakışları da hem kendi kaynakları hem diğer kaynaklar kullanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bir sonraki aşamada, son Vehhâbî Devleti'nin kuruluşuna bizzat yardım ederek krallığın kuruluşunu siyasî ve iktisadî yardımlarla kolaylaştırmış olan İngilizlerin aynı dönemdeki durumları da tezimize konu olmaktadır. Bu bağlamda İngiliz siyaset adamı ve istihbaratçı John Philby'nin doğduğu ve yaşadığı dönem, hayatı, almış olduğu eğitimler ve yetiştiği şartlar İngilizlerin Doğu memleketlerindeki politikasını yansıtmakta olduğundan konumuz açısından önem arz etmektedir.

Son olarak Vehhâbîlerin Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını ilan ederek devlet kurmaları, bu süreçte İngilizlerin bölgede izlediği politikalar, ikilemler ve anlaşmazlıklar tezimizin üçüncü ana bölümünü oluşturmuştur. Burada İngiliz seyyah ve siyaset adamı Philby'nin ihtida ederek bir Vehhâbî olması, Vehhâbî lider Abdülaziz b. Suud (1880-1953) ile olan yakın teması, ona danışmanlığı, fikir hocalığı ve otuz yılı aşkın dostluğu sırasında ortaya çıkan birinci elden gözlem ve tespitlerini yansıttığı makale, kitap ve otobiyografiler Mezhepler Tarihi açısından bizi önemli noktalara götürmekte olup, Vehhâbî akımın yeni devlet elinde nasıl geliştirildiği konusunun daha iyi anlaşılması noktasında etkili olacaktır.

Bu çalışmanın amacı, bir İngiliz seyyah ve siyaset adamı olan Harry St. John Bridger Philby'nin hayatını, Birinci Dünya Savaşı yıllarında istihbarat subayı olarak Arabistan'da görevlendirilmesini ve Vehhâbî Devleti'nin kuruluşunda oynamış olduğu başrolü, yerli ve yabancı kaynaklardan istifade etmek suretiyle ortaya koyarak, onun hakkında akademik farkındalık oluşturmaktır. Vehhâbîlik hareketini ve tarihte kurulan Vehhâbî devletlerini incelemek suretiyle mezhep mensuplarının ve liderlerinin dinî ve siyasî amaçlarının anlaşılmasına katkı sağlamak, son Vehhâbî Devleti'nin kurulduğu dönemde Britanya, Osmanlı Devleti ve Arabistan'daki konjonktürel duruma işaret etmek, Vehhâbî Devleti'nin kuruluşu ve şekillenmesinde İngiliz politikasının etkilerini mercek altına almak da çalışmamızın amaçlarındandır. Yerli kaynaklarda yer almayan, yabancı kaynaklarda ise hayatına ve Britanya nezdindeki rolüne çok az değinilen, çoğunlukla Arabistan uzmanı ve seyyahı olarak nitelenerek Vehhâbîliğin devlet haline gelmesindeki önemli katkıları gözardı edilen Philby'nin, Arabistan ve Vehhâbîlikle alakalı kitaplarından, hatıra ve gözlemlerini kaleme aldığı otobiyografilerinden yola çıkarak siyaset adamı ve istihbaratçı yönünü yansıtabilmek de çalışmamızın hedeflerindendir.

Araştırmamız Vehhâbîlik, Vehhâbî Devleti'nin kuruluş aşamasında büyük rol oynamış Philby'nin hayatı ile birlikte Birinci Dünya Savaşı yılları ve Arapların İngiliz desteğiyle Osmanlı Devleti'nden kopuşunu incelediğinden kapsam ve kaynakları itibariyle oldukça geniştir.

Tez kapsam olarak; ilk aşamada Vehhâbîlik hareketinin ortaya çıkışını ve tarihsel serüvenini, bununla beraber Vehhâbî Devletleri olarak literatüre geçmiş Suud Devletleri'nin kuruluşunu tarihsel arka planı ile birlikte ele almıştır. Tezimiz ikinci aşamada, tarihte üçüncü ve son Vehhâbî Devleti olarak yer bulan bugünkü Suudi Arabistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılışını ve Birinci Dünya Savaşı sonrası bu devletin kuruluş ve gelişme mücadelesini desteklemiş olan İngiliz istihbaratçı ve siyaset adamı Harry St. John Bridger Philby'nin hayatını, aldığı eğitimi, Britanya İmparatorluğu tarafından önce Doğu'da Hindistan Kamu Hizmeti'ne, sonrasında ise Mezopotamya, Ürdün ve Arabistan'a gönderilişini ve bu bölgelerdeki resmî ve sivil faaliyetlerini konu edinmiştir. Son olarak bu çalışmada, Suudi Arabistan devletinin kuruluşunda ve bağımsızlığını kazanmasında etkili olan, İngiliz desteğini Araplara sağlamakta aracılık yapmış ancak daha sonra İngiliz Kamu Hizmeti'nden istifa ederek yolunu ayırmış olan Philby'nin, günümüz Vehhâbî Devleti'nin ilk kralı Abdülaziz b. Suud ile olan yakın ilişkileri, danışmanlığı ve otuz yılı aşkın dostluğu bağlamında, o dönemdeki faaliyetleri incelenecek ve bu tarihi dönemeçte oynadığı rol ortaya koyulacaktır.

Çalışmamızın kaynakları, Vehhâbîlik ve Suud Devletleri tarihi noktasında Eyüp Sabri Paşa'nın "Târih-i Vehhâbîyân" adlı eseri, Ahmet Vehbi Ecer'in "Tarihte Vehhâbî Hareketi ve Etkileri" kitabı, Zekeriya Kurşun'un Osmanlı arşivleri doğrultusunda telif ettiği "Necd ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti; Vehhâbî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı" isimli çalışması, Mehmet Ali Büyükkara'nın "İhvan'dan Cüheyman'a Suudî Arabistan ve Vehhâbîlik" adlı eserleridir. Bahsi geçen kaynaklar hem Osmanlı kaynaklarında hem de Batılı kaynaklarda Vehhâbîlik hareketini yakından incelemekte olan yerli kaynaklardır. Vehhâbîlik tarihini kendi kaynaklarından inceleme amacını güderek konu hakkında çapraz okumalar yaptığımız "Tarîh-u İbn Ğannâm" isimli hacimli eser ise meşhur Necd-Vehhâbî tarihçisi Hüseyin b. Ğannâm tarafından ortaya konulmuştur. Ayrıca Muhammed b. Sâlih el-Useymin'in Muhammed b. Abdülvehhâb'ın biyografisini konu ettiği "eş-

Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb” isimli eseri Suud’i Arabistan’da yapılmış güncel çalışmalardandır. Bunların yanı sıra M. Fatih Şeker’in “Osmanlılar ve Vehhâbîlik: Hüseyin Kâzım Kadri’nin Vehhâbîlik Risalesi” adlı eseri, Yusuf Ziya Yörükân’ın “Vehhâbîlik” makalesi, Rifat Türkel tarafından hazırlanmış “Vehhâbîlik ve Arka Planı: Başlangıçtan İkinci Suûd Devleti’ne Kadar” adındaki doktora çalışması, Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun’un Osmanlı vesikalarından faydalanarak hazırlamış oldukları “Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi” isimli eser yerli kaynaklarda yer alan istifade ettiğimiz diğer çalışmalardır. Ayrıca yaşamını tezimize konu ettiğimiz Harry St. John Bridger Philby’nin Arabistan ve Vehhâbîlik ile ilgili tecrübe ve izlenimlerini yansıttığı “Arabia of The Wahhabis”, “Arabia”, “Saudi Arabia”, “Arabian Jubilee” isimli kitapları, Jane Hathaway’ın “Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları” adlı eseri Arabistan ve Vehhâbîlik tarihi bölümlerinde kullanmış olduğumuz konu hakkında kaleme alınmış yabancı kaynaklardır. Philby’nin, Necd tarihçilerinin eserlerinden, kurucu kral Abdülaziz b. Suud ve atalarının sözlü anlatımlarından, Arap dünyası hakkında bilgiler edinmiş İngiliz temsilcilerin ve seyyahların kendinden önce ortaya koyduğu eserlerden ve kendi tecrübelerinden faydalandığını belirttiği yukarıda bahsi geçen kitapları, birçok kaynaktan harmanlanmış haldeki bilgiyi günümüze ulaştırmaktadır. Philby’nin günlük olayları dahi titizlikle ve dahası takıntılı bir şekilde kayda geçirdiği görüldüğünden söz konusu kitaplarındaki bilgiler konumuza oldukça ışık tutmuştur. Bunlara ilaveten konumuz hakkındaki DİA ve İA makaleleri de bilgilerimizi temin ettiğimiz diğer kaynaklardır.

Çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümünü oluşturan Philby’nin hayatı ve Vehhâbî Devleti’nin kuruluşundaki rolünü hazırlarken yararlandığımız kaynaklar; Philby’nin 1957 yılında yazmış olduğu otobiyografisi olan “Forty Years in The Wilderness” kitabı, Philby hakkında kaleme alınmış Hayri Hammâd’ın 1961 basımlı “Abdullâh Filbî: Kıt’a min Târihi’l-Arabi’l-Hadîs” ve Elizabeth Monroe’nun 1973 basımlı “Philby of Arabia” isimli biyografi kitaplarıdır. Hayri Hammâd 1917-1972 tarihleri arası yaşamış, Philby’nin Beyrut’ta sürgünde bulunduğu sırada onun yaşamına şahitlik etmiş Filistin asıllı Lübnan’lı yazardır. Bir Müslüman gözüyle ortaya koyduğu eserinde, Amerikalı araştırmacı yazar Elizabeth Monroe’nun aksine olayları birçok açıdan ele almıştır. Monroe’nun, İngilizlerin itibarına gölge düşürmemek

açısından ele almadığı veya yüzeysel bir anlatımla geçiştirdiği bazı konular Hammâd tarafından cüretkâr biçimde anlatılmaktadır. Elizabeth Monroe ise uzun yıllarını ayırarak Philby ile ilgili araştırmalar yapmış, Arabistan’da dağınık ve âtıl halde bulunan bilgileri toparlamış, ailesiyle ve onu tanıyanlarla bizzat görüşerek eserini kaleme almıştır. Ayrıca Philby’nin Arabistan’ı terk ettikten sonra geride bırakmış olduğu evrakların tamamının İngiltere’de yer alan Philby Özel Koleksiyonunda toplanmasına katkıda bulunmuş Amerikalı bir gazetecidir. Bu sayılan eserlerden başka Philby’nin “Report on Najd Mission 1917-1918”, Gary Troeller’in “The Birth of Saudi Arabia: Britain and The Rise of The House of Ibn Saud” adlı kitabı, Briton Cooper Busch’un 1967 tarihli “Britain and The Persian Gulf 1894-1914” ve “Britain, India and The Arabs” adlı eserleri, Jerald L. Thompson’un “Philby, Ibn Saud and Palestine” ve Hassan Syed Abedin’in “Abdul Aziz Al-Saud and The Great Game in Arabia, 1896-1946” adlı tezi Philby’nin Vehhâbî Devleti’nin kuruluşundaki rolünü incelerken kullandığımız kaynaklardır. Oxford’da bulunan St. Antony’s Kolej’de yer alan, 1972’de Suudi Arabistan’daki ARAMCO şirketinden alınarak İngiltere’ye getirilmiş özel koleksiyon da Philby’nin basılmamış kitap, makale, günlük ve mektuplarını içermesinden dolayı önemi büyük olan ve inceleme imkânı bulduğumuz diğer bir kaynaktır. Buradaki basılmamış kitapları Arabian Mandates ve Mesopotage, dönemin kapalı kalmış bazı bilgilerini içermesi ve bizler için birinci el kaynak olması açısından elzemdir. Özellikle Mesopotage eseri İngilizlerin savaş sırasında ve sonrasında bölgedeki uygulamalarını, bölgede görev yapmış bir İngiliz istihbaratçısı gözüyle eleştirmekte olduğundan çarpıcı bilgiler içermektedir. Bunlara ilaveten DİA ve İA’nın ilgili maddeleri, ayrıca Index Islamicus ve Encyclopedia of Islam’ın ilgili maddeleri, Oxford University Press’in ve The National Archives’in biyografi bölümleri, Jstor ve Brillonline akademik makale siteleri faydalandığımız kaynaklar arasındadır. Zaman-mekân irtibatı bağlamında, Philby ile aynı dönemde yaşamış, İngilizler adına bölgede çalışmış ve Arabistanlı Lawrence olarak meşhur olmuş T. E. Lawrence (1888-1935) ve yine Arap uzmanı olarak ün yapmış İngiliz Gertrude Bell (1868-1926)’in günlük, hatırat ve gezi yazılarından faydalanılarak ortaya konulmuş, çalıştığımız dönemle birebir bağlantılı eserler olan T. E. Lawrence’a ait “Bilgelğin Yedi Sütunu” ve Janet Wallach’ın “Çöl Kraliçesi” kitabında, ayrıca Philby’nin Arabistan’da olduğu dönem Cidde konsolosluğu yapmış Sir Andrews Ryan’ın “Bir

İngiliz Tercümanın Hatıraları” isimli çalışmasında, Durmuş Akalın’ın “Süveyş Kanalı: Açılışı ve Osmanlı Devleti’ne Etkisi 1854-1882” adlı tezinde, Samet Yüce’nin “Britanya’nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell” tezinde, Taha Öztürk’ün “Şerif Hüseyin’den Suud Ailesine Hicaz Bölgesinin Yönetiminde İngiliz Nüfuzu” isimli tezinde özellikle Arap isyanı, İngilizlerin Ortadoğu politikası ve Philby ile bağlantılı olan bölümler tespit edilip incelenmiştir.

Çalışmamızın tamamında betimleyici bir yöntem izlenmiştir. Kütüphaneler ve çevrimiçi kaynaklardan ulaşılan bilgiler objektif şekilde değerlendirilmeye çalışılarak tezimizdeki yerini almıştır. Hareketin mensuplarına, olayların baş kahramanlarına ait eserler ivedilikle gözden geçirilerek hadiseleri onların gözünden okumak suretiyle bilgiler toplanmaya çalışılmıştır. Bu aşamada tezimize orjinallik kazandırmakla birlikte bizi zorlayan en önemli nokta konuyla ilgili Mehmet Ali Büyükkara’nın DİA’da yer alan Philby makalesi haricinde Türkiye’de yapılmış hiçbir çalışma olmayışıdır. Arapça kaynaklarda ise Vehhâbîlik ve Suud tarihini kapsayan bölüm dışında, Philby ve hayatı hakkında Beyrutlu yazar Hayri Hammâd’a ait bir adet biyografi kitabı ve büyük ölçüde Monroe’nun eserinden faydalanılarak ortaya konulmuş bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

İngilizler arkalarında Vehhâbî devletin kuruluş dönemiyle alakalı oldukça geniş ölçekli bir malzeme bırakırken Suudî Arabistan’ın o dönemdeki yaşananlara ilişkin tarih kayıtları konusunda aynısını söylemek çok güçtür. Bu nedenle tezimizin kaynaklarının büyük bir bölümü İngiliz dilindedir ve bu kaynakların yazılış ve basım tarihleri de günümüze göre çok geride kalmaktadır. Büyük çoğunluğuna Londra sahaflarından ulaşabildiğimiz Philby kitaplarından bir kısmı Boğaziçi Üniversitesi kütüphanesi ve İSAM kütüphanesinde mevcuttur. Ancak çalışmaya ışık tutacak ana kaynak değerindeki Philby’nin iki otobiyografisinden ilkinde Türkiye ve Londra dahil hiçbir yerden ulaşılammıştır. Arabian Days (London, 1948) Philby’nin hayatının ilk bölümü olan doğumu, eğitimi ve Hindistan Kamu Hizmeti göreviyle ilgili bölümleri kapsamakta, ancak onun hayatını konu eden biyografi kitaplarında yazarlar tarafından kaynak olarak zikredilmesine rağmen buna yönelik dipnotlara rastlanmamaktadır. Birkaç makale dışında bu esere sağlıklı atıflar yapmış olan kaynak tespit edilememiştir. Bu noktada Hammâd ve Monroe’nun eserlerini kıyaslamak suretiyle doğrulamalar yapılmaya çalışılmıştır. Zaten konumuz itibarıyla

Vehhâbîleri ilgilendiren bölümler Philby'nin ikinci otobiyografisi olan *Forty Years in The Wilderness* (London, 1957) adlı eserinde bulunmaktadır.

Kaynakların bir bölümünün hatırat oluşu da çalışma sırasında karşılaştığımız zorluklardan biridir. Nesnel bir anlatıma ve akademik bir dile sahip olmayan hatıratlar yazarların kişisel gözlemlerine dayanmasından ötürü diğer kaynaklardan teyit gerektiren bilgiler içermektedir. Üstelik dipnot ve kaynakça bilgisi de neredeyse yoktur. Kaynakların tespit edilerek bunlara ulaşmanın birtakım güçlükleri dışında yazarların yapmış oldukları tarih hataları, İngiltere'nin itibarına gölge düşürmemek adına ya da Araplara duyulan hayranlık veya kızgınlık duygusu ile olaylara yaklaşımları, materyallerin nesnelliğine gölge düşürmüştür. Özellikle Philby'nin, İngiltere politikalarını eleştirerek buradaki kamu hizmetinden ayrılışına neden olan olaylar, savaş sonrası bölge hakkındaki görüş ve önerileri kaynaklarda yeterince detaylandırılmamıştır. Bu türden kısıtlamaları en aza indirgeyecek ve çapraz okumalar yapmamıza vesile olacak kaynaklar yalnızca Oxford Üniversitesi St. Antony's Kolej'de bulunan Philby arşivinde mevcuttur. İnternet üzerinden erişime açık olmayan bu arşivi inceleyebilmiş olmak Philby ve Britanya hakkında o dönem için muğlakta kalan birçok bilgiye birinci elden ulaşmak açısından çalışmamız adına büyük bir şans olmuştur. Londra'ya trenle bir saat mesafedeki St. Antony's Kolej genellikle Doğu'dan öğrenci alması ve bu bölgeye yönelik çalışmalar yapıyor olması nedeniyle geniş bir Orta Doğu arşivini barındırmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'den giderek buradaki Philby arşivinden faydalanmak istemem buradaki çalışanları heyecanlandırmış olup bana her türlü kolaylığı sağlamışlardır. Özellikle üç yıldır Philby arşivinde görev yaparak bu arşivin düzenlenmesine katkıda bulunan arşiv sorumlusu Debbie Usher'a bu noktadaki yardımlarından dolayı müteşekkirim. Philby'nin basılmamış kitapları, makaleleri, raporları, birçoğu halen düzensiz halde bulunan el yazması günlük ve mektupları, yapmış olduğu gezilerle alakalı kişisel eşyaları, haritaları, çizimleri barındıran bu devasa arşiv, sadece Mezhepler Tarihi bilim dalı açısından değil, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Tarih gibi diğer disiplinler için de incelenmeye muhtaç bir hazine değerindedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYIL ARABİSTAN'I VE KURULAN VEHHÂBÎ DEVLETLERİ

1.1. ARAP YARIMADASI: COĞRAFYA, TARİH, SİYASET VE DİN

İslam Mezhepleri Tarihi biliminde mezheplerin veya dini grupların doğuşuna tesir eden etkiler çok çeşitli şekillerde ifade edilmekle birlikte ana etkenler genellikle insan, siyasi sebepler, coğrafya, medeniyetler ve kültürel unsurlar olarak sıralanmaktadır. Tezimizin tüm aşamalarına konu olan Arabistan ve Vehhâbiliği anlayabilmek, bölgenin coğrafi özelliklerini ve sosyal yapısını tanımayı gerektirmektedir. Zira dinî hareketlerin ortaya çıkış ve teşekkülünde coğrafi şartların önemi ve tesiri inkâr edilemez.¹ Bu nedenle günümüz Arabistan'ının devlet olarak ortaya çıkış zemini olan ve Vehhâbiliğin anavatanı sayılan Necd coğrafyasını, tarihî, siyasî ve sosyolojik yönleriyle birlikte ele almak, hareketin arka planını anlamaya yönelik bir merhale olduğundan kaçınılmazdır.

1.1.1. Coğrafi Özellikler ve Sosyolojik Yapı

Türkçe'de Arap Yarımadası ya da kısaca Arabistan olarak isimlendirilen yerin asıl adı “Şibhü Cezîreti'l-Arab” şeklindedir. Tarihte Arabistan'ın bölümleri ve sınırları tarif edilirken coğrafyacıların verdiği bilgiler bazı farklılıklar göstermekle birlikte² Arabistan'ı; doğusunda, kendisini Hint Kıtası'ndan ayıran Basra Körfezi, batısında Kızıldeniz, kuzeyinde Irak ve Suriye, güneyinde Yemen ve Aden'in bulunduğu bir yarımada olarak tanımlamak mümkündür. Vehhâbiliğin anayurdu olan Necd ise; Arabistan'ın tam kalbinde yer alır ve batıda Hicaz ve Asir tarafından çevrelenir. Kuzeyde Suriye çölünün bir parçası olan Nufud Çölü, Necd'i Kuzey Arabistan bozkırlarından ayırmaktadır. Doğu Arabistan'ı Necd'den ayıran uzun şerit şeklindeki çöl ise Dahna'dır. Necd'in güneyinde yer alan Rub'u'l-Hâlî (Boş Çeyrek)

¹ Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, **İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi-I**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 398.

² Örneğin 9. Asırda Asmaî, bölgeyi Yemen, Necd, Hicaz ve Tihâme olarak dörde, 10. Yüzyılda İstahrî, Hicaz, Necd ve Yemen olmak üzere üçe, Hemdânî ve Mukaddesî; Şam ve Yemen adıyla ikiye, 11. Asırda Bekrî ve 13. Asırda el-Hamevî daha ayrıntılı şekilde Tihâme, Hicaz, Necd, Aruz ve Yemen olarak beş bölüme ayırmaktadır. Kudret Büyükcoşkun, “Arabistan”, **DİA**, Ankara, 1991, C.III, s. 248.

adı verilen büyük çöl, dünyanın en büyük çöllerinden biridir.³ Arabistan'ın coğrafi olarak merkezi sayılan Necd, belirtilen çöllerle çevrili olup, geçmişten bu yana Arap Yarımadası'nın tarih ve coğrafya literatüründe yerini almış bir bölgedir. Bölge genel itibariyle kayalık düzlüklerle kaplı olup iç kısımlar küçük parçalı kumlardan oluşan dağ kümeleri ile birbirinden ayrılmıştır. Buradaki en büyük dağ kümesi; Riyad'ın kuzeyinde ve Nufud çölünün hemen güneyindeki Cebel-i Şammar adıyla bilinir ve 1900'lü yılların başına kadar, İbn Suud'un amansız düşmanı Reşidîlerin liderliğini yaptığı bölgedir. Bölgenin başkenti Hail, o dönemde büyük bir vaha olup günümüzde gelişmiş bir kenttir. Kızıldeniz'den doğu yönüne doğru eski nehir yataklarını kapsayan çok sayıda vadi bulunur. Bu vadiler yaşamaya en elverişli yer olmaları sebebiyle Necd'in kalabalık yerleşim yerlerini oluşturmuştur.⁴

Doğudan Basra Körfezi ve batıdan Kızıldeniz'e iki taraflı kıyısı olması sebebiyle tarih boyunca ticarî ve siyasî hareketliliğin hâkim olduğu bir memleket olan Arabistan'da, iç bölgeler; yani Necd coğrafyası, kıyı kesimlerle kıyaslandığında tam tersi tarihî ve sosyolojik özelliklere sahiptir. Kuzey, Güney, Doğu ve Batı Arabistan, medeniyet ve şehir hayatının karakteristiklerini barındırırken, Orta Arabistan gerek İslam öncesi gerekse İslamiyet'in doğuşundan sonra uzun yıllar bedevilerin iç savaşlarına, sürü, toprak ve su kavgalarına maruz kalmış, bir istikrar elde edememiştir.⁵ Söz konusu istikrarsızlığın sebebini bölgede gerçekleşen kabile savaşlarına bağlamak mümkündür. Bu savaşların ortaya çıkmasında çölün coğrafi olarak yaşamaya daha az elverişli olmasının, temel yaşam kaynağı olan su ve yiyeceğin bulunmasına olanak sağlayan verimli tarım arazileri ve yağmura sahip olamayışının büyük etkisi vardır. Zira Necd'de, yaz aylarında hemen hemen hiç rastlanmayan ve kış aylarında da kısa süreli görülen yağışlar devamlı akarsular meydana getirmez; ancak mevcut olan kuyuları besleyebilir. Çöl ikliminde gün ve gece arası oluşan sıcaklık farkları çok yüksektir, sert esen rüzgarlar ve havanın nemli olmayışı gecelerin oldukça soğuk olmasına sebep olur.⁶

³ Necd bölgesi hakkında coğrafi ve topoğrafik bilgiler için Bkz.: Helen Chapin Metz, **Saudi Arabia: a country study**, Washington, D.C., Library of Congress, 1993, s. 52-53.

⁴ Metz, **a.g.e.**, s. 53.

⁵ Mustafa Fayda, "Bedevî", **DİA**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, C.V, s. 313.

⁶ Metz, **a.g.e.**, s. 53.

Çölde tarım ürünlerini olmayışı, hayvancılığın ise az gelir getirmesi kabileleri yağma ve çapulculuğa itmiştir. İhtiyaçlar bu yolla giderilmiştir, dahası yapılan bu talanlarla övünülmüştür. Kabileler arası birlik beraberlik duygusu gelişmemiş, bu nedenle bedevîler komşu kabilelere yok yere saldırmışlardır.⁷

Coğrafyası dünyanın en sert coğrafyalarından biri sayılabilecek Necd’de, toplum yapısı “Bedevîler” ve “Hadarîler” olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir.⁸ Hadarî yani şehirli olmak diğer insanlarla köy ve kasabalarda yerleşik yaşamayı, sosyal kurallara boyun eğmeyi gerektirir. Hadarîler şehirlere yerleşip ziraat ve ticaretle meşgul olmuşlardır.⁹ Bedevîlik ise yerleşik hayat, medeniyet anlamına gelen hadâretin zıddı olup, bâdiye olarak tabir edilen çöl ve vahâlarda, kıl çadırları ve develeriyle konar göçer halde yaşayan kişi, bedevî olarak adlandırılmaktadır. Kıl çadırlar deve kılından yapılmıştır ve bunlar; hafif oluşu ve kurulup toplanmasının oldukça kolay olmasıyla meşhurdur. Bedevîler koyun ve deve yetiştirmek, avcılık ve yağmacılık gibi işlerle geçimlerini sağlayıp, ziraat, denizcilik ve el sanatları gibi mesleklere sahip olanları hor görür, bu uğraşlardan hoşlanmazlar. Bu sayılanlar bedevîlerin genelinde ortak olup, Arap bedevîleri Orta Asya’dakilerden ve diğerlerinden ayıran en belirgin özellik; sadece deve yetiştiriyor olmalarıdır. Zira deve, çöldeki şartlara uyum sağlayabilen tek hayvan olarak göze çarpmaktadır. Atlar ise yolculuk için kullanılmakla birlikte, susuzluğa dayanıklı olmadıklarından sefer esnasında yanlarında develerle kendilerine su taşınır. Belli bir dönemden sonra ticaretin yaygınlaşmasıyla ticaret mallarının çöllere geçişi mecbur hale gelmiş, bedevîler için; ticaret kervanlarına, ücret karşılığı kılavuzluk ve muhafızlık etme gibi işler, seyahat edilen yerlerde yağmacılıktan berî olabilmek için kervanların ödediği ücretler gibi gelir kaynakları ortaya çıkmıştır. Bu hareketlilik bedevînin hayatına bir

⁷ Ahmet Vehbi Ecer, **Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri**, Ankara, ASAM Yayınları, 2001, s. 180.

⁸ Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 11. Bu sosyal tabakalar kesin sınırlarla birbirinden ayrılmamış olup, yarı-hadarî ve yarı-bedevî sayılabilecek orta tabakalar da mevcuttur. Mehmet Ali Büyükkara, **İhvan’dan Cüheyman’a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2010, s. 14.

⁹ Her ne kadar hadarîler şehirlere göçüp yerleşik hayata geçmiş olsalar bile, kabilesel ve/veya ailesel olarak bedevîlerle bağları korunmaktadır. Geçmişte bedevî olduklarından, hadarîlerin yağmur mevsiminden sonra bâdiyeye çekildikleri, çadırlarda kalıp oranın temiz havasını teneffüs ettikleri ve çöl ile bağlantılarını diri tuttıkları kayıtlara geçmiştir, 1955 tarihli Suudî Arabistan Hükümeti Raporlarından naklen; Kurşun, **a.g.e.**, s. 11.

farklılık ve canlılık getirmiş, onları içine kapalı ve durgun hayattan bir derece uzaklaştırmıştır.¹⁰

Necd'deki sosyal hayata ve toplumsal yapıya gelindiğinde asabiyet kavramının belirgin olarak öne çıktığı görülmektedir. O dönemde, şehirde yaşayan Haderîler, toplum hayatındaki aksaklıklarda; kanunlar, şehir duvarları, askerler vb. tarafından korunurken, çölde yaşayan bedevîler için bu imkânlar mevcut değildir. Bâdiyede merkezî otorite bulunmadığından, karşılaşacakları tehlikelere karşı insanları kendi cesaret ve vücut güçlerinden başka koruyacak tek güç ancak kendisi gibi çölde yaşayan akraba ve dostları, yani kabilesidir.¹¹ Diğer bir deyişle bu toplum, tabiatı gereği otoriter siyasal biçimleri reddetmiş ve güvenliğini cesaretine, yakın ailesine ve mensup olduğu gruba dayandırmıştır.¹² Bedevîlerin birlikte yaşamak, bir olay karşısında harekete geçmek, haksızlıklarla mücadele, kabileyi düşmana karşı savunmak ve yaşamın her döneminde dayanışma içinde olmak gibi özellikleri, tehlikelere birlikte karşı koyma arzusunun ve mecburiyetinin bir ürünüdür. Kabile fertleri arasındaki bu körü körüne dayanışma ve birlikte mücadele güdüsüne “asabiyet” denilmektedir. Haklı haksız her durumda kişinin kendi kavmine yardımcı olması olarak da tarif edilen asabiyet¹³, bedevî için çölde yaşam sürdürebilmenin yegâne yolu olmuştur.¹⁴ Her ne kadar ayetlerde¹⁵ ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hadislerinde¹⁶ yasaklanmış olsa da İslam öncesi dönemden kalan bu miras, İslam’ın doğduğu devirde minimum düzeye inmiş, sonraki tarihlerde ivme kazanarak mevcudiyetini devam ettirmiştir.

¹⁰ Fayda, “Bedevî”, s. 312-313.

¹¹ Akif Kayapınar, “İbn Haldun’un Asabiyet Kavramı, Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, No: 15, 2016, s. 88.

¹² M. G. S. Hodgson, **İslam’ın Serüveni**, Çev. Berkay Ersöz, 2 c., İstanbul, İz Yayıncılık, 1995, I, s. 87.

¹³ Ebû Dâvûd, **Edeb**, 120, (Abdullah Yeğin v.d.), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat**, İstanbul, Türday, 1981, C.I, s. 116.

¹⁴ Mustafa Çağırıcı, “Asabiyet”, **DİA**, C.III, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 454.

¹⁵ Asabiyet ayetlerde kabile taassubu, kavimcilik ve soy üstünlüğünü ifade eden kelime olarak “hamiyye” şeklinde geçer ve aynı zihniyeti temsil eder. el-Fetih, 48/26. Çoklukla övünmenin yasaklanması için; et-Tekâsür 102/1-2. Toplulukların arasını düzeltme ve adaleti gözetme için; el-Hucurât 49/9-13. Kötülük ve düşmanlık yolunda yardımlaşmanın yasaklanması için; el-Mâide, 5/2.

¹⁶ “...Asabiyet duygusuyla öfkelenen, asabiyet uğruna savaşırken yahut asabiyet davası güderken körü körüne açılmış bir bayrak altında ölen kimsenin ölümü câhiliye ölümüdür.” Müslim, **İmâre**, 13; Nesâî, **Tahrîm**, 28; İbn Mâce, **Fiten**, 7. “...Asabiyyete davet eden, asabiyyet üzere öldüren ve ölen bizden değildir.”, Ebu Davud, **Edeb**, 120.

1.1.2. Siyasî ve Dinî Yapı

İslamiyet öncesi dönemde Necd topraklarında kurulmuş olup, devlet olmanın gereklerini sağlayan kayda değer tek topluluk, Kinde Krallığı (480-529)'dır. Aslen Yemenli olan Kinde kabilesi, devlet ve kabile arası bir siyasi yapıya sahip bulunması ve Necd bölgesindeki diğer kabileleri yönetimi altında toplayarak siyasî otoriteyi temin etmesi açısından önem arz etmektedir.¹⁷ İslamiyet'in ortaya çıkışından itibaren ve Dört Halife Dönemi'nden sonra ise XX. yüzyılın başlarına kadar Arap yarımadasında hüküm sürmüş devletler tarih sırasıyla Emevî Devleti (661-750), Abbasî Devleti (750-1258), Memluk Devleti (1250-1517) ve Osmanlı Devleti (1300-1922)'dir.

Yavuz Sultan Selim'in 1516'da Suriye, 1517 yılında Mısır seferleriyle hemen hemen bütün Arap dünyası ile birlikte Arap Yarımadası da Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁸ Coğrafi ve sosyolojik olarak zor bir alan olan Necd bölgesi, büyük devletlerin tarihinde fazla yer işgal etmemiş, meşru otoriteler tarafından, onların üniter yapılarına bir muhalefet olmadıkça kendi haline bırakılmıştır.¹⁹ Osmanlılar yarımada'nın Batı kesimindeki kutsal kentler olan Mekke ve Medine'yi aktif bir şekilde yönetmişler, iç kesimlerin bedevî aşiretleri üzerinde pek az bir denetim kurabilmişlerdir.²⁰ Örneğin; Philby'ye göre Osmanlı Devleti, son döneminde burada bir gölge hükümet gibi görev yapmakta, otoriteyi sağlamış fiilî bir hükümetten ziyade Hicaz eşrafı için denetleyici bir işlev görmektedir. Ayrıca Türkler, iç kesimlere uzanan bölgelerde kendi hükümdarlığını kabul etmiş kabileler üzerinde formaliteden bir egemenliğe sahip olmaktan memnuniyet duymaktadır. Zira bu formel bilinirlik iç bölgelerdeki otorite yokluğunun hissedilmemesi açısından Osmanlı devleti için bir garanti olarak görülmekte ve böylece Hicaz üzerindeki tartışmasız Osmanlı hâkimiyeti, diğer devletlerin ve özellikle Avrupalıların

¹⁷ Ömer Aras, "Miladî VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasî Tarihi", **İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi**, No: 2, 2017, s. 63,

¹⁸ Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun, **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 4.

¹⁹ Örneğin XVI. yüzyıldan itibaren bölgeye hâkim olan Osmanlı Devleti döneminde, fetihten sonra hükümdarlığının kabul edilerek vergi ödenmesi karşılığında fetih öncesi mevcut durum aynen muhafaza edilmiş, oralara hâkim bulunan ailelerin geleneksel yönetim biçimine ve sosyal hayatının devamına müsaade edilmiştir. Kurşun, **a.g.e.**, s. 4.

²⁰ Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 271.

Kızıldeniz’den geçişleri için bir engel oluşturması açısından önem arz etmektedir.²¹ Philby’nin otorite yokluğu olarak ifade ettiği ilgisizliği ve bu bölgedeki dokunulmazlık çağrışımını, Necd ülkesinin bedevî kabilelere terkedilmiş olmasıyla, bölgeye egemen devletlerin çoğu zaman sınırlarına bile dahil etmediği bu bölgeyi haritalarında beyaz bir zemin olarak göstermeleriyle açıklamak mümkündür.²²

XVII. yüzyılın ortalarına kadar Arabistan’ın iç bölgelerindeki mevcut kabilelerin kendi kendini yönetmesinde mahzur görülmezken, Osmanlı Devleti’nin gerilemeye başladığı tarihlerde söz konusu “istimâlet”²³ politikası büyük problemler doğurmaya başlamıştır. Doğudan, Basra Körfezi ve Yemen’e inmeye çalışan İran’ın gayretleri,²⁴ batıdan Avrupalı devletlerin buralardaki sömürge arayışları sonucunda bölgede karışıklıklar baş göstermiş ve bu durum, Osmanlı’nın Orta Arabistan topraklarındaki meşruiyetine halel getirmiştir. Yerel kabilelerin buldukları her fırsatta siyasî otoriteye başkaldırma teşebbüsü, Osmanlı Devleti’ni bu isyanlardan sonra iç bölgeleri denetim altına almaya ve siyasî birliği tekrar sağlamaya yönelik tedbirler almaya zorlamıştır.²⁵

Necd bölgesinin dinî yapısına gelince, burada İslam öncesi dönemde putperestliğin yaygın olduğu görülmektedir. Bu bölge, etrafını çevreleyen Yemen-Aden, Irak-İran, Suriye-Şam coğrafyasından gelen çeşitli inanışların etkisi altında kalmış bir yerdir.²⁶ Mecusîlik ve Hıristiyanlık da bazı kabileler arasında yayılmış, İslamiyet’in doğuşuyla burası da Arabistan’ın diğer yerleri gibi İslam’a girmiş ve Medine’deki devlete tâbi olmuştur.²⁷ Hal böyleyken dinî yapının coğrafi ve psikososyal durumdan bağımsız olamayacağı göz önünde bulundurulduğunda, bölgenin çöllerle kaplı olmasından, coğrafi şartların el vermemesinden, bedevî

²¹ Harry John St. Bridger Philby, **Arabia**, London, Ernest Benn Limited, 1930, s. 3.

²² Büyükkara, **İhvan’dan Cüheymana**, s. 21.

²³ “Halkı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma ve raiyyetperverlik” olarak tanımlanan bu kavram, Osmanlı Devleti’nin fethettiği yerlerde uyguladığı siyaseti ifade eder. Fethedilen bölgelerin halkına iyi davranma, onları himaye etme, dış düşmanlara karşı can ve mal güvenliğini sağlama, dinî konularda serbestiyet, vergi hususunda kolaylık sağlama gibi prensipler Osmanlı’nın istimâlet politikasının başlıca unsurlarıdır. Mücteba İlgürel, “İstimâlet”, **DİA**, C.XXIII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 362.

²⁴ Philby, **Arabia**, s. 4.

²⁵ Kurşun, **a.g.e.**, s. 4.

²⁶ Yusuf Ziya Yörükân, “Vehhâbîlik”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1953, C. II, No: 1, s. 55.

²⁷ Philby, **Arabia**, s. 6.

toplumun içe kapalı yapısı ve hâkim olan kabilecilik duygusundan ötürü bazı iç bölgelere İslam'ın hiç ulaşmadığını, eski bazı örf, adet ve inanışların değişmeden devam ettiğini aktaran çağdaş çalışmalar mevcuttur.²⁸

Necd'de yaşayan kabileler Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasî sorunlara öncülük etmişler, ilk isyanları başlatmışlardır. İslam tarihinde ortaya çıkan dört yalancı peygamberden üçü bu bölgeden zuhur etmiş, oluşturdukları askerî otoriteyle Medine İslam Devleti'ne başkaldıranların önde gelenleri olmuşlardır. Dahası ortaya attıkları fikirlerle dinde büyük manevî tahribatlar yapmışlardır. Hz. Ali dönemindeki Haricîlik fitnesi yine Necd bölgesinde ortaya çıkan dinî hareketin bir neticesi olarak kayıtlara geçmiştir.²⁹ Orta Arabistan'daki toplumsal karakterin ve asabiyet duygusunun cemaatçi formdaki din algısına neden olduğu ve Haricîlik hareketine ivme kazandırdığı aşîkardır. Buradaki insanların dinî meseleleri daha çok kabileci-bedevî mantığıyla ele almaları, bireyleri ve toplumları kâfir-mü'min, müşrik-muvahhit şeklindeki zümrelere kolayca ayırmaları, Haricî topluluğun siyah-beyaz şeklindeki sınıflandırma dürtüsüyle ilişkilendirilmiştir.³⁰

Haricîlerden sonra Necd coğrafyasının tarih sahnesinde yeniden yerini alması Vehhâbîlik hareketinin baş göstermesiyle gerçekleşmiş, arada kalan karanlık dönemde Orta Arabistan, burayı himaye eden devletlerin dikkatlerini üzerine çekecek bir öneme sahip olmamıştır. Tarihsel süreçte Vehhâbîler yaygın din anlayışı bağlamında Selefîliğin sistematik olarak şekillenmesine en büyük katkıyı sağlamış olan İbn Teymiyye'nin görüşlerini öne çıkarmış, kendilerini itikatta Selefî, amelde Hanbelî mezhebinden sayarak Vehhâbî ismine şiddetle muhalefet etmişlerse de küresel ölçekte kendilerini bu isimlendirmeden soyutlayamamışlardır.

1.2. MUHAMMED B. ABDÜLVEHHÂB VE VEHHÂBİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

Vehhâbîliğin ortaya çıkışını ve varlığını sürdürebilmek için vermiş olduğu etkin mücadeleyi tam olarak anlamadan bugünkü Arabistan'ı değerlendirebilmek mümkün olamamaktadır. Vehhâbîlerin günümüzde kendilerini ilk nesillere atfen

²⁸ Hathaway, **a.g.e.**, s. 273.

²⁹ Yörükân, **a.g.e.**, s. 55, Büyükkara, **İhvan'dan Cüheymana**, s. 20-21.

³⁰ W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri.**, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara, Umran Yayınları, 1981, s. 42-3.

Selefi olarak isimlendirmelerinden ve günümüz Vehhâbilîğinin Selefilîğın aşırı bir tezahürü olarak algılanmasından dolayı,³¹ Vehhâbilik mezhebini Seleflik kavramının anlam ve tarihî seyriyle birlikte ele almak gerekmektedir. Bundan sonra Vehhâbilîğın ortaya çıkışı, lideri ve bölgede hızlıca taraftar toplayıp yayılarak bugünkü Suudi Arabistan Devleti'nin resmî mezhebi durumuna nasıl geldiğî, konumuzun tarihi arka planını oluşturmaları bakımından önem arz etmektedir.

1.2.1. Seleflik

Seleflik en yalın ifadeyle; ilk nesillerin, yani sahabe ve tabiînin anlayıp yaşadıkları şekilde İslam'ı anlayıp yaşamak düşüncesi üzerine kurulu ekol olarak tanımlanır. İtikâdî konularda Kur'an ve sünnetin lafzına bağlı olan ve te'vili kabul etmeyen bu düşünce, bir öze dönüş hareketi olarak da algılanabilir.³² Selef halefin tersidir ve tarihsel olarak önde olanlar anlamına gelir. Bu anlamda Seleflik, dinde selef kabul edilen kişilere hiçbir değişiklik yapmadan tâbi olmayı esas alır.

İslam'ın ilk dönemlerinde yaşanan katıksız ve saf haliyle dinî hayatı yeniden inşa etmek düşüncesiyle yola çıkmış olan Selefiler, mezhepleri; aklî metotlara dayanmasından, tarikatları ise; birtakım kişilerin öğretileriyle yaşanan, hüccete dayanmayan, taklitçi bir dinî hayat tarzı olarak yorumlamalarından dolayı bid'at olarak görmektedirler. Çünkü taklit, hiçbir delile dayanmadan söylenmiş bir sözü veya davranışı kaynak kabul etmektir ve İslam'da yasaklanmaktadır.³³ Diğer bir ifadeyle, akla dayalı yorumlar, rey, kıyas vb. her türlü dinî anlayış bid'attir. Dolayısıyla Hanefiler, Eş'ariler, Şîiler ve Süfiler Ehl-i bid'attir, bunlardan her bir kesim davet ve tebliğ muhtaçtır.³⁴

Seleflikte iman tarifi diğer Sünnî ekollerden farklılık gösterir. Bu anlayışa göre iman; tasdik, ikrâr ve amelden ibarettir. Amel imandan bir cüz olarak kabul edilir ve bu doğrudan ilişki sebebiyle iman amellere göre artar ve eksilir. Amelsizlik ya da günahla ısrar imanı yok edip kişiyi küfre sürükler. Müteşâbih ayetler ile haberî

³¹ Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2016, s. 60.

³² M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", **DİA**, C.XXXVI, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 399.

³³ İbn Kayyim El-Cevziyye, **İ'lamü'l-Muvakkı'in**, Çev. Pehlül Düzenli, İstanbul, Pınar Yayınları, 2013, C. II, s. 211, Hüseyin İbn Gannâm, **Tarih-u Gannâm**, Der. Süleyman bin Salih el-Harâşî, Riyad, Daru's-Sulûsiyye, 2010, s. 228.

³⁴ Mehmet Ali Büyükkara, "Günümüzde Seleflik ve İslami Hareketlere Olan Etkisi", **Tarihte ve Günümüzde Seleflik**, Ed. Ahmet Kavas, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014, s. 487.

sıfatlar yorumlanmaz, olduğu gibi kabul edilir. Bunları te'vil caiz değildir. Müslümana dost olmak, kâfirden uzaklaşmak anlamındaki “El-velâ ve'l-berâ” prensibi günümüzdeki Selefi grupların tamamında ortak özelliiktir.³⁵

Selefiler, kendilerini şeriatin koruyucuları ve bid'atların yıkıcıları olarak görmektedirler. Ahmed b. Hanbel'den başlayarak, İmam Buhari, İmam Müslim çizgisindeki Ehl-i Hadis ekolünü esas alıp, Ehl-i Rey'i sünnet düşmanı olmakla suçlamaktadırlar. Kur'an ve hadis metinlerini esas alıp rey ve kıyasa karşı çıkmaktadırlar. Sönmez Kutlu'nun ilk gelenekçileri tasvir eden ifadelerine göre, Selefilik ekolü mensuplarınca aklî dinî yorumlar aynı zamanda gayr-ı Arapların işi olarak görülmektedir. Bu düşüncenin altında Ehl-i Hadis ekolüne mensup büyük imamların çoğunun Arap kökenli olmaları vardır. Bundan dolayı Arabı sevmek bazı akâid risalelerinde imanın şubesi olarak takdim edilmiştir.³⁶ Ehl-i Rey ekolünün önemli pek çok imamının gayr-ı Arap olması bu fikrin argümanlarıyla örtüşmektedir.

Selefilik muhafazakâr yapısı ve dar kalıplara sıkışmış, herkese hitap etmeyen bir din anlayışı ortaya koyması sebebiyle tarih boyunca fazla ilerleme ve gelişim kaydedememiştir. Selefiler, ele aldıkları meseleleri savunmakla birlikte, bunları aklî olarak temellendirmede yeterli olamamışlar, nasları aynen kabul eden teslimiyetçi yaklaşımlarıyla birbirlerini tekrara düşmüşlerdir.³⁷ Tüm bunlara rağmen Selefilik zaman zaman bazı kesimlerin hararetle savunucusu olduğu bir ekol olmaya devam etmiştir.

Kimi zaman tarih sahnesinden silinmeye yüz tutsa da zaman zaman tekrar popülerlik kazanan Selefilik, XIV. yüzyılda Takıyyuddîn İbn Teymiyye (1328) ile yıldızı parlamıştır. Harran topraklarında doğan, dedesi âlim ve babası müderris olan İbn Teymiyye, Ehl-i hadis çizgisinden sapmayan bir dünya görüşüne sahiptir. Hanbelî mezhebine mensup olup, Kur'an ve hadis ilimlerine ilaveten felsefe ve mantık alanında eğitimler almıştır.³⁸ İbn Teymiyye Kitap ve Sünnete bağlılığı, akâid konusunda girdiği birtakım tartışmalar, zaman zaman dört fıkıh mezhebine de

³⁵ Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 58.

³⁶ Sönmez Kutlu, **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Ankara, Kitabiyat Yayınları, 2002, s. 57.

³⁷ Halil İbrahim Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara, DİB Yayınları, 2016, s. 235.

³⁸ Ferhat Koca, “İbn Teymiyye”, **DİA**, C.XX, s. 391.

muhalif olan görüşleri, “emr-i bi’l-ma’ruf nehy-i ani’l-münker” anlayışı ile dinî devlet meşruiyetini daima öne çıkaran düşünceleri ile temayüz etmiştir.³⁹

Yaşadığı dönemde İbn Teymiyye’nin Sufiler, Kelamcılar, Felsefeciler ve Şiîler ile polemiklere girmesi günümüzde hala birtakım Selefi gruplara örnek olmakta, bid’at ve hurafelerle mücadelesi, siyasî ve dinî alanda faaliyet gösteren yapılara da yol gösterici bir nitelik arz etmektedir.⁴⁰ Halefi İbn Kayyim el-Cevziyye (1350) de hocası İbn Teymiyye’ye benzer görüşleri ile öne çıkmakta, Kitap ve Sünnet çizgisinde olduklarını ifade eden birçok Selefi grup tarafından referans alınmaktadır. Her ikisi de Selefliği, Ahmed b. Hanbel’den gelen Ehl-i Hadis çizgisini dinî akılcılığa da yer veren bir zihniyetle geliştirerek, Kur’an ve Sünnet çerçevesinde sistematik bir mezhebe dönüştürmüşlerdir. Bu âlimlerden sonra Yemenli âlim İbnü’l-Vezir (1436), Hintli âlim Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (1762) ve yine Yemenli Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (1834) de Selefliğin önde gelen şahsiyetlerinden kabul edilmektedir.⁴¹

1.2.2. Vehhâbîlik

XVIII. yüzyılda Muhammed b. Abdülvehhâb (1792) ile yeni bir dönemece giren Selefilik, Arap yarımadasının Necd bölgesinde Vehhâbîlik adı altında yeniden boy göstermiştir. Bu isimlendirme genellikle kendileri dışındakilerce kullanılmakta olup, Vehhâbîler kendilerini ilk nesillere atfen “Selefi” ya da tevhîd prensibine atfen “Muvahhidûn” olarak isimlendirmektedirler. İbn Teymiyye’nin açıkladığı Hanbelî mezhebini devam ettirdiklerini ileri sürerek itikadda Selefi, amelde Hanbelî mezhebini sürdüren Sünnîler olduklarını belirtirler.⁴²

Vehhâbî düşünceye ismini veren ve onu şekillendiren 1703 doğumlu Muhammed b. Abdülvehhâb b. Süleyman b. Ali; Hanbelî ulemadan olup Uyeyne kadılığı görevinde bulunan babası tarafından yetiştirilmiştir. Babası Abdülvehhâb b. Süleyman, Temim soyundan gelmekte ve Necd’in en eski yerleşiklerinden

³⁹ Yörükan, **a.g.e.**, s. 53-54, İbn Teymiyye’nin dini devlet yapısı hakkındaki ayrıntılı görüşleri için Bkz.: İbn Teymiyye, **Hisbe**, Çev. Cemal Güzel, İstanbul, Takva Yayınları, 2011.

⁴⁰ Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 60.

⁴¹ H. İ. Bulut, **a.g.e.**, s. 235-236.

⁴² Ethem Ruhi Fırlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Ankara, Selçuk Yayınları, 1990, s. 96.

sayılmaktadır.⁴³ Philby, Suud hanedanının ata hikayelerinden yararlanarak yazmış olduğu eserinde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın atalarının Miladî birinci yüzyılda Hz. Peygamber (s.a.v.) ceditiyle birleşmekte olduğunu ifade eder.⁴⁴ Muhammed b. Abdülvehhâb hızlı kavrayışı, meseleleri idrâki ve öğrenmeye istekli oluşuyla dikkat çekmiş, bunu hisseden babası onu İslamî ilimlere ve özellikle Hanbelî fıkına yönlendirmiştir. On yaşına gelmeden hafızlığını ve ilk eğitimini babası yanında tamamlayan İbn Abdülvehhâb, coğrafî ve ilmî açıdan yetersiz olan Necd topraklarından çıkıp ilim tahsili için Hicaz'a geldiği sırada İbn Teymiyye'nin görüşlerini gözden geçirmiş ve etkisi altında kalarak tevhîd konusundaki fikirlerini detaylandırmıştır.⁴⁵ Günümüzde Vehhâbîlerin temel görüşlerini İbn Teymiyye'ye dayandırmaları ve dolayısıyla kendilerini Selefî olarak nitelemeleri, geçmişte Muhammed b. Abdülvehhâb'ın görüşlerini büyük ölçüde ona dayandırmasından ötürüdür. Nitekim günümüzdeki Vehhâbî ulemâ, fetvalarının birçoğunu İbn Teymiyye'ye dayandırmakta ve onun ismini Muhammed b. Abdülvehhâb ile birlikte anmaktadırlar.⁴⁶

Selefilğin aşırı bir tezahürü olarak görülen Vehhâbî görüşleri bu kadar etkin hale getiren unsur şüphesiz Muhammed b. Abdülvehhâb'ın sıradışı yaklaşımlarıdır. Necd tarihi hakkında yazmış olduğu eseriyle öne çıkan Arap-Vehhâbî tarihçilerin en önemlilerinden Hüseyin b. Ğannâm, onun dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgileri günümüze aktarmaktadır. İbn Ğannâm'a göre, Muhammed b. Abdülvehhâb ve onun öğretilerinin ortaya çıkışından önce Necd, Ahse ve ona bağlı yerleşimler, dinî, siyasî, sosyal ve iktisadî yönlerden olmak üzere büyük bir dejenerasyon içerisindeydi. Özellikle dinî anlamda yozlaşmış olan İslam beldeleri şirk ve putperestlik uçurumunda bulunmaktadır. Dahası buralarda yaşayan halk, büyücülük ve sihre

⁴³ İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 208.

⁴⁴ Philby, **Arabia**, s. 8.

⁴⁵ Ignaz Goldziher, **Introduction to Islamic Theology and Law**, Çev. Andras-Ruth Hamori, New Jersey, Princeton University Press, 1981, s. 242, Kurşun, **a.g.e.**, s. 19, Fatih M. Şeker, **Osmanlılar ve Vehhabilik**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 22, Mehmet Ali Büyükkara v.d., **İslam Mezhepleri Tarihi**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 218.

⁴⁶ Muhammed Ebu Zehra, **İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepleri Tarihi**, Çev. Ethem Ruhi Fırlı-Osman Eskicioğlu, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 1970, s. 281, Yörükan, **a.g.e.**, s. 58, Şeker, eserinde İbn Teymiyye-İbn Abdülvehhâb arasındaki bağlantıyı; "Muhammed b. Abdülvehhâb'ın gözünde İbn Teymiyye Selefî zihniyetin dehâsidir. İslam bütün ruhuyla onun yazdıklarında toplanır." ifadeleriyle özetlemektedir. Şeker, **a.g.e.**, s. 22.

meyletmış, civarlarında bulunan ölü veya diri kimseleri kutsamak, türbe ziyaretlerini bir ibadet edasıyla yapmak, çeşitli mekanlardaki kaya, taş ve ağaçlara dua etmenin faydalarına inanmak suretiyle İslam'ın en saf doktrinlerinden olan Allah'ın birliği prensibini terk ve ihmal etmişlerdir.⁴⁷ Yaşamın oldukça zor olduğu çölde, atalarının geleneklerini uygulamak İslam hukukunun gereklerini yapmaktan daha pratik hale geldiğinden cahiliye adetlerini İslam şeriatine tercih etmişlerdir.⁴⁸ Zinanın yaygınlaşması, namazın ve zekâtın terkedilmesi, başkasının mallarının yenmesi, miras konusunda haksızlıklar, sırf adam öldürmek için öldürmek gibi tutumların yayılması, Orta Arabistan'da kanunların bedevî adetlerinden, ahkâmın ise şeyhlerin emrinden ibaret olduğunu gösteren işaretlerdir.⁴⁹ Bu bağlamda Vehhâbîlerin "cahiliye" olarak niteleyip eserlerinde çokça söz ettikleri bu dönemler, genel olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gelişinden önceki tarihlere değil, Necd bölgesinin Muhammed b. Abdülvehhâb'dan önceki dönemine tekabül etmektedir.⁵⁰ Böyle bir dönemde yaşayan İbn Abdülvehhâb, dönemin pratikleri haline gelen türbe ve kabir ziyaretlerine çokça dikkat çekmek suretiyle Allah'ın birliğine zarar verdiğini düşündüğü bu davranışlara sert bir cephe almıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dönemindeki İslam toplumuna harfîyen dönmeyi şiar edinmesinden dolayı her türlü yeniliği, Şiiliğin yanı sıra tüm tasavvuf biçimlerini lanetlemiştir.⁵¹ Geliştirmiş olduğu fikirleri yayma düşüncesi ile Basra'ya gelerek buradaki ulema ile münazaralarda bulunmuştur. Ancak bir kısım alimler bu fikirlere tepki göstererek muhalefet etmeye başlayınca yönünü Bağdat ve Şam'a çevirmiş, Ahsa'da bir süre kalmış, sonunda karşılaştığı benzer sıkıntılar nedeniyle babasının bulunduğu Hureymila kasabasına

⁴⁷ Dönemin tarihçilerinden alıntılıdığına göre sadece Şam'da 94, Bağdat'ta 150, Musul'da 76 civarı türbe ve mezar mevcuttur ve halk tarafından bunlara, cahiliye dönemi Mekke müşriklerinin Lat, Uzza ve Menat'a yaptıkları muamele yapılmaktadır. İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 102. Suudî akademisyen el-Useymin, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın biyografisini ele aldığı tezinde dinî durumun Vehhâbî tarihçilerin tasvir ettiği kadar karanlık olmadığını, bölgede ileri düzeyde bir dinî dejenerasyon bulunmadığını belirtmektedir. Az sayıda kimsenin şirk olarak nitelenebilecek ameller yaptıklarını, badiyede yaşayan bazı cahil kimselerin İslam'ın gereklerini yerine getirme konusunda ihmalkâr davrandıklarını aktarmaktadır. Hatta ulemanın İslam'ın hükümlerine bağlılıklarının güçlü olmasının yanında, şehirli halkın da dinî ritüelleri aktif bir şekilde uyguladıklarını iddia ederek Vehhâbî tarihçisi İbn Ğannâm'ın yazdıklarına muhalif değerlendirmelerde bulunmaktadır. Muhammed b. Sâlih el-Useymin, **eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb**, Riyad, Dârü'l-ulûm, 1992, s. 21-23.

⁴⁸ İbn Abdülvehhâb öncesi Necd, Ahsa ve çevre beldelerdeki dinî durumun ayrıntıları için; İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 100-103, 171-189.

⁴⁹ Yörükân, **a.g.e.**, s. 56.

⁵⁰ Philby, **Arabia**, s. 6.

⁵¹ Hathaway, **a.g.e.**, s. 271.

gelmiştir. Babasının vefatına kadar burada kalan İbn Abdülvehhâb “Kitabu’t-Tevhîd” isimli ilk eserini kaleme almış, tevhit çağrısı doğrultusundaki talim ve irşat çalışmalarına devam etmiştir.⁵² Bu eserinde, Allah’ın birliği, dinin niteliği, şefaat ve bid’atlarla ilgili olan fikirlerini detaylandırmıştır.⁵³ Kur’an ve sünnette olanların zahiriyle amel edilmesi, bu kaynaklarda yer almayan herşeyi bid’at ve sapıklık olarak nitelemesi, kendi içtihadına göre şekil verdiği öğretilere itibar etmeyenleri kâfir ilan etmesi gibi yorumlarla farklı bir inanç sistemi oluşturmuştur.⁵⁴ Bu arada Muhammed b. Abdülvehhâb’ın şöhreti Hureymila, Uyeyne, Dir’iyye, Riyad ve çevresinde artmıştır. Bu noktada bölge halkının Muhammed b. Abdülvehhâb’a bakışı açısından iki kısımdan müteşekkil olduğu bilinmektedir. Birinci gruptakiler onu seven, çağrısına itibar eden ve ona dua eden kişilerden oluşmakta; çoğunlukta olan ikinci grupta ise ona düşmanlık besleyen, fikirlerini inkâr ederek bunu kendisine karşı açıkça ve kızgınlıkla söyleyen kişiler bulunmaktadır. Fikirleri nedeniyle birçok düşman kazanan ve bir beldeden diğerine göç etmek zorunda kalan İbn Abdülvehhâb, önce Uyeyne Emiri Osman b. Hamâd b. Muammer tarafından himaye edilmiş, daha sonra onun fikirlerine sempati duyan Dir’iyye Emiri Muhammed b. Suud’a sığınmıştır. Uyeyne’de bulunduğu sırada, putperest olarak gördüğü bölge insanına sabredemeyerek sonunda emir Osman b. Hamâd’a, mescitlere ve sahabe mezarları üzerine inşa edilmiş kubbeleri yıktırmasını emretmiştir. Böylelikle savunduğu görüşleri emir ve adamlarını yanına alarak fiiliyata dökmüş, destekçileriyle birlikte bölgede bulunan kabir, türbe, kutsallık atfedilen ağaç ve mağaralarda bulunan insanları alelacele boşaltarak bu yapıları ortadan kaldırmıştır.⁵⁵ Muhammed b. Abdülvehhâb’ın burada Hz. Ömer’in kardeşi sahabeden Zeyd b. Hattab’ın türbesinin yıkımına bizzat iştirak etmesi olayların geldiği noktayı göstermesi bakımından manidardır.⁵⁶ Bu şekilde Arabistan’ın en ücra köşelerine ulaşmayı başaran Vehhâbilik hareketi, bid’atleri söküp atma süreci içerisinde bu toprakların bazı iç kesimlerine ilk kez İslam’ı getirmeleri ile de ele alınmalıdır. Zira

⁵² İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 212-215.

⁵³ Detaylar için Bkz.: Muhammed b. Abdülvehhâb, **Kitabu’t-Tevhîd**, Trc. Ahmet İhsan Dünder, İstanbul, Guraba Yayınları, 2016.

⁵⁴ Neşet Çağatay, “Vehhâbilik”, **İ.A.**, C. XIII, s. 264, Rifat Türkeli, **Vehhabilik ve Arka Planı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir, 2013, s. 15.

⁵⁵ İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 215.

⁵⁶ Ecer, **a.g.e.**, s. 53, Çağatay, **a.g.e.**, s. 263, Büyükkara, **İhvan’dan Cüheyman’a**, s. 22.

yarımadaının uzak köşelerindeki bazı nüfuslar hiçbir zaman tam anlamıyla Müslümanlaşmamışlardır. Kadim animist adetleri uygulayan bu kabilelerden eski adetleri tamamen söküp atan Vehhabîler, buraların İslam'la tanışmasına aracı olmuşlardır.⁵⁷

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın dinî davetinde önemli yer tutan tevhîd anlayışı, Vehhâbîliğin temelini oluşturur. Yaratma, rızık verme ve işleri çekip çevirme gibi vasıfların sadece Allah'a ait olduğunu ifade eden Tevhîd-i Rubûbiyyet, yaratılmışlar üzerinde ilahlık ve ibadet edilme hakkına sahip olanın yalnızca Allah olduğunu kabul ederek dini yalnızca ona has kılmak anlamına gelen Tevhîd-i Ulûhiyyet ve isim ve sıfatlarında hiçbir şekilde hiçbir varlığın bu vasıflarda Allah'a ortak olamayacağını belirten Tevhîd-i Esmâ ve Sıfât, tevhîd itikadının vazgeçilmez üç sacayağını oluşturur.⁵⁸ Tevhîde zarar veren her türlü inanış ve davranış biçimlerinin sürmesi, İbn Abdülvehhâb'ın dinî çağrısına itibar etmeyen bölge insanların tutumu, İslam'ın gereklerinin terkedilmesini mümkün kılan idareciler onun korku ve sertlik temelli bir yöntem kullanmasına yol açmıştır.⁵⁹ Vehhâbîlik, Kur'an ve hadis metinleri dışında aklî delillere çok az yer bırakan fıkıh metodunu Hanbelî mezhebinden, dini metinlerin yorumunda naslarda geçen ibarelerin direk ve kuru manasının esas alınmasını da Zahirî mezhebinden almaktadır.⁶⁰ Bu bağlamda, günümüzde kendilerini Selefi olarak niteleyen Vehhâbîler ile geleneksel Selefilik arasında Kitap ve Sünnete dönme, ilk nesilleri örnek alma gibi birtakım anlayışlar dışında benzerlik bulabilmek mümkün görünmemektedir.⁶¹ Dahası Vehhâbîliğin, devlet yapısını öne çıkarmak suretiyle askerî güç ve şiddet kullanarak dinî daveti gerçekleştirme anlayışı, kendileriyle aynı düşüncede olmayanları dışlayan tutumları nedeniyle aynı coğrafyada ortaya çıkmış olan Haricîlik düşüncesiyle arasında bağlantı ve benzerlikler kurulmuştur. Örneğin, tarihteki katı ve tavizsiz tutumlarından dolayı Osmanlı müelliflerinden Eyüp Sabri Paşa, Tarîh-i Vehhâbiyan kitabında Vehhâbîleri hem eserde kullandığı ifadelerinde hem de Hicaz ahalisi olan

⁵⁷ Hathaway, **a.g.e.**, s. 273.

⁵⁸ Muhammed B. Abdülvehhâb, **a.g.e.**, s. 33-34, İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 225, 480-81, Büyükkara, "Vehhâbîlik", **DİA**, 2012, C.XLII, s. 612.

⁵⁹ Yadulla Paşayev, "Vahhabilik", **Bakü Devlet Üniversitesi İlmî Mecmuası**, No: 5, 2006, s. 125.

⁶⁰ Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 25.

⁶¹ Büyükkara v.d., **İslam Mezhepleri Tarihi**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 72.

Müslüman halk nezdinde çoğu yerde Haricîlikle itham etmektedir.⁶² Dinî inanışa bağlı olarak ortaya çıkan siyasî bir hareket olması bağlamında Vehhâbiliği, Haricîlikten sonra ikinci sıraya koyan Zekerîya Kurşun, iki hareket arasındaki benzerlikten bahsetmektedir. Hatta Haricîlikte siyasî bakımdan danışma ve icmâya meyil bulunmasına rağmen Vehhâbîlikteki mezhep taassubunun ifrat derecesinde olduğundan bahsetmiş, meşru idareciye başkaldırma eğilimlerinin otoriteyi elinde bulunduran mezhep imamına sıkı sıkıya bağlılıktan kaynaklandığını ileri sürmüştür.⁶³ Gerçekten Necedât fırkası örneğinde olduğu gibi hükümlerde içtihadı caiz gören bazı Haricî gruplar bulunmaktadır.⁶⁴ Ecer, Vehhâbîlik hareketine temel olması muhtemel akımlar arasında Hariciliği sayar ve iki hareketin benzer noktalarını detaylarıyla açıklar.⁶⁵ Muhaliflerini tekfir etmek suretiyle onlarla çarpışmalarından ötürü Muhammed Ebu Zehra, Vehhâbîlerin Haricîlere yaklaştığını söylemektedir.⁶⁶ Haricîler de büyük günah işleyen cehennemde ebedî kalacağına hükmediyor ve mürtekeb-i kebîre sahibini küfürle itham ediyorlardı.⁶⁷ Fazlurrahman ise Haricîlerin radikal ruhunun yakın zamanda ortaya çıkan Vehhâbîlik hareketinde yeniden hayat bulduğunu, Vehhâbî isyanında İslam'ın ilk yıllarındaki Haricî isyanlarını anımsatan yönler bulunduğunu belirterek aradaki benzerliği vurgulamaktadır.⁶⁸

Görüldüğü üzere Tevhîd anlayışı ve bid'atlerle mücadele ekseninde ortaya çıkmış olan Vehhâbîlik, inanç ve pratiklerindeki sert ve dışlayıcı tutumlarıyla farklı çevreler tarafından değişik şekillerde algılanmaktadır. Burada dikkate değer nokta; Vehhâbîliğin siyasetle içli-dışlı olarak yayılmış olması, diğer bir deyişle ayrı bir mezhep olarak ortaya çıkmasına vesile olan siyaseti en iyi şekilde kullanmış olmasıdır. Ağırlığın siyasî yönde Muhammed b. Suud ve dinî yönde Muhammed b.

⁶² Eyüp Sabri Paşa, **Tarîh-i Vehhâbiyan**, Çev. Süleyman Çelik, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1992, s. 56, 60, 63, 70, 71, 72, 75, 80, 92, 94.

⁶³ Kurşun, **a.g.e.**, s. 62-63.

⁶⁴ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 131.

⁶⁵ Ecer, **a.g.e.**, s. 7-14.

⁶⁶ Ebu Zehra, **a.g.e.**, s. 284.

⁶⁷ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Thk. Kısra Salih el-Ali, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2015, s. 133.

⁶⁸ Fazlur Rahman, **İslam**, Çev. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın, Ankara, Selçuk Yayınları, 1993, s. 238, 278.

Abdülvehhâb arasında eşit şekilde dağılımı ve taraflar arasındaki uyum, hareketin başarılı olmasına katkı sağlayan sebeplerdendir.

Muhammed b. Suud'dan sonra oğlu Abdülaziz de İbn Abdülvehhâb'ın söz ve görüşlerine bağlı kalmış ve bu şekilde onun siyasî ve dinî otoritesini canlı tutmuştur.⁶⁹ Vehhâbî toprakları iyice genişledikten sonra idareyi tamamen emire devrederek kenara çekilen İbn Abdülvehhâb, ilme ve ibadete yönelmiş, 1792 yılında 92 yaşındayken vefat etmiştir.⁷⁰

1.3. BÖLGEDE KURULAN VEHHÂBÎ DEVLETLERİ

Vehhâbîlik mezhebinin dinî lideri Muhammed b. Abdülvehhâb'ın döneminden başlayarak günümüze kadar gelen Vehhâbî devletleri üç ayrı devlet olarak sınıflandırılabilir. İlk iki devlet kimilerince ayrı resmî devletler olarak kabul edilmiş, kimilerine göre ise hareketin mensuplarının Osmanlı Devleti'ne başkaldırdığı iddiasıyla, payitaht tarafından bastırılmış Vehhâbî isyanları olarak kabul edilmektedir. Bu bölümde her biri ayrı ayrı kuruluş ve yıkılış süreçleri ile birlikte ele alınacaktır.

1.3.1. Dir'iyye Anlaşması ve İlk Vehhâbî Devleti (1744-1818)

XVIII. asrın ortalarına gelindiğinde Vehhâbîlik hareketinin lideri Muhammed b. Abdülvehhâb'ın, Uyeyne emiri olan Osman b. Hamâd ile iş birliği içinde yürüttüğü dinî propagandanın türbe ve mezarları yıkmak, onun tevhîd davetine icabet etmeyen halka putperest muamelesi yapmak suretiyle şiddet ekseninde ilerlemekte olduğu görülmektedir. Yalnızca Uyeyne'de değil, Necd bölgesinin büyük bölümünde şöhreti yayılan İbn Abdülvehhâb'ın faaliyetlerinden endişe duyan diğer Müslümanlar, bölgenin kontrolünü elinde bulunduran Benu Halid lideri Süleyman b. Ureyr'e durumu kontrol altına alması çağrısı yapmışlardır.⁷¹ İbn Ureyr, İbn

⁶⁹ Türkel, **a.g.e.**, s. 29.

⁷⁰ İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 900. Vefat ettiği yaş hicrî yıla göre 92'dir.

⁷¹ Burada kargaşaya sebep olan olaylardan biri zina eden ve suçunu itiraf eden bir kadınla ilgilidir. Dört ayrı zamanda Muhammed b. Abdülvehhâb'a gelerek suçunu ısrarla itiraf eden kadının akıl ve beden sağlığından emin olunduktan sonra, birkaç gün itirafını geri alması ümidiyle beklenmiştir. Kadın ısrarla suçunu tekrarlayınca Uyeyne şeyhi durumunda olan İbn Abdülvehhâb, emir Osman b. Hamâd'a gereğinin yerine getirilmesi ve kadının recm edilmesi emrini vermiştir. Uzun zamandır böyle bir cezanın tatbik edilmemiş olduğu, örf ve adetlerin dinî

Abdülvehhâb'ın öldürülmesini veya bölgeden sürgün edilmesini teklif etmek suretiyle onun cezalandırılmasını istemiştir. Söz konusu rahatsızlıklar üzerine Osman b. Hamâd onu artık destekleyemeyeceğini belirterek İbn Abdülvehhâb'ın Uyeyne'yi terk etmesini istemiştir.⁷² Bunun üzerine Riyad yakınlarındaki Dir'iyye'ye gelmek zorunda kalan İbn Abdülvehhâb burada Muhammed b. Suud'a sığınmıştır.⁷³

Hureymila ve Uyeyne'de bulamadığı siyasî himayeyi Dir'iyye'de bulan Muhammed b. Abdülvehhâb bu himayenin gereklerini yerine getirmek için cihat edeceğini bildirerek fikirlerini yaymak için tekrar harekete geçmiştir. Muhammed b. Suud'un, davasını yayma yolunda ona her türlü yardımı yapacağına söz vermesi ile iki taraflı bir ahitleşme gerçekleşmiştir. Bu sözleşmeye göre İslam prensiplerini esas alan bir devlet ikame etmek ve bu devletin gücünü kullanmak suretiyle tevhîd inancını tesis etmek her ikisinin de görevidir. Hem siyasî hem dinî temeli olan bu devlette İbn Abdülvehhâb'ın dinî davet için ihtiyaç duyacağı siyasî ve askerî gücü temin etmek idareciye düşmektedir. Dir'iyye İttifakı olarak bilinen bu anlaşma 1744 yılında gerçekleşmiştir ve Vehhâbilik tarihi açısından büyük öneme sahiptir.⁷⁴ Bu anlaşmayla kurduğu bağı Muhammed b. Abdülvehhâb'ın kızıyla evlenerek kuvvetlendiren Muhammed b. Suud, nüfuzunu ve hâkimiyet bölgesini genişletmek amacıyla güçlü bir motivasyona sahip olmuştur.⁷⁵ Dir'iyye sürgünü Muhammed b. Abdülvehhâb'ın hayatında bir dönüm noktası olmuş ve kendisine dinî propagandasını gerçekleştirmek için verilen destek Muhammed b. Suud'dan sonra halefi Abdülaziz döneminde de devam etmiştir.⁷⁶ Bu noktada Vehhâbi devletinin kuruluş döneminde aktif olan bu isimlerin inanç ve pratikleri neticesinde Vehhâbilik düşüncesinin, Suud hanedanlığı nezdinde ulema boyutundan çıkarak siyasallaştığını belirtmek yerinde olacaktır.⁷⁷

hükümlerin yerini aldığı Necd'de söz konusu hadisenin duyulması bölgede endişe uyandırmış ve kargaşaya neden olmuştur. İbn Çannâm, **a.g.e.**, s. 669, Philby, **Arabia**, s. 11.

⁷² Osman b. Hamâd, İbn Abdülvehhâb'ı öldürmek üzere emir almışsa da vicdanıyla bunu bağdaştıramamış ve bir adamını görevlendirerek İbn Abdülvehhâb'ın güvenli bir şekilde Uyeyne sınırları dışına çıkmasını sağlamıştır. Philby, **Arabia**, s. 12.

⁷³ Aydın Bayram, "The Rise of Wahhabi Sectarianism And Its Impact on Saudi Arabia", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 42, 2014, s. 250.

⁷⁴ Büyükkara, "Vehhabilik", **DİA**, 2012, C.XLII, s. 611.

⁷⁵ Ebu Zehra, **a.g.e.**, s. 282, Şeker, **a.g.e.**, s. 24.

⁷⁶ Michael Cook, "Muhammed b. Abdülvehhâb", **DİA**, 2005, C.XXX, s. 491.

⁷⁷ Büyükkara v.d., **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 72.

Muhammed b. Abdülvehhâb, dinî propagandasına muhalefet edenleri müşrik olarak kabul ettiğinden onlara karşı cihat çağrısı yapmıştır. Kendileri dışındakilerin kanlarını ve mallarını helal görmek çöl Araplarının halihazırdaki yağmacı üslûplarına uygun olduğundan bu çağrı onları cezbetmiştir. Kılıç ve mezhep ahdi olarak nitelenen Dir'iyye ittifakı ile ilk Vehhâbî-Suudî devletin başladığı kabul edilir. Bu devlet yaklaşık on beş yıl içerisinde süratli bir yayılmacı politika izleyerek Necd ve Âsir'e hâkim olmuştur.⁷⁸ 1788 yılının ortalarına gelindiğinde kuzeyde büyük Nufud çölü ele geçirilmiş ve tarihte ilk defa Necd'in tamamı Vehhâbî hâkimiyeti altına girmiş, bölgedeki bedevî kabileler Vehhâbî inanç ve pratikleriyle donatılmıştır.⁷⁹ Bu yayılma gerçekleşirken Osmanlı Devleti, hareketin siyasî boyutundan ziyade dinî yönüyle meşgul olmaktadır. Uzunca bir süre buradaki hareketliliğe müdahale edilmemesinin sebebi bilgisizlik değil, çaresizlik olarak görülmelidir.⁸⁰ Zira 1700'lerin sonuna doğru gerileme dönemini yaşayan devlet, merkezi otoriteyi zayıflatan iç ve dış karışıklıklarla, savaşlarla, isyanlar ve işgallerle mücadele etmektedir. Vehhabî isyanlarından daha önemli, devletin hayatiyeti ve varlığının devamı yönünden daha öncelikli problemlerle baş etmeye çalışmaktadır.⁸¹ Bu sorunlardan başını kaldıramayan devletin zaaflarından faydalanmanın kolaylığı ve merkeze uzak olmanın avantajıyla nüfuzunu iyice genişleten Abdülaziz b. Suud, gözlerini Hicaz ve Irak taraflarına çevirmiştir.

Vehhâbîler, 1800'lerin başlarında, hâkimiyet kurdukları bölgelerden geçerek Mekke'ye hac yapmaya gelenlerin yollarını kesmiş ve Harem-i Şerif'e giden yolları kapatmışlardır. Bu arada Mekke Şerifi Gâlip, kutsal mekanları, hacıların mallarını dahi ganimet sayan Vehhâbî tehlikesinden bertaraf edebilmek için Taif kalesini tamir ettirmiş ve Mekke sınırlarına burçlar inşa ettirmiştir. Uzun seneler hac yapmaya izin alamayan Vehhâbîler, artık muharebe yoluyla kutsal beldeye girmeyi amaçlamış ve Hicaz'ı muhasara altına almaya başlamışlardır.⁸² Böylece Hicaz Şerifi ve Vehhâbî

⁷⁸ Şeker, **a.g.e.**, s. 27. Şeker, eserinde ilk Vehhâbî devletin Necd, Âsir ve Yemen'e hâkim olduğunu belirtmişse de Vehhâbîlerin söz konusu dönemde Yemen'e hâkim oldukları bilinmemektedir.

⁷⁹ Philby, **Arabia**, s. 45.

⁸⁰ Kurşun, **a.g.e.**, s. 30.

⁸¹ Ecer, **a.g.e.**, s. 186.

⁸² Vehhâbîlerin kutsal topraklara olan ilgisi daha önceki tarihlere dayanmaktadır. Örneğin; Mekke şerifi Şerif Suud (ö. 1752) döneminde Hac yapmak ve Hicaz halkını kendi mezheplerine davet etmek üzere gelen Vehhâbî dâîler münazaralarda gülünç duruma düşmüş ve dönemin kadısı

şeyh arasındaki siyasî mücadele başlamış olmaktadır. Her ikisinin de Arap kökenli olmalarına karşın Şeyh Gâlib ile Vehhâbiler arasındaki liderlik mücadelesinde ortaya çıkan en büyük fark, Şeyh Gâlib'in amacının Arapların mevcut dinî durumunu ve Osmanlı hâkimiyetini kabul ederek halihazırdaki ahvalin muhafazası olmasıdır. Buna karşılık Vehhâbilerin amacı, ülkeleriyle diğerleri arasında kesin bir kara sınırı çizerek varlıklarını kendi dinî algılarına uygun olarak devam ettirmektir.⁸³

Aynı tarihlerde Abdülaziz b. Suud'un, oğlunu Irak'a sefere yolladığı sırada gerçekleşen Kerbelâ baskını dönemin önemli olaylarından biri sayılmaktadır. Şiîler 1802 Mayıs'ında Ğadîr-i Hum merasimini gerçekleştirdikleri sırada mekânı basan Vehhâbiler burada iki binden fazla kişiyi katletmişlerdir. Hz. Hüseyin'in türbesi içindeki altın ve gümüş kıymetli eşyayı alarak Dir'iyye'ye geri dönmüşlerdir.⁸⁴ Hadiseden yaklaşık bir buçuk yıl sonra, 4 Kasım 1803 tarihinde, Abdülaziz Dir'iyye'deki camide namaz kıldırırken, çocukları Vehhâbiler tarafından Kerbela baskınında katledilmiş İran asıllı bir Şiî tarafından hançerlenerek öldürülmüştür. Bu olay sırasında Abdülaziz 82 yaşındadır.⁸⁵

Kerbela katliamından yaklaşık bir yıl sonra Taif'i ele geçiren Vehhâbiler 1803-5 yılları arasında Mekke ve Medine'yi de hâkimiyetleri altına almıştır.⁸⁶ Buradaki halka Tevhîd risalesi dağıtılarak Vehhâbîlik anlayışına ters olan her şeye son verilmiştir. Şehre girilip canlara ve mallara kast edildiği, türbe ve mezarların

tarafından küfürle itham edilerek hapse atılmışlardır. Bir kısmı firar eden bu ekibin gelişinden sonra Vehhâbilerin, Acemler gibi yıllık para ödemeleri karşılığında bile Mekke'ye gelerek hac yapmalarına müsaade edilmemiştir. Yörükân, **a.g.e.**, s. 56-7, Aynı olay Târîh-u Ğannâm'da 1784 tarihli olarak geçmektedir. İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 91-93. Diğer bir kaynakta Mekke emiri ve Hicaz uleması tarafından Vehhâbilerin Mekke'ye girme girişimlerinin önlendiği aktarılmaktadır. Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 32. Philby'nin aktarımına göre 1769 yılında Vehhâbiler çölde karşılaştıkları Şerif Mansur aracılığıyla Mekke'ye girme ve güvenli bir şekilde hac yapma fırsatı bulmuşlar, burada bulunan eşrafın ve ulemanın testine tabi tutulmuşlardır. Kendilerine Mekke uleması tarafından umumî tekfir, kubbelerin yıkılması, velilerin, Allah'la kul arasındaki aracılardan reddi ve şefaât gibi konularda sorular yöneltilmiştir. Şerife Necd'deki yeni hareketin prensiplerinden bahsederek çeşitli hediyeler takdim eden ve ulemaya bizzat Muhammed b. Abdülvehhâb'ın yazmış olduğu mektubu veren Vehhâbiler, Mekkeli din adamlarının samimî algılarından etkilenmiş şekilde memleketlerine dönmüşlerdir. Philby, **Arabia**, s. 23. Ayrıca bkz.: İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 788. Aynı mesele diğer bir kaynakta Vehhâbilerin Hicaz ile ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. Türkel, **a.g.e.**, s. 137-139.

⁸³ Burada Osmanlı himayesindeki Arabistan'ın mevcut dinî durumunu Philby, Vehhâbîlere yakın bir düşünceyle ele almakta ve Osmanlı taraftarlarını "Ortodoks sapkın" olarak ifade etmektedir. Philby, **Arabia**, s. 81.

⁸⁴ Ecer, **a.g.e.**, s. 128-130.

⁸⁵ Philby, **Arabia**, s. 84.

⁸⁶ Büyükkara, "Vehhâbîlik", s. 611.

ortadan kaldırıldığı, padişahın isminin hutbelerden kaldırılıp beş vakit namazın cemaatle kılınmasının emredildiği, tarikatçılık ve Şiîliğin yasaklandığı ve bunların müntesiplerinin bölgeden çıkarıldığı gibi bilgiler kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁷ Sadece Hicaz'daki yerli halka değil aynı zamanda bölgeye gelen hacılara da Vehhâbî ilke ve pratikleri sıkı sıkıya uygulanmıştır. Mezarlar ve diğer tarihî yerlerin ziyareti engellenmiş, sigara, içki, kahve ve her türlü müzik yasaklanmıştır.⁸⁸

Bunlara ilaveten Vehhâbîlerin yağmalama ve savaş odaklı faaliyetleri dışında fikrî mücadeleyi de benimsedikleri kaynaklarda ifade edilmektedir. Girdikleri bölgelere öncesinde ya da girişleri sırasında Vehhâbî öğretileri açıklamak ve dine davet etmek amacıyla alimlerden oluşan ekipler kurdukları, aralarında istişare ettikleri, fikirlerini sözle açıklamak suretiyle bölgede hazır bulunan ulemayı ikna etmeye çalıştıkları görülmektedir.⁸⁹ Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Necd ve çevresindeki yönetimleri ellerinde bulunduran kabile reislerine, Hicaz eşrafına yazmış olduğu davet mektupları fikrî mücadeleye işaret eden bulgulardır.⁹⁰ Ayrıca gitmiş oldukları bölgelerde Vehhâbîlere gönüllü teslim olan ve mezhebi, şiddete maruz kalmaksızın kabul eden halklar da mevcuttur. Örneğin Riyad'ın fethinden sonra Harme, Mecmaa, Harîk beldeleri Dir'iyye'ye karşı dostluk ve bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁹¹ Uman'ın iç bölgeleri Vehhâbî ordunun gelişinden önce kendilerine gönderilen yeni inancı benimseme çağrısını hızlıca kabul etmiştir. Zâhira bölgesi aynı şekilde zorluk çıkarmadan davete icabet ederek Vehhâbî kuvvetlerine dahil olan yerlerdendir. Ayrıca bu sayılan yerler Vehhabî devlete katılımları sonrasında yapılacak yeni operasyonlar için üs görevi görmüştür.⁹²

Bağdat ve Şam vilayetlerindeki yöneticilerin vurdumduymazlığı ve Vehhâbî kuvvetlerinin kutsal topraklara kadar nüfuz etmesini engelleyememeleri üzerine Osmanlı Devleti, bölgede yeni bir güç olarak yükselen ve 1805'te Mısır valiliğine atanan Mehmet Ali Paşa'yı 1808 tarihinde Vehhâbîleri Hicaz'dan çıkarmak üzere

⁸⁷ Yörükân, **a.g.e.**, s. 57, Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 32, Ecer, **a.g.e.**, s. 130, Kurşun, **a.g.e.**, s. 37-41.

⁸⁸ Philby, **Arabia**, s. 88.

⁸⁹ Philby, **Arabia**, s. 23.

⁹⁰ Muhammed b. Abdülvehhâb'ın göndermiş olduğu mektup ve risaleleri için Bkz.: İbn Ğannâm, **a.g.e.**, s. 246-446.

⁹¹ Türkel, **a.g.e.**, s. 126.

⁹² Philby, **Arabia**, s. 82.

görevlendirmiştir.⁹³ İç karışıklıklar ve Padişah III. Selim'in öldürülmesi sonucunda taşraya müdahale etmesi mümkün olmayan Osmanlı Devleti'nin, duruma el koymakta Mehmet Ali Paşa'dan başka bir alternatifi de gözükmemektedir.⁹⁴ Paşa'nın peş peşe sevk etmiş olduğu ordular ancak 1813 yılında Mekke ve Medine'yi tekrar Osmanlı yönetimine katmayı başaramamıştır. Bu muharebeler sırasında Abdullah bin Suud'un, Harem-i Şerifi kurtarmak için gelen Osmanlı askerleri için "Câel müşrikûn!.. Câel müşrikûn!.. (Müşrikler geldi!..) şeklinde hezeyan etmesi, Vehhâbîlerin kendilerinden olmayan Müslümanları İslam ümmetinden saymamalarının göstergelerinden biri olarak manidardır.⁹⁵ Zaten Muhammed b. Abdülvehhâb ve yandaşları Osmanlı padişahını hiçbir zaman gerçek bir Müslüman olarak kabul etmemişlerdir. Hatta onun Hâdimu'l-Haremeyn unvanını da reddetmişlerdir. Vehhâbîlerin Arabistan'ın iç kesimlerinde güçlendikten sonra kutsal mekanlar olan Mekke ve Medine'yi muhasara etmek isteme gerekçelerine bu açıdan yaklaşmak doğru olacaktır.⁹⁶

Sonuçta Vehhâbî kuvvetleri Dir'iyye'ye kadar çekilmiş ve 1818 Nisan ayında burası da ellerinden çıkmıştır. Abdullah b. Suud'un yakalanması ve önce Mısır'a sonra da İstanbul'a gönderilerek 17 Aralık 1818'de burada idam edilmesi devleti yarım asırdan fazla uğraştıran ilk Vehhâbî Devleti'nin sonu olarak kabul edilmektedir.⁹⁷

1.3.2. İkinci Vehhâbî Devleti (1822-1891)

Abdullah b. Suud'un idamından sonra Mişârî b. Abdülaziz b. Suud başta olmak üzere Suudî aileden bazı isimler Vehhâbîleri yeniden toparlamaya çalışsalar

⁹³ Büyükkara, "Vehhâbîlik", s. 611, Hathaway, **a.g.e.**, s. 272. Bağdat ve Şam olmak üzere kuzeydeki Osmanlı himayesinin gitgide gevşediğine değinen Philby ise, buradaki Vehhâbî tehdidinin Osmanlı için devlete yönelik bir tehlikeden ziyade artık bir baş belası olarak algılandığına dikkat çekmektedir. Philby, **Arabia**, s. 75.

⁹⁴ Kurşun, **a.g.e.**, s. 48-49.

⁹⁵ Eyüp Sabri Paşa, **a.g.e.**, s. 86. Burada Osmanlı Devleti'nin Vehhâbîlerin Hicaz'a giden yolları kapatarak hac ibadetini engellemelerine kadar olayların vehametini anlayamamış olması saltanat makamının ne kadar zayıf ve bitkin halde olduğunun göstergeleri sayılabilir. Bu tarihten sonra anlaşılmıştır ki Vehhâbîlerin davası siyasî üstünlük ya da mezhep davası değil, daha ciddi şekilde din ve diyanet davasıdır. Kurşun, **a.g.e.**, s. 64, 100.

⁹⁶ Ecer, **a.g.e.**, s. 189, Hathaway, **a.g.e.**, s. 272.

⁹⁷ Eyüp Sabri Paşa, **a.g.e.**, s. 117-118. Vehhâbîlerin lideri Suud b. Abdülaziz 1814'te Dir'iyye'de vefat etmiş ve aynı yıl yerine oğlu Abdullah b. Suud geçmişti. Kurşun, **a.g.e.**, s. 51.

da 1824 yılına kadar Vehhâbîlik adına kayda değer bir faaliyet görülmemiştir.⁹⁸ İdam edilen Abdullah b. Suud'un büyük amcazadelerinden olan İmam Türkî lakabıyla meşhur olmuş Türkî b. Abdullah⁹⁹ Riyad'a gelerek buradaki Osmanlı temsilcilerini çıkarmak suretiyle emirliğini ilan etmiştir.¹⁰⁰ Gerek topladığı zekatlar gerekse kurduğu ittifaklarla nüfuzunu artırmış olan Türkî, bazen Osmanlılarla, bazen bölgede etkin bulunan İngilizlerle yakınlaşmak suretiyle politik hedeflerini gerçekleştirme şansı bulmuştur.¹⁰¹ Bu bağlamda temelde gayrimüslimlerle işbirliğine sıcak bakmayan Vehhâbîlerin lideri İmam Türkî'nin siyasi ortamın getirdiği şartlara uyum sağlayarak onlara yakınlaştığını ve mezhebin prensiplerini ikinci plana ittiğini söylemek yanlış olmaz.

İngilizler o dönemde bir yandan tarafsızlık politikası güderken, diğer yandan bölgede faaliyette bulunan ofislerinin geleneksel tutumu olan örtülü bir düşmanlıkla, Arabistan'ı canlandırmak üzere işaret veren herhangi bir hareketi desteklemek üzere hazır bulunmaktadır.¹⁰² Ayrıca söz konusu tarihlerde bölgede bulunan kısıtlı sayıdaki İngiliz ajan, buradaki liderlerle ikili anlaşmalar yaparak emirlik ve şeyhlikleri etkilemekte, sözde korsanlığı engelleme bahanesiyle faaliyetlerini

⁹⁸ Kurşun, "Suudiler", **DİA**, C.XXXVII, s. 586.

⁹⁹ Türkî, Abdülaziz b. Muhammed b. Suud'un yeğeni, Suud b. Abdülaziz'in kuzeni olur.

¹⁰⁰ Philby, **Arabia**, s. 106, Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s.35. Diğer kaynakta Türkî, Abdullah b. Suud'un oğlu olarak geçmektedir. Kurşun, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁰¹ Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 35.

¹⁰² Philby, **Arabia**, s. 76. Aslında İngilizlerin Arabistan bölgesine ilgileri daha eski tarihlere dayanmaktadır. İngilizlerin Mekke Şerifi ile ticari amaçlı görüşmesi ve bu vesileyle Arabistan'la münasebetleri kayda geçmişse de İngiltere'nin Vehhâbîlerle olan ilk temasları Basra Körfezi'ne iniş tarihlerindedir. İngiliz tüccarların kontrolünde bulunan körfezde, 18. yüzyıl sonlarında Vehhâbîlerin şeyhler üzerindeki nüfuzu artınca bu durum İngiltere'nin dikkatini çekmeye başlamıştır. Ancak bu dikkat çekme daha çok olumsuz yönde hatta düşmanca olmuştur. Vehhâbîler, 1799'da Ahsa'ya girmelerinden itibaren körfezdeki Arap şeyhleriyle anlaştıkça İngiltere'nin buradaki menfaatleri zarar görmeye başlamış hatta o tarihlerde İngilizler'in Doğu Hindistan Şirketi temsilciliğini Kuveyt'e nakletme mecburiyeti doğmuştur. Vehhâbîler, Kuveyt'e hücum ettikten sonra ise İngiltere'nin büsbütün düşmanlığını kazanmışlardır. Hatta bu bölgedeki Kavasim şeyhi Vehhâbîliği benimseyip İngiliz ticaret gemilerine cihat gerekçesiyle saldırmaya başlayınca İngilizler güvenliklerini garantiye alma maksatlı onlara karşı daha temkinli bir politika gütmüşlerdir. Sonunda İbn Suud'a direkt bir mektup göndererek taraftarlarının İngiliz gemilerine saldırılarını engellemesini talep etmişlerse de İbn Suud'dan yandaşlarının bunu Allah adına yaptıkları ve onları engelleyemeyeceği cevabını almışlardır. Ancak 1810 yılından itibaren Vehhâbîler çevreden birçok muhalefet ve zorlukla karşılaşmış ve İngilizlerle iyi ilişkiler geliştirme durumu zaruri olmuştur. Bu minvalde İngilizlerin Bender Bu Şir'deki konsoloslarıyla yazılı olmayan bir anlaşmaya gidilmiş, her iki tarafın Haliç'te ticaret yapma konusunda birbirlerine engel olmamaları konusunda uzlaşmaya varmışlardır. Kurşun, **a.g.e.**, s. 46.

siyasileştirerek onları İngiliz himayesi altına almaya çalışmaktadırlar.¹⁰³ Örneğin Maskat şeyhi ile yaptığı anlaşmada İngilizler, ona Fransız ve Alman ajanları bertaraf edip, Fransız çalışanları ve gemileri limanından çıkartma yükümlülüğü vermek suretiyle nüfuzunu artırmayı amaçlamaktadırlar.¹⁰⁴

Necd, Ahsa ve Bahreyn’de idareyi tamamen ele geçirmiş olan İmam Türkî, aile içi çekişmeler yüzünden 1834 yılında öldürülmüştür. Kendisinden sonra yerine oğlu Faysal b. Türkî geçmiştir. O da babasının yayılma faaliyetlerini artırarak devam ettirmeye çalışmışsa da Mısır ordularıyla çarpışmaları sonucunda esir düşerek Kahire’ye gönderilip hapsedilmiştir.¹⁰⁵

Mısır valiliği Faysal’ı hapsederken 1840 yılındaki Londra Protokolü ile Mısır kuvvetleri Necd ve Hicaz’dan tamamen çekilmiş, Orta Arabistan’da yeniden karışıklıklar baş göstermiştir.¹⁰⁶ Gerek Necd’deki diğer kabileler gerekse Suud ailesi istikrarı sağlayamamış, bu durum aynı aileden Abdullah b. Suneyyan b. İbrahim’in Riyad emirliğine gelmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁰⁷ İstikrarı sağlayamayan Abdullah aniden ölmüş, yerine idareyi Kahire’den kaçmayı başaran Faysal, İngiliz

¹⁰³ Akyıldız-Kurşun, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁰⁴ Philby, **Arabia**, s. 80. Maskat, Mukallâ, Uman, Hadramevt ve Bahreyn’de de geçmişten bu yana İngilizlerin aynı usulle himayelerini yerleştirdikleri Osmanlı vesikalarında ifade edilmektedir. Akyıldız-Kurşun, **a.g.e.**, s. 207. Burada özellikle Fransızların zikrediliyor olması tesadüf değildir. Zira o yıllarda Vehhâbilerin himayesine girmiş Arap şeyhleriyle İngiltere’nin yanısıra Fransa’nın da bağlantıya geçme çabalarını görmekteyiz. Vehhâbilerin Fransızlarla ilk teması Napolyon’un elçisi De Lascars’ı 1811 yılında Dir’iyye’ye göndermesiyle başlamaktadır. Bu görüşmelerde Fransızlar Osmanlı’ya karşı yapılacak Suriye ve Irak akınlarında Vehhâbîlere yardım etmek üzere onlarla anlaşmışlardır. Bunun karşılığında da Vehhâbîler Fransızlara İngiliz Hindistan’ına yapacakları seferlerde yardım edecektir. İngiltere Mısır, Kızıldeniz ve Basra’da nüfuzunu artırmaya çalışırken elbet Fransızlar da buna seyirci kalmamıştır. Bölgede benzer hayaller kuran Fransa’nın Araplarla iş birliği şansı İngilizlere göre çok daha fazla olmasına karşın patlak veren Fransız-Rus Savaşı (1812) Fransızların bu bölgedeki varlığına gölge düşürmüş, bu tarihten sonra Araplar İngilizlerle anlaşmış ve Fransız-Vehhâbî ilişkileri başlamadan bitmiştir. Kurşun, **a.g.e.**, s. 47-48.

¹⁰⁵ Büyükkara, **İhvan’dan Cüheyman’a**, s. 35.

¹⁰⁶ Mısır Valiliği daha önce Hicaz’da Vehhâbîleri etkisiz hale getirip oradaki işleri düzene koymakla Osmanlı nezdindeki nüfuzunu artırmıştır. Böylece bazı imtiyazlar kazanarak diğer valiliklerden farklı olarak dış güçlerle ilişkiler geliştirmiştir. Vali Mehmet Ali Paşa sayesinde buraya rahat müdahale ortamı bulan İngiltere ve Fransa, artık Mısır’daki meseleleri bir Osmanlı toprağı olarak değerlendirmeyerek uluslararası mahiyette ele almaktadır. 1840 Londra Protokolü de bu müdahalelerin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu protokolle Mısır özerk bir statü elde ederek Arabistan ve daha önce nüfuz elde ettiği diğer bölgelerden çekilmiştir. Akyıldız-Kurşun, **a.g.e.**, s. 8.

¹⁰⁷ Kurşun, “Suudiler”, s. 586.

yardımlarıyla desteklenmek suretiyle devralmıştır.¹⁰⁸ Abdullah b. Suneyyan'ın ani ölümü onun doğal ölümle değil bölgenin ortak çıkarları için İngilizler tarafından zehirlenerek öldürüldüğü izlenimini vermektedir.¹⁰⁹

Medine civarlarından Kızıldeniz'e uzanan bölgede Türk paşalar üzerinde kolayca nüfuzunu artıran Faysal, Riyad, Katif gibi verimli bölgeleri hükmü altına almıştır.¹¹⁰ Faysal'ın bu süreçte devlete olan bağlılığını sözle izhar etmesi oradaki idareciler tarafından yeterli görülmüş ve onun faaliyetlerine müdahale gereği duyulmamıştır.¹¹¹ Burada sadece Mekke emiri Muhammed b. Avn'ın bedevî Vehhâbîlerin, Haricî usulü eski siyasetlerine atıf yaparak bu kadar geniş bir alanda hâkimiyet kurmalarının mahzurlarından bahsettiğini görmekteyiz. İbn Avn'a göre devletin bu alanları bölmesi ve farklı kişilerin idaresine vermesi çıkacak bir isyanın daha kolay bertaraf edilmesini sağlayacaktır.¹¹² Bu noktadan ve diğer bazı gelişmelerden hareketle Muhammed b. Avn'ın Yemen ve Aden'e de müdahil olmak suretiyle tüm Arabistan'da genel bir politika izlediğini ve bu şekilde bölgeyi kontrol altında tutmaya çalıştığını görmek mümkündür.¹¹³ Aynı amaçla Muhammed b. Avn'ın bir dizi Bedevî kuvvetlerini hükmü altında toplayıp 1846'da Necd üzerine yürüyerek Vehhâbîlerin daha fazla yayılmasının ve kutsal beldeleri tehdit etmesinin önüne set çekmeye çalıştığı görülmektedir. Faysal'ın ona önemli imtiyazlarla birlikte yıllık bin pound paraya eşdeğer bir haraç sunarak savaşa mahal vermediği kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁴ Bu bağlamda o dönemde bölgeye fiilî bir müdahale imkânı olmayan Osmanlı Devleti, reeldeki durumu bazı şartlar karşılığında kabullenmiş gözükmemektedir.¹¹⁵

¹⁰⁸ Akyıldız-Kurşun, **a.g.e.**, s. 206.

¹⁰⁹ Philby, **Arabia**, s. 114.

¹¹⁰ Philby, **Arabia**, s. 114.

¹¹¹ Kurşun, **a.g.e.**, s. 69.

¹¹² Kurşun, **a.g.e.**, s. 68.

¹¹³ Philby, **Arabia**, s. 114-117.

¹¹⁴ Philby, **Arabia**, s. 116. Faysal, Necd ve civarındaki bölgelerde Osmanlı padişahı adına hutbe okutmak, kendisi Riyad'da ikamet ederek kanunlara uygun şekilde bölgeyi idare etmek ve devlet adına vergileri toplamak şartlarıyla Necd kaymakamı tayin edilmiştir. Kurşun, **a.g.e.**, s. 69.

¹¹⁵ Osmanlı yönetimi için Arabistan'da Hicaz bölgesi dışına düzenli bir ordu gönderimini sağlamak 1869 yılına kadar ihtimal dışı bir durumken bu tarihte Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte, deniz yolundan destek sağlanarak uzun bir aradan sonra Yemen, Tihamer, Asir ve San'a bölgelerinde Osmanlı hâkimiyetinin temin edildiği görülmektedir. Philby, **Arabia**, s. 126.

Faysal b. Türki'nin kendi döneminde akıllıca politikalar güttüğü, kendinden önceki Vehhâbîlerin savaş ve düşmanlık siyasetini terk ederek daha modern yöntemlerle idareyi ele aldığı görülmektedir. Bu nedenle onun döneminde bölgeye ciddi bir Osmanlı ya da Mısır müdahalesinin bulunmadığını söylemek mümkündür. Bu dönemde gerek vergi ve haraçlarla gerekse siyasî gücünü örfî olarak kabul ettirmesiyle Faysal, Necd bölgesindeki ahali ve Osmanlı Devleti tarafından lider olarak tanınmıştır. Bölgede otoriteyi sağlayacak güçte olmayan Osmanlı Devleti geçmişteki Vehhâbî isyanlarının tekrarını engellemek üzere tavır almıştır ve Faysal, Necd ve civarındaki camilerde Osmanlı padişahı adına hutbe okunması ve devlet adına halktan vergi toplaması şartlarıyla Osmanlı tarafından Necd kaymakamı tayin edilmiş, beratı kendisine Mart 1848'de gönderilmiştir.¹¹⁶ Philby, Mısır Valiliğinin yok ettiği ilk Vehhâbî Devleti'nden ve kaos ve anarşinin hâkim olduğu bir devirden sonraki bu dönemde, savaş ve yağma siyasetinin büyük oranda terkedilerek ortaya konulan modern yöntemlerin yeni Vehhâbî devletin ayak seslerini hissettirdiğini ve Faysal döneminin ondan önceki yöneticilerin döneminden farklı şekilde algılanması gerektiğini belirtmektedir.¹¹⁷

Faysal'ın 1865 yılında ölümünden sonra İkinci Vehhâbî Devleti aile içi çekişmeler ve liderlik kavgaları sonucu yıkılma dönemine girmiştir.¹¹⁸ Vehhâbî kontrolünden bağımsız Cebelişammar bölgesinde kuvvet kazanan ve Hâil'i merkez edinen şeyh Muhammed b. Reşîd'in güçlü liderliğindeki İbn Reşîd hanedanlığının, bölge kabileleri ile birlikte Suûd ailesine karşı mücadelesi sonucu Suûdîler'in 1891 yılı sonlarında Riyad'dan ayrılıp Kuveyt'e yerleşmeleriyle Vehhâbîler siyasî destekten mahrum kalmışlar ve İkinci Vehhâbî Devleti böylece sona ermiştir.¹¹⁹ Bundan böyle kuvvetini yitirmiş, Basra Körfezi kıyılarında ve Necd bölgesinin bazı bölümlerinde parçalı bir halde örfî riyasete sahip olan Suud ailesi üyelerine rastlanmaktadır. Bir dönem sonra İngilizleri arkasına alarak günümüz Suudi Arabistan Krallığı'nı kuran Abdülaziz b. Suud'un 1897'de ortaya çıkışına kadar Necd siyasetinde yeni bir Vehhâbî unsura rastlanmamaktadır. Ancak şunu belirtmek

¹¹⁶ Kurşun, **a.g.e.**, s. 69.

¹¹⁷ Philby, **Arabia**, s. 114.

¹¹⁸ Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 36.

¹¹⁹ Büyükkara, "Vehhâbîlik", **DİA**, s. 611, Akyıldız-Kurşun, **a.g.e.**, s. 212, Philby, **Arabia**, s. 126-127, 152, Kurşun, **a.g.e.**, s. 146.

gerekir ki Muhammed b. Reşîd'in Arabistan'ın kaderinde söz sahibi olduğu dönemde, Necd bölgesinde komşularıyla ticarî ve politik olarak kapalı ilişkiler sürdürmüş olan Vehhâbî gücünü kırmış olması ve bu bölgeyi dış dünyayla iletişime geçirmesi Necd'i siyasî olarak farklı bir yere taşımıştır. Bu ara dönemde dış dünyayla tanışarak ticarî ve siyasî anlamda komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmesi bölgeyi dışa açmış, Orta Arabistan'ın yirminci yüzyılın başlarında bölgeye gelen yabancılarla kontağa geçmesine ve öngörülmesi güç ortaklıklara imza atılmasına zemin hazırlamıştır.¹²⁰

1.3.3. Üçüncü Vehhâbî Devleti: Suudî Arabistan Krallığı

Basra Körfezi'ndeki İngiliz siyasî temsilci Albay Pelly'nin 1865 yılında Vehhâbî yerleşimlerine gelerek buradaki şeyhlere yapmış olduğu ziyaretlerinde, Büyük Britanya ve Arabistan arasında birkaç on yıl sonra gelişecek ve Suudî Arabistan'ı kuracak olan samimi diplomatik ilişkilerin temeli atılmıştır.¹²¹ Zira İngilizler Körfez'deki menfaatlerini pekiştirmek üzere Arap Yarımadası'ndaki nüfuzlu şeyhlerle irtibat kurmak istemişlerdir.¹²² Pelly'nin ziyaretlerinden yirmi altı yıl sonra ise Abdurrahman b. Faysal b. Türkî, Reşidîlerin kontrolündeki Riyad'dan çıkmak zorunda kalarak Katar, Bahreyn ve Kuveyt'te sürgün hayatı yaşamıştır. Bu sırada oğlu Abdülaziz de yanında bulunmaktadır.¹²³ Atalarının inancına ve yaklaşık yüz elli yıllık devletine yapılan trajik saldırıları kavrayabilecek yaşta olan Abdülaziz b. Suud, Vehhâbî imparatorluğunu yeniden ayağa kaldırmak üzere hazırlanmaktadır.¹²⁴ Bu hazırlığın planlanmasında Reşidîlerin bölgedeki güçlerinin azalmasının ve İbn Reşid'in Kuveyt şeyhiyle aralarındaki anlaşmazlıkların büyük etkisi vardır.¹²⁵ Ata toprağı olan Riyad'ı ele geçirmek amacıyla harekete geçen

¹²⁰ Philby, **Arabia**, s. 160-161.

¹²¹ Philby, **Arabia**, s. 120. Bu tarihte gerçekleşen görüşmeleri İngilizler seyyah ya da kâşif sıfatıyla gerçekleştirmiş olduklarından yirminci yüzyıl başlarındakine benzer bir resmiyet arz etmemektedir.

¹²² Kurşun, **a.g.e.** s. 73.

¹²³ Philby, **Arabian Jubilee**, Londra, Robert Hale Ltd., 1952, s. 6. Tam adı, Abdülaziz b. Abdurrahman b. Faysal b. Türkî b. Abdullah b. Muhammed b. Suud (1876-1953) olarak geçmektedir ve 1902 yılından öldüğü tarih olan 1953 yılına kadar Suud hanedanının lideri konumundadır. 1932 yılında kurulan Suudi Arabistan Krallığı'nın ilk kralıdır.

¹²⁴ Philby, **Arabia**, s. 152.

¹²⁵ Reşidîler o dönemde Kuveyt şeyhiyle anlaşmazlık halindedir ve Kuveyt şeyhi Reşidîlere karşı İbn Suud'u desteklemektedir. Philby, **Arabian Jubilee**, s. 11, Kurşun, "Suudî Arabistan", **DİA**, C.XXXVII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 581.

Abdülaziz 1901 yılında Ahsa taraflarındaki güvendiği kabilelerden taraftar toplamaya başlamıştır. 1902 yılı başlarında ise yakın akrabalarından ve müttefiklerinden oluşan küçük bir birlikle Riyad surlarına gelmiştir. Geceleyin bir kısım adamlarıyla kaleden içeri sızmış ve İbn Reşîd'in buradaki temsilcisini öldürüp diğerlerini de etkisiz hale getirerek Riyad emirliğini üstüne almıştır. Uzun süren sürgünün ardından eski başkentleri tekrar Suud hanedanlığının himayesine girmiştir. Abdülaziz burayı kontrol altına almakla kalmayıp güneye doğru harekete geçmiş, Harc, Hûta, Harîk, Eflac ve Devâsir'i de ele geçirmiştir.¹²⁶ Bu tarihten sonra Arabistan'daki rekabetin Suudîler ve Reşîdîler olmak üzere iki hanedanlık arasında ivme kazandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Reşîdîlere yardımları ve düzenlenen askerî hareketler Abdülaziz b. Suud'un bu çekişmeler sonunda galip gelerek İbn Reşîd'i öldürmesine engel olamamıştır. 1914 ilkbaharına gelindiğinde Abdülaziz b. Suud ve babası Abdurrahman hilafet tarafından taltif edilerek Necd ve civarı bölgelerin idaresi kendilerine bırakılmıştır. Artık Abdülaziz b. Suud Osmanlılar tarafından "vali" ve "paşa" ünvanlarıyla Necd valisi ve kumandanı tayin edilmiş, kendisine dış işleri hariç tüm meselelerde bağımsızlık verilmiştir.¹²⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğindeki Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî durum, merkeze uzak mesafede ve kontrolü güç Arap topraklarında Osmanlı aleyhine sonuçlar doğurmuştur. Suud ailesinin lideri olan Abdülaziz b. Suud ve babasına çeşitli şekillerde devlet tarafından resmî ünvanlar verilerek İngiliz himayesine girmesi önlenmeye çalışılmıştır.¹²⁸ Bütün bunlara rağmen İngilizlerin o tarihlerde dünyaya egemen olan ve imparatorlukların dağılmasına sebep olan milliyetçilik dalgasını kendi menfaatleri yönünde kullanarak Arabistan'a maddî ve idarî destek sağlamaları, sonuçta günümüz Arabistan Krallığı'nın doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Abdülaziz b. Suud siyasî zekâsı ve askerî tecrübesi sayesinde kalıcı bir devlet kurmayı başarmış, bedevîleri yerleşik hayata geçirmek üzere kurduğu yerleşim

¹²⁶ Philby, **Arabia**, s. 172, Kurşun, **a.g.e.**, s. 167, Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 37-38.

¹²⁷ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 36-38, Hulusi Yavuz, "Abdülaziz b. Suud", **DİA**, C.I, 1988, s. 195, Kurşun, "Suudî Arabistan", s. 582.

¹²⁸ Osmanlı Devleti ile anlaşmasından aylar sonra, Aralık 1915'te İbn Suud İngilizlerle de anlaşmış, onlar tarafından Necd ve Ahsa'nın emiri olarak tanınmış, kendisine İbn Reşîd'e karşı savaşmak üzere maddî yardımlar yapılmıştır. Philby, **Arabian Jubilee**, s. 43.

alanları olan “Hicreler” sayesinde gücünü artırmıştır. İbn Suud’un askerî ve dinî gücünü oluşturan ve hicrelerde ziraatle iştigal etmek suretiyle yaşamını sürdüren bu kolonilere “İhvan” denilmektedir. Gerek barışçıl yollarla gerektiğinde ise kanlı çarpışmalarla yol alan İhvan’ın desteğiyle askerî ve dinî mücadelesini tamamlayan İbn Suud, bugünkü Suudî Arabistan Krallığı’nın kurucusu olarak tarihte yerini almıştır. İbn Suud, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Reşidîler ve Şerif Hüseyin karşısında çetin mücadeleler vermiş, zaman zaman kendisini destekleyen İngilizlere dahi muhalefet etmek suretiyle günümüz Vehhabî Devleti’ni Orta Arabistan’da kurmaya ve sınırlarını Hicaz’a ulaştırmaya muvaffak olmuştur. 20 Mayıs 1927 tarihli Cidde Anlaşması ile İngiltere’nin bağımsızlığını tanıdığı Vehhabî Devleti’nin resmî adı 1932’de Suudi Arabistan Krallığı olmuştur.¹²⁹

Son derece dirayetli bir kral olan Abdülaziz, kuruluş döneminde maddî manevî buhranlar yaşamış, Vehhabî yandaşlarının muhalefetleri pahasına modern gelişmelere duyarsız kalmayarak ülkesini yabancılara açma cesareti göstermiştir. 1930’lardan sonra petrolün bulunmasıyla devlet gelirleri ve genel refahı hayli artan Suudî Arabistan, Vehhâbîlik prensiplerinin getirdiği içgüdüyle kendi anlayışı dışındaki Müslüman toplumlarla mesafeli olmuş, buna karşılık Batılı devletlerle olan ilişkilerini daima canlı ve güçlü tutmuştur. Bunlarla birlikte maddî refah hali, yönetimi ve halkı Vehhâbî anlayışın birçok gerekliliğini uygulamaktan alıkoymuştur.¹³⁰ Sonuç olarak ülke büyük sosyal değişime uğrayarak israfın arttığı, kültürel, ahlâkî ve dinî yozlaşmanın belirginleştiği bir döneme geçiş yapmıştır.

Abdülaziz b. Suud’un 1953’te ölümünün ardından tahta geçen Suud b. Abdülaziz’in kraliyet dönemi (1953-64) tam bir dejenerasyon olmuş, Vehhabî ulemanın siyasî ve toplumsal alanda güç ve otorite kaybı oldukça belirginleşmiştir. Sonraki kral Faysal b. Abdülaziz ise döneminde (1964-75) izlemiş olduğu politikalarla ülkenin kötüye giden rotasını tersine çevirerek birçok reforma imza atmıştır.¹³¹ Faysal’dan sonra halefleri Halid (1975-82), Fahd (1982-2005) ve Abdullah (2005-2015) devleti yönetmişlerdir. Günümüzde ise Selman b. Abdülaziz tahtta bulunmakta, Suudî Arabistan, mezhebi Vehhabîlik olarak anılagelmiş bir

¹²⁹ Hulusi Yavuz, **a.g.e.**, s. 194-5.

¹³⁰ H. İ. Bulut, **a.g.e.**, s. 518.

¹³¹ Büyükkara, **İhvan’dan Cüheyman’a**, s. 250.

devlet olarak yaşadığı ve yaşattığı olaylarla dünya gündemini sıkça meşgul eden bir konumdadır. Modern dönemde yaşanan hadiseler gerek Mezhepler Tarihi anabilim dalı gerekse sosyal, politik ve dinî açıdan detaylı akademik çalışmalara muhtaç, müstakil olarak konu edilmesi gereken değerde hususlar barındırmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

HARRY JOHN ST. BRIDGER PHILBY: HAYATI VE VEHHABİLİĞE GİDEN YOL

2.1. DOĞDUĞU DÖNEM

Harry St. John Bridger Philby (1885-1960), XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılda yaşamını sürdürmüş, Britanya İmparatorluğunun yükseliş, Osmanlı Devleti'nin ise gerileme ve çöküş dönemlerine şahit olmuş bir şahsiyettir. Çalışmamız kapsamında Britanya İmparatorluğu'nun o dönemdeki durumuna ilaveten İngilizlerin refahına süreç içerisinde büyük ölçüde katkı sağlamış olan Hindistan'ın durumu kaydedilmeye değer bir bilgidir. Ayrıca Philby'nin Hindistan topraklarında doğmuş olması ve daha da önemlisi İngiliz hükümetine hizmetinin on yılını Hindistan'da geçirmiş olması sebebiyle söz konusu İngiliz sömürgesi ülke çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

2.1.1. Britanya

Tarihteki en büyük imparatorluklardan olan Britanya İmparatorluğu, Kraliçe Victoria (1819-1901) döneminde en parlak çağını yaşamıştır. Kendi söylemiyle “üzerinde güneş batmayan imparatorluk” olan Britanya için onun ürettiği politikalar tarihe damgasını vurmuş, tahtta kaldığı süreç olan 1837-1901 yılları “Victoria Çağı” olarak anılagelmiştir.¹³² XVIII. ve XIX. yüzyıl Britanya'sının rahatlık ve bolluk dolu yaşantısının devamı için Kraliçe'nin güttüğü siyaset sonucunda, Britanya'nın bu siyasetin meyveleri olarak yetiştirip cesaretlendirdiği diplomatlar, siyaset adamları, seyyahlar, tacirler, tercümanlar ortaya çıkmıştır. Bu kişiler Avrupa'dan Avustralya'ya, Asya'dan Afrika'ya, Bağdat'tan Kudüs'e, Tahran'dan Yemen'e, Kahire'den Delhi'ye kadar büyük ölçekte dünyanın dört bir tarafına dağılarak Britanya'nın yükselişi için yüksek bir performans sergilemişlerdir.

Britanya, Victoria döneminde önemli ve nüfuzlu bir devlet olarak hemen hemen bütün dünyada etkinliğini kabul ettirmiştir ve dahası uluslararası olaylara

¹³² Azmi Özcan, “İngiltere”, **DİA**, C.XXII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 298.

doğrudan müdahil olmuştur.¹³³ Victoria dönemi gelişmeleri sadece siyasî nüfuzu değil, ekonomik iyileşmeyi de kapsamış, beraberinde Britanya hazinesine akan milyonları getirmiştir. Okyanus ve denizlerdeki İngiliz ticaret gemileri, Kuzeybatı İngiltere'deki ilk ve büyük sanayi şehirleri olan Lancashire ve Yorkshire kentlerindeki fabrikalara taşımacılık ve her türlü işleri yapmış, bu sayede söz konusu fabrikalar hammaddeleri çok cüzî miktarlara mal ederek işlemişlerdir. Yok pahasına dünyanın çeşitli yerlerinden elde edilen temel gıdaların ve diğer ihtiyaçların başlıcaları, İngiliz fabrikalarında işlenmiş¹³⁴, böylelikle Britanyalılaşarak dünya pazarlarında oldukça pahalıya satılmış, bu ticaretin sonucunda o dönem için çok büyük kazançlar elde edilmiştir.

Britanya'ya mümkün olduğunca fazla para ve kaynağın en hızlı şekilde girmesi ve mümkün olduğunca az paranın çıkması en büyük hedef olarak göze çarpmaktadır. Devletin koyduğu kanunlara göre İngiltere ve sömürgeler arasındaki bütün taşımacılık İngiliz gemileriyle yapılmış ve her türlü işleri İngilizlerce yürütülmüştür. Dünyanın hemen her ülkesine ihracat yapıldığı gibi sömürgelerin dışında da özellikle Osmanlı toprakları ve Çin gibi yerlerde baskı ile ticarî imtiyazlar elde edilerek yeni pazarlar bulunup ticaret hacmi mümkün olduğunca genişletilmiştir.¹³⁵ İngilizler kazançlarını büyük oranda savunma sanayiinde kullanmakta olduklarından aynı zamanda çağın en ileri seviyedeki ordularına ve sayıları oldukça fazla olan modern silahlara sahiptirler.¹³⁶

Amerikalı araştırmacı yazar Janet Wallach, Viktorya dönemi Britanya'sını evrenin merkezinde görmekte, Britanya'yı “dünyanın atölyesi” olarak tanımlarken şu ifadeleri kullanmaktadır:¹³⁷

¹³³ Özcan, a.y.

¹³⁴ Hint Okyanusu'ndaki ticaret gemilerinin İngiltere'ye naklettiği en yaygın mallar başlangıçta; tekstil (ipek ve pamuk), çay, baharat ve porselen iken, 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu mallar tuz, işlenmiş ve ham pamuk, köri, tütün, karabiber ve diğer baharatlar, ipek, iplik, battaniye, şeker, badem ve boya olarak çeşitlenmektedir. Emily Erikson, **Between Monopoly and Free Trade: The English East India Company, 1600-1757**, Princeton, Princeton University Press, 2014, s. 193.

¹³⁵ Özcan, a.g.e., s. 300.

¹³⁶ Hayri Hammâd, **Abdullah Filbî: Kıt'a min Târîhi'l-Arabî'l-Hadîs**, Beyrut, Mektebu't-Ticârî, 1961, s. 14.

¹³⁷ Janet Wallach, **Çöl Kraliçesi**, Çev. Püren Özgören, İstanbul, Can Yayınları, 2017, s. 25.

“Britanya donanması denizleri denetliyor, Britanya kömürü gemileri, fabrikaları çalıştırıyor, Britanya bankerleri iş dünyasına para sağlıyor, Britanya tüccarları ticareti yönetiyor, Britanya gıdaları mideleri doyuruyor, Britanya işlikleri dünyanın her yanında yaşayan, çalışan, eğlenen insanların dörtte birini giydirdiyordu.”

Gerçekten Britanya’nın geleceğini garanti altına alan savaş ve ticaret için gerekli olan buharlı gemileri ve trenleri çalıştıran kömür o dönemde Kuzey İngiltere’nin geçmişi 16. yüzyıla uzanan madenlerinden çıkarılmaktadır.¹³⁸ Bunun yanı sıra ülke, demir-çelik üretimi, cam ve porselen sanayii ile makine endüstrisinde yükselerek Sanayi Devrimi’nin öncüsü konumuna gelmiştir. 1851 yılında Hyde Park’taki Kristal Saray’da düzenlenen Londra Uluslararası Sergisi bu öncülüğün göstergesi sayılmaktadır. On sekiz dönümlük bir araziye, cam ve metal kullanılarak inşa edilmiş sergi alanı, dünyanın dört bir tarafından sanayicileri ve ürünlerini ağırlamıştır. O dönem için hayal bile edilemeyecek derecede üstün bir endüstri ve güzel sanatlar sergisine imza atan İngiltere, inşaat ve imalat makineleri, mekanik, mühendislik ve mimari cihazlar, gemi mimarisi, askeri mühendislik, savaş gereçleri, silah, tarım-bahçe makineleri gibi İngiliz milli sanayi ürünlerini dünyaya gösterişli bir şekilde tanıtmış, altı milyona ulaşan ziyaretçi sayısı ile bu alanda bir rekora imza atmıştır.¹³⁹

Londra Sergisi ile gelişmişliklerini dünyaya göstermeye çabalayan İngilizler, gemi üretimi, mekanik ve buharlı makineler alanında ciddi bir üstünlük göstermiş, neticede Kuzey Denizi’ne açılarak dünyayı bir ağ gibi sarmış olan ve zaman zaman Karaçi’ye, zaman zaman ise Ümit Burnu kıyılarına yanaşan buharlı ticaret gemileri, söz konusu endüstriyel çıktılarıyla İngiltere’yi dünyanın en uç noktalarına bağlamıştır. Bu gemiler Britanya’dan götürdüğü işlenmiş mallara karşılık memlekete tekrar temel gıda ve hammadde sağlamıştır. İngiliz donanmasının gemilerine ihtiyaç duyduğu kömürü, yeni inşa edilecek demiryollarına rayları, kurulan fabrikalara makineleri, sömürge topraklarını ve anlaşmalı devletleri savunan askerlere askerî malzemeyi, sivil insanlara ise binek araçlar ve giysilerini temin eden bu gemiler sayesinde elde edilen ekonomik döngü, İngiltere’nin en güçlü varlık sebebidir.¹⁴⁰ Zira, XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde İngiltere, sömürge toprakları 6,5 milyon

¹³⁸ Wallach, **a.g.e.**, s. 28.

¹³⁹ Aziz Tekdemir, “1851 Londra Sergisi ve Osmanlı Devleti’nin Katılımı”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. XIII, No: 1, 2018, s. 291-321.

¹⁴⁰ Wallach, **a.g.e.**, s. 29.

km²'lik bir genişliğe ulaşan ve toplam 400 milyona yakın bir nüfusa sahip elli beş sömürgeci den oluşan büyük bir imparatorluk haline gelmiştir.¹⁴¹

2.1.2. Hindistan

Britanya'nın hammaddelerini sağladığı toprakların en önemlisi hiç şüphesiz Hindistan'dır. Hindistan ülkenin lokomotifi sayılmaktadır. Zira kalabalık nüfusa ve geniş bir coğrafyaya sahip Hindistan, yıllar boyunca Batı ve Doğu'nun ilgisini cezbeden bir kara parçası olarak dikkat çekmiştir. Sadece coğrafi özellikleriyle değil, sahip olduğu gelenek-görenekleriyle, baharat cinsi maddeleri, değerli madenleriyle tarih boyunca dış güçlerin saldırılarına maruz kalmıştır.¹⁴²

Hindistan'ın zenginliği Yunan ve Romalılar dönemlerinden beri bilinmektedir. O dönemde, Hint limanlarındaki Hindistan-Avrupa arası ticaretin gelişmiş olduğu bilinse de bölgede İslamiyet'in yükselişi ile beraber Avrupalıların Hindistan ile doğrudan bağlantıları kesilmiştir. 1453'te Osmanlılar İstanbul'u fethetmiş, Akdeniz'e hâkim olmuş ve Hindistan'a giden yolları denetlemeye başlamıştır. Bu nedenle kara yoluyla taşıma faaliyetleri hem pahalı hem de denizdekine oranla oldukça riskli hale gelmiştir. Buradan satın alınacak mallardan elde edilen kâr gün geçtikçe azalmış, bu nedenle Batılılar denizleri kullanarak kara hâkimiyetini elinde tutan Osmanlı Devleti karşısında kendilerine bir çıkar yol bulmaya çalışmışlardır.¹⁴³ Coğrafi keşifler bağlamında Portekizli denizci Vasco de Gama'nın 1498 yılında Ümit Burnu'nu dolaşarak Atlas Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na geçmesiyle Hindistan'la uzun bir süre kopan Avrupa bağlantısı XVI. yüzyıl başında tekrar sağlanmış, bu yolla Portekizliler Doğu ticaretini ele geçirmek ve buradaki varlıklarını diğer sömürge devletlerinden korumak amacıyla Hint Okyanusu'nda seyrüsefere başlamışlardır. Burada güçlü bir donanma oluşturan Portekizliler, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin Hint Okyanusu'na açılan ağızlarını

¹⁴¹ Özcan, a.g.e., s. 298.

¹⁴² Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları", **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)**, Sakarya, 2008, s. 23.

¹⁴³ Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, No: 6, 2003, s. 72.

denetimleri altına almışlardır.¹⁴⁴ Böylelikle o döneme kadar Hindistan bölgesindeki malların Avrupa'ya ulaşmasını sağlayan Baharat Yolu'nun işlevini azaltmakla kalmayıp İslam dünyasını da taciz etmeye başlamışlardır. Söz konusu gelişmeler İslam dünyası için hem ekonomik hem dinî hem de siyasî olmak üzere çok yönlü bir tehdit olarak karşımıza çıkmıştır.

Bölgedeki Müslüman tacirleri yıldırarak onları Hint Okyanusu ve Kızıldeniz'den tamamen çıkarmak Portekizli tacir ve kaşiflerin öncelikli hedeflerindendir. Portekizlilerin tacizlerinden çekinen Müslüman tacirlerin seferlerini ertelemesi, 1504 yılında İskenderiye'ye gelen baharatın miktarında önemli bir azalmayla sonuçlanınca, bölgedeki Memlük Devleti harekete geçmiştir. Kendi imkanları, Portekizlilerin dev donanmalarıyla başa çıkmaya yetmediği için, Memlük Devleti Osmanlılardan yardım talep etmişse de bu kesintili yardımlar Hint Denizi'nin bir Portekiz gölü olmasına engel olamamıştır.¹⁴⁵ Memlük Devleti'nin kendini Portekizlilere karşı savunamaması ve Osmanlılardan sürekli bu saldırılara karşı yardım talep etmeleri bu devleti fiilen bir Osmanlı vatanı haline getirmiştir. 1517 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti bu memleketi topraklarına katarak Memlük-Portekiz mücadelesini yüklenmiştir. Bu fetihle birlikte hâlihazırda Osmanlı askerlerinin muhafazasında bulunan topraklar artık resmen Osmanlı Devleti'nin sınırlarına katılmıştır.¹⁴⁶

Elbette Osmanlı Devleti de Hindistan'ın zenginliklerini bilip takdir etmekte ve buradaki siyasî birlikten yoksun toprakların sömürge olmasına engel olmak istemektedir. Nitekim Osmanlı Devleti, bölgede Portekizliler aktif oluncaya kadar Müslüman hükümdarlar arasındaki iç meselelere müdahale etmemiştir. Ancak Portekizlilerin faaliyetleri sadece Hindistan için değil, Basra Körfezi, Arabistan, Habeşistan ve Kızıldeniz'e karşı da bir tehdit oluşturmaya başladığı için, buradan

¹⁴⁴ Hatta söz konusu yıllarda belli bir dönem Hint Denizi'nde ticaret yapmak için Portekizlilerden izin almak ve onlara vergi ödemek gerekli görülmekteydi. Aksi halde gemilerinin batırılması ve ticaret mallarına el konulması doğal karşılanıyordu. Y. Bulut, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁴⁵ Ertuğrul Önalp, "Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 yılındaki Hindistan Seferi", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi OTAM**, No:23, 2008, s. 197.

¹⁴⁶ Cengiz Orhonlu, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Kızıldeniz'de Osmanlılar", **Tarih Dergisi**, C.XII, No:16, 2011, s. 5-6.

gelen yardım taleplerine kayıtsız kalınmamıştır.¹⁴⁷ Bu çekişmeler aynı zamanda İslam dünyasına doğrudan bir tehdit olarak görüldüğü için tedbir almaya yönelmek kaçınılmaz olmuştur.¹⁴⁸ Çünkü Portekizliler, işgal ettikleri topraklarda yaşayan Müslümanları öldürmekle yetinmeyip Mekke'ye hacı olmak için giden masum Müslümanları da hedef almıştır. Müslümanlar için kutsal olan Mekke ve Medine'yi de tahribe başlayan Portekizlilere karşı cihat etmek Osmanlı sultanları için önem arz etmektedir.¹⁴⁹ Böylece XVI. yüzyıl, Osmanlıların Portekizlilerle, üstelik her iki devletin de anavatanları dışındaki denizlerde sürekli çatışması ve Hint Denizi, Kızıldeniz ve Doğu Afrika kıyılarında üstünlük mücadeleleri ile geçmiştir.

Bu dönemden sonra Hindistan'ın; sadece Portekizliler tarafından değil başta Hollanda, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa devletleri tarafından da sömürgeleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu rekabette, nihayetinde İngiltere diğerlerine üstün gelmiş ve tehdit unsurlarını birer birer ortadan kaldırmıştır.

Bu dönemde İngiltere karşısındaki en önemli Avrupa gücü olarak karşımıza Fransa çıkmış, aralarında gerçekleşen çekişmeler sonucunda üstünlük İngiltere lehine gelişmiştir. İngiltere ve Fransa arasındaki çatışmaların en önemlisi tarihte Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) olarak adı geçen savaşlardır. Fransa'nın Hindistan'a hâkim olma mücadelesi bu savaşlarla son bulmuş ve Fransa buradaki sömürge topraklarını tamamen İngiltere'ye terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁰ Bu süreçten sonra İngilizlerin, jeopolitik olarak bölgeye yakın konumda bulunan Rusya, Afganistan ve İran'la da

¹⁴⁷ Hindistan'da bulunan Gücerat, Kalküta gibi Müslüman hükümetler Portekizlilere karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdi. Orhonlu, **a.g.e.**, s. 13, Örneğin; Gücerat sultanı Bahadır Şah 1536 yılında değerli hediyelerle Kanunî Sultan Süleyman'a bir elçi ve name göndermiş, ondan yardım istemiştir. Bahadır Şah Portekizlilere karşı yardım talep ederken aynı zamanda ülkesini işgal eden Türk-Moğol imparatoru Hümâyûn'a karşı da yardım istemektedir. Kanunî, Bahadır Şah ve Hümâyûn arasındaki anlaşmazlığı Hindistan'ın bir iç meselesi olarak gördüğünden Hümâyûn'a karşı bir girişimde bulunma gereği duymamıştır, ancak Portekizlilere karşı olan yardım talebine cevap vermekte tereddüt etmemiştir. Önalp, **a.g.e.**, s. 199.

¹⁴⁸ Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", **Tarih Dergisi**, No:31, 2011, s. 84.

¹⁴⁹ H. Hilal Şahin, "Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış (XV-XVIII. Yüzyıl)", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.II, No: 6, 2015, s. 64.

¹⁵⁰ Fatih Erbaş, "19. Yüzyıl Doğu Akdeniz Donanma Mücadelesinde Öne Çıkan Devletler ve Faktörler", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, No: 8, 2016, s. 135, Özcan, **a.g.e.**, s. 300.

birtakım anlaşmalar yapmak suretiyle, Hint kıtasındaki varlıklarını kalıcı hale getirmeye çabaladıkları görülmüştür.¹⁵¹

İngilizlerin resmi olarak Hindistan'a gelişlerinin, 1600'de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin kuruluşuyla başladığı görülmektedir.¹⁵² Daha önce belirtildiği gibi XVI. asırda büyük oranda Portekizlilerin kontrolünde olan bu bölgeler, yüzyılın sonunda bazı İngiliz tüccarları tarafından keşfedilmeye başlanmıştır.¹⁵³ Şirket, Hint kıtasındaki deniz ticaretinden pay almak amacıyla, Kraliçe I. Elizabeth'in dahliyle, Doğu Hindistan'a Londra'dan giden tacirler adına kurulmuştur.¹⁵⁴ İlk etapta İngilizlerin bölgedeki varlık amacı sadece ticaret olmuşsa da, şirket rakipleri karşısında büyük güç ve servet elde etmiş ve onları geride bırakarak Asya-Avrupa arası bağlantıyı sağlayan önemli bir aktör olmuştur.¹⁵⁵ Şirket, İngiliz iş adamlarının girişimleri sonucu bölgedeki diğer devletlerden imtiyazlar sağlayarak ve 1701'de başka bir İngiliz şirketiyle birleşerek gücünü artırmıştır.¹⁵⁶ Bu birleşme vesilesiyle Hint kıtasındaki nüfuzunu artıran İngiltere, kısa zamanda sömürge topraklarıyla birlikte bu türden şirketleri tamamıyla bünyesinde toplayıp bölgeye bir İngiliz vali

¹⁵¹ Ayrıntılar için Bkz.: Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, C. XVI, No: 3, 2017, s. 841-44.

¹⁵² Orijinal adı "British East India Company" olarak geçmektedir, daha sonra şirketin isminden "British" ibaresi atılarak East India Company'e dönüşmüştür ve literatürde IEC şeklinde kısaltılarak kullanıldığı görülmektedir.

¹⁵³ Azmi Özcan, **a.g.e.**, s. 293.

¹⁵⁴ William Foster, **A Guide to The India Office Records (1600-1858)**, London, Eyre and Spottiswoode, 1919, s. 1, John Coleman, **300'ler Komitesi**, Çev. Mehmet Akcanbaş, İstanbul, Destek Yayınları, 2014, s. 36.

¹⁵⁵ Bruce Brunton, "The East India Company", **Social Education**, C. LXXVII, No: 2, 2013, s. 78.

¹⁵⁶ İngiliz Parlamentosu kararıyla 1698 yılında kurulan yeni İngiliz şirketi (The English Company Trading to The East Indies), rekabeti artırma amaçlı kurulmuş olsa da 1701'de eski şirketin bünyesine katılmıştır. Bundan böyle ticari amaçların da ötesinde Hindistan sömürge idaresi görevini de üstlenen şirket, 1858 yılında idareyi fiilen Kraliyete devretmiş, 1874 yılında ise hissedarlara paraları ödenerek feshedilmiştir. Foster, **a.g.e.**, s. 2. İngiltere'nin ekonomik ve siyasî gücü kuvvetlendikçe bölgede yaşayan yerli halkın statüsü peyderpey düşmüştür. İngilizler'in ağır vergi politikaları, şirket çalışanlarının yerli halkı küçümsemesi, gittikçe kötüleşen ekonomik durum, misyonerlerin rencide edici faaliyetleri, hukukî prosedürün karmaşık bir hal alması ve siyasî mânada hâkimiyetin yitirilmekte olması yerli halkın ve özellikle Müslümanların tepki göstermelerine yol açmış, yerel idareler İngilizlere karşı koymaya çalıştıysa da sonunda genellikle İngilizlere verilen yeni imtiyazlarla çekişmeler sonlandırılmıştır. İngilizlerin iyice güçlenmesi ve yerlilerin yoksulluğa ve yılgınlığa itilmesi neticesinde 1857'de İngilizleri ülkeden çıkarmak için bir askerî hareket başlatılmıştır. Ancak şirket İngiltere hükümetinin desteğiyle bu hareketi kanlı bir şekilde bastırmıştır. 1858'de ülkede hâkimiyetin tekrar kurulmasından sonra İngiliz hükümeti şirketin Hindistan'daki statüsünü iptal etmek suretiyle ülkeyi doğrudan yönetim altına alarak kolonileştirmiştir. Şirketin hukukî varlığı ise 1873'e kadar sürmüştür. Özcan, **a.g.e.**, s. 294, Y. Bulut, **a.g.e.**, s. 87.

atayarak orada bir çeşit özerk devlet statüsüne sahip olmuş, Hindistan siyasetine müdahale etmeye başlamış ve bu sayede Hindistan'ı kontrol altına almayı başarmıştır. İngilizler, 1850'lerden sonra sınırları daha da genişleterek Pencap ve Delhi bölgelerine yayılmış ve buraları kontrol etmeye başlamıştır. Zaman içinde stratejik ve ideolojik faktörlerle birlikte şirket aracılığıyla bölgede misyonerlik faaliyetleri de hız kazanmıştır.¹⁵⁷

İngiltere'nin Hindistan'ı büyük oranda kontrol altına almasıyla birlikte sömürge topraklarına göçler başlamıştır. Söz konusu şirketler vesilesiyle geçimini Hint Kıtası'nda aramaya gelen İngiliz ailelerin sayısı oldukça fazladır. İlk başlarda tamamen ticarî amaçlı olan gidiş-gelişler artık kalıcı olmaya başlamış, İngiltere'de ikamet eden çoğu İngiliz vatandaşının muhakkak bir tanıdığı veya bir akrabası Hindistan'da çalışır hale gelmiştir. Yani İngilizler için Hindistan o dönemde artık bir nevi anavatan hükmündedir.

2.2. HARRY ST. JOHN BRIDGER PHILBY

Çalışmamızın bu bölümünde, ana karakterimiz Philby'nin çocukluğunu, eğitim yıllarını, Hindistan, Mezopotamya ve Arabistan'daki istihbarat görevlerini, İngiltere'de hapsedilişini ve Beyrut sürgününü de inceleyerek ölümüne kadar geçen bu süreçte her bir konuyu ayrı bir başlık altında değerlendirme gereği duymaktayız.

2.2.1 Doğumu, Çocukluğu ve Eğitimi

Tezimizin başrolünde yer alan Harry St. John Bridger Philby'nin babası XIX. yüzyılda çay-kahve ekimi ve ticareti için Britanya'dan göç ederek bugünkü adı Sri Lanka olan Seylan adasına yerleşmiş olan bir İngiliz'dir.¹⁵⁸ Henry Montague Bridger, asker John Duncan'ın kızı Queenie ile evlenmiştir ve adanın Badula bölgesinde yaşamını sürdürmektedir. Philby, 3 Nisan 1885'te ailenin dört çocuğundan ikincisi olarak Seylan'da dünyaya gelmiştir.¹⁵⁹ Philby'nin hayatı

¹⁵⁷ Azmi Özcan, **a.g.e.**, s. 295. İyi finanse edilen bu şirketin bölgede bulunan misyonerlere hibe yapmak gibi alışkanlıklarının olduğu kaynaklarda geçmektedir. Coleman, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁵⁸ Hammâd, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁵⁹ G. Ryckmans, "H. Saint John B. Philby: le "sheikh Abdallah", A. P., **Syria**, C. XXXVIII, Beyrut, Institut Francais du Proche Orient, 1961, s. 338, Hammâd, **a.g.e.**, s. 27, Maria Höfner, "Harry St. John B. Philby (3. April 1885 Bis 30. September 1960)", **Archiv für**

hakkında detaylı çalışmaları bulunan Amerikalı araştırmacı yazar Elizabeth Monroe, kuzeydoğu Londra'daki Chigwell kenti kilisesinde yolun iki yakasını kaplayan Bridger mezarlığından söz ederek burada Philby'nin, baba tarafından 1790 doğum tarihli dedesinin dedesine kadar ulaşmaktadır.¹⁶⁰

Philby'nin baba tarafı, geçmişe doğru üçüncü nesilde bir hukukçu bulunduruyor olsa da¹⁶¹ anne tarafı kadar asil bir sülale değildir. Anne tarafı büyük çoğunlukla İrlandalı asker, papaz ve kamu hizmetinde görev almış olan yüksek tahsilli bireylerden oluşmaktadır. Örneğin; Philby'nin annesinin dedesi Hindistan Kamu Hizmeti'ne yükselmiş, Pencap'ta vali yardımcılığı yapmış, çocuklarını İskoçya'nın en iyi okullarına göndererek yine kendisi gibi Hindistan'da görev aldırma amacını gütmüş bir askerdir. Benzer şekilde Philby'nin anne tarafından dedesi John Duncan, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne gelerek, oradan tavsiye ile korgeneral, ardından Seylan'da emir subayı olarak görevlendirilmiş on bir çocuklu bir askerdir.¹⁶² Daha önce belirtildiği gibi İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, siyasî ve ekonomik nüfuzu geniş, Hindistan idaresinde söz sahibi bir şirket olduğundan, burada görev almak hem yüksek tahsil ve dil becerisi, hem de önemli ölçüde referans gerektirmektedir. İşte Philby'nin Ortodoks dindar ailesinde de bu göreve gelmede muvaffak olmuş bireyler mevcuttur.

Philby'nin doğum yeri olan Seylan, 1800'lü yılların ortalarında, Batıdan ve özellikle Britanya'dan gelen üreticiler tarafından popüler hale getirilmiş ve çay-

Orientforschung, C. XX, 1963, s. 311, Elizabeth Monroe, **Philby of Arabia**, Londra, Faber and Faber, 1973, s. 22.

¹⁶⁰ Monroe, **a.g.e.**, s. 11-12. Hayri Hammâd ise Philby'nin yaşamını konu ettiği kitabında, bebeklik çağlarında dadısının onu başka bir bebekle karıştırdığı bilgilerine yer vererek Philby'nin geçmişi ile ilgili çelişkilere dikkat çekmektedir. Bu bilgiyi, Seylan'da basılan yerel bir İngiliz gazetesinde Philby'nin şöhretinin arttığı yıllar olan Birinci Dünya Savaşı yıllarında yayınlanan bir makaleyi konu ederek açıklamaya çalışmıştır. Philby'nin üvey evlat olduğunu iddia eden birinin kaleme aldığı bu makalede Philby'nin doğum yerinin Seylan olması hakkında spekülasyon yaratılmış ve gerçeğin böyle olup olmadığına dair sorular sorulmuştur. O dönemde bu sorulara kimsenin cevap vermediği bilinmektedir. Hammâd, **a.g.e.**, s. 27-28. Philby ise makaleyi yazanın doğumdan gelen haklarını elde etmek amacıyla bu yazıyı kaleme aldığını ve bunu ispat ederse tüm haklarını kendisine devredebileceğini, soruyu soran şayet gerçek Philby ise yerini ona bırakmaya hazır olduğunu belirtmiş, kendisinin Seylan'da olmasına rağmen muhafazakâr bir Hristiyan olarak doğduğunu ve 1891 yılında altı yaşındayken ailecek Britanya'ya göç ettiklerini açıklamıştır. Hammâd, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁶¹ Hukukçu James Bridger Oxford'daki Lincoln Kolej'den mezun olup ailesini de bilinen mesleklere yönlendirmiştir. Altı kızını asker, tüccar gibi centilmenlerle evlendirmiştir ve bu bağlamda sosyal statüyü önemseyen bir şahıstır. Monroe, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁶² Monroe, **a.g.e.**, s. 12-13.

kahve ekicilerinin kolayca servet elde ettiği bir bölge olmuştur. Ancak 1890'larda, Philby'nin ebeveyni Montague ve Queenie, diğer çiftçi ve tüccarlar gibi kahve tarımının kötüye gitmesinden etkilenmiş ve maddi zorluklar yaşamışlardır. Köylülerin çoğu çay tarımına yönelmiştir ancak Philby'nin babası Montague, ekonomik gidişatın kötüye gitmesiyle ticarî işlerini askıya alıp zamanının çoğunu kadın ve şaraba ayırmayı tercih etmiştir. Sonunda annesi Queenie, evlatlarının geleceğinden endişelenip kocasını terk ederek çocuklarını alıp deniz yoluyla Londra'ya kaçmıştır.¹⁶³ Philby, bundan sonraki hayatı boyunca annesinin himayesinde büyümüş ve babasını sadece bir kez görmüştür.¹⁶⁴

Philby'nin çocukluğu İngiltere'de akrabaları yanında geçmiştir. Göç eden bedeviler gibi oradan oraya taşınmışlardır.¹⁶⁵ Annesi parasal güçlük içinde olduğundan Philby'nin okul masraflarını dedesi üstlenmiştir. Annesi, çocuklarının içinde en parlak olanın Philby olduğunu düşündüğü için onu, oturdukları yere nispeten daha uzak olan Sussex'te bir kuruma gönderir. Burada çok yönlü bir eğitim, yaratıcı ve çok aktiviteli bir öğretim müfredatı mevcuttur.¹⁶⁶

Philby 1897'de on iki yaşına gelmiştir ve akranları gibi ortaokul sınavlarına hazırlanır. İlk önce Dover Kolej'e girmeye hak kazanır. Ancak Sussex'teki okul müdürü onu, daha iyi bir yere layık olduğu gerekçesiyle Dover'a göndermek istemez. Gerçekten de gelecek yıl Kraliyet Akademisi bursuyla Westminster Kolej'e girmeyi başarır.¹⁶⁷ Bu okul, özellikle manastır çevresi ve sınav ortamı Philby'yi çok hırslandırır. Burada Philby'nin çok başarılı bir öğrenim hayatı olmuştur. Eğitim

¹⁶³ Hammâd, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁶⁴ Babası, onu Westminster Kolej'de okurken bir kez ögle yemeğine çıkarır. Seylan'da Philby ve ailesini bir süreliğine koruyup kollayan Rudkin'e, Philby'nin yazmış olduğu şahsi mektuptan alıntı, Monroe, **a.g.e.**, s. 14. Babasının yokluğunda annesi çocuklara hem annelik hem babalık yapmıştır. Philby ile annesi Queenie'nin birbirine düşkünlükleri biyografik kaynaklarda birçok yerde vurgulanmaktadır.

¹⁶⁵ Hammâd, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁶⁶ Gelecekte, Arabistan çöllerinde kendisine servet ve ün kazandıracak, Kraliyet Coğrafya Ödülü'ne kapı aralayacak olan kuş keşfi ve gözlem yöntemleri bilgisini burada edinmiştir. Ayrıca hayatında önemli bir yere sahip olan kriket ve satrancı da burada öğrenmiştir.

¹⁶⁷ Hammâd, **a.g.e.**, s. 16. Westminster, Kraliçe I. Elizabeth tarafından kurulmuş, kilise ve devlet ulusal eğitim sistemi ile dokunmuş bir geleneksel İngiliz devlet okuludur. Parlamentonun yer aldığı yolun karşısında, Big Ben'in rahatlıkla duyulduğu bir mevkide yani Londra'nın tam merkezinde yer almaktadır. Okulun binaları yapı olarak gelenek ve tarih barındırmaktadır. O dönemde Westminster Kolej, sert kuralların uygulandığı, büyük sınıfların hegemonyasında, alt sınıfların uşak gibi kullanıldığı, yurtların kışla gibi olduğu ve yerleşmiş gelenekte değişikliğin mümkün olmadığı, oldukça disiplinli bir klasik Viktorya devlet okuludur.

hayatının başından sonuna kadar övgüye değer bir başarı sergileyen Philby yüksek notları, derslerde olduğu kadar kriket, polo, futbol ve satranç gibi sosyal aktivitelerde göstermiş olduğu başarısı, münazaralardaki üstün performansı ve hem zihinsel hem de bedensel olarak sonsuz enerjisi ile göz alıcı bir noktaya gelmeyi başarmıştır.¹⁶⁸ Bu okulun Cambridge Üniversitesi Trinity Kolej ile kuruluşundan beri akademik bağı olduğundan, burada öğrenim gören talebelerin Cambridge’de yüksek öğrenim görme hayali vardır. Philby de bu hayali kuranlardan biridir. Üstün başarı hırsları ve yoğun çalışma performansı ile Mart 1903’te Cambridge Üniversitesi Trinity Kolej’e girmeye hak kazanır.¹⁶⁹ Seçkin akademisyenlerle tanışma şansı bulan ve birçok ünlü şahsiyetin çağdaşı olan Philby için burada yüksek öğrenim görmek, onun dönemindeki genç İngilizlerin en büyük hayallerindendir. Burada onun çağdaşı olan önemli isimlere dikkat çekmek elzemdir. Örneğin; 1870’lerde Türklere ve Orta Doğu’ya ilgi duyan ilk Britanyalılarından olan, Türkçe, Farsça ve Arapça dillerini iyi derecede bilen, Cambridge Üniversitesi’nde ilk Fars Dili hocası olan, Arap Dili alanında prestijli bir kürsüsü bulunan ve üniversitede Doğu Dilleri bölümünü kuran E. G. Browne (1862-1926), Philby’nin Trinity Kolej’den hocası ve danışmanıdır.¹⁷⁰ Ayrıca Britanya’nın Hindistan’daki koloni yönetimiyle uzlaşarak daha sonra Hindistan’ın ilk başbakanı olacak olan Jawaharlal Nehru (1889-1964) da Cambridge mezunu olup Philby’nin sınıf arkadaşısıdır.¹⁷¹ Cambridge Üniversitesi Klasik Bölümlerde Yunan Dili ve Edebiyatı Bölümü’nün kurucusu olan Donald Robertson (1885-1961) hem Westminster’den hem de Trinity Kolej Cambridge’den Philby’nin en yakın arkadaşısıdır.¹⁷² Bunlara ilaveten, The Economist Editörü, Yabancılar Ofisi Başkanı, Cambridge Üniversitesi Modern Tarih Bölümü kurucu profesörü, II. Dünya Savaşı resmî baş tarihçisi akademisyen ve siyasetçi, J. R. M. Butler (1889-1975) de

¹⁶⁸ Hermann V. Wissmann, “Abdallah H. St. J. Philby (1885-1960) sein Leben und Wirken”, **Die Welt Des Islams**, New Series, No: 7, 1961, s. 104.

¹⁶⁹ Hammâd, **a.g.e.**, s. 17-18.

¹⁷⁰ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Browne, Edward Granville”, **DİA**, C.VI, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 336, G. Michael Wickens, Juan Cole, Kamran Ekbal, “Browne, Edward Granville”, **Encyclopedia Iranica**, C. IV, No: 5, t.y., s. 483-488, (Çevrimiçi) <http://www.iranicaonline.org/articles/browne-edward-granville>, 23.10.2018.

¹⁷¹ Shashi Tharoor, **Nehru, The Invention of India**, Skyhorse Publishing, New York, 2003, s. 13, Philby, **Forty Years in The Wilderness**, Londra, Robert Hale Ltd., 1957, s. 225. (Bundan sonra **Forty Years**)

¹⁷² “Donald Robertson”, **Trinity Kolej Hatıratları**, (Çevrimiçi) <http://trinitycollegechapel.com/about/memorials/brasses/robertson-ds/>, 22.10.2018.

Philby'nin Cambridge'deki çağdaşı olarak anılmaya değer şahıslardandır.¹⁷³ İlimli ve elitist sosyalizmi vurgulayan ve 1907'de patlayıp ivme kazanan Fabianizm'in Cambridge'deki ilk isimlerinden Ben Keeling de Philby'nin çağdaşıdır.¹⁷⁴

Felsefe, ekonomi ve politikanın konulmuş kurallarına meydan okunan o dönemde, Cambridge Üniversitesi, eleştiri ve tartışmaların özgürce yapıldığı bir okul olarak öne çıkmaktadır.¹⁷⁵ Philby de münazara kulübündeki konuşmalarıyla verimli ve popüler bir genç olmuştur. Ayrıca "Play-Reading" denilen, rol yapmayı geliştirici tiyatro okumaları da o yıllarda Cambridge Üniversitesi'nin önemli bir aktivitesini oluşturmaktadır. Philby, sadece Shakespeare değil, başka oyunların da okunduğu topluluklara katılmış ve oyunculuk yeteneğiyle göze çarpmıştır.¹⁷⁶ Daha sonra bu yeteneğini, Britanya'ya hizmetinin büyük bir bölümünde kullanacağından habersiz, üniversiteler arası tiyatro topluluğunun öncülüğünü yaparak iyice geliştirmiştir.¹⁷⁷ Bunun yanı sıra, başka bir münâzara kulübü olan, Trinity'nin önemli Şarkiyatçısı Anthony Ashley Bevan'ın başını çektiği Sunday Essay Topluluğu'na katılarak daha çok dinle ilgili konuların tartışıldığı bir ortama dahil olmuştur.¹⁷⁸ Burada felsefe ve din ilişkisi etrafında yoğunlaşan başıboş tartışmaların, Ortodoks aileden gelen Philby nazarında hep din tarafı ağır basmıştır. Dini savunanları, modern felsefecilere göre daha olumlu ve daha az eleştirel olarak niteleyen Philby, onları her zaman felsefecilere göre daha avantajlı olarak görmüştür.¹⁷⁹

¹⁷³ "Sir James Ramsey Montagu Butler", **Trinity Kolej Hatıratları**, (Çevrimiçi) <http://trinitycollegechapel.com/about/memorials/brasses/butler-jrm/>, 22.10.2018.

¹⁷⁴ Elizabeth Monroe, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁷⁵ Wissmann, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁷⁶ Monroe, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁷⁷ Hammâd, **a.g.e.**, s. 30-31.

¹⁷⁸ Burada "İncillerin Ahlakı", "Sonsuzluğa göre zaman" gibi felsefi ve dini konular konuşulur, sadece Trinity Kolej'den değil Oxford Üniversitesi de dahil başka okullardan konuşmacılar davet edilirdi. Monroe, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁷⁹ Dini felsefeden daha tutarlı ve mantıklı bulduğu görüşleri için Bkz.: Philby, **Forty Years**, s. 57. (Bundan sonra **Forty Years**). Eserinde Monroe, Philby'nin görüşlerinin din tarafına yöneldiğini belirtmiş olsa da Hammâd onun Cambridge'deki halet-i ruhiyesinin karmaşık olduğunu ve felsefecilere uyduğunu belirtmiştir, Hammâd, **a.g.e.**, s. 28. Philby koleksiyonunda yer alan notlarda Philby'nin Cambridge Üniversitesi'nden mezun olurken ateist olduğunu ifade edilmesi Hammâd'ın iddialarını desteklemektedir. Arşivci C. Brown'un 9 Ocak 1999'da yapmış olduğu değerlendirme notundan, Philby Papers, "Correspondence concerning Philby's conversion to Islam", **MEC Archive**, Box 42, File 6 (Bundan sonra Box ve File numarası 42/6 formatında verilecektir.)

Philby söz konusu alanlarda uğraşırken, en yakın arkadaşı Donald Robertson Klasiklerde okul birincisi olmuştur ve ikinci olmak hırslı Philby'yi oldukça endişelendirmiştir.¹⁸⁰ Başından itibaren klasikleri hedefleyerek Eski Yunanca ve Latince öğrenmiş olan Philby, bundan sonra Modern Bölümlere yönelmiş ve 1906 yazını Fransa'da çalışarak geçirmiştir. Buradan, Almancasını geliştirmek amacıyla Almanya'ya gitmiştir. 1907 baharında yine Fransa'da Fransızcasını ilerletirken Modern Diller'de birinci olarak Trinity Akademik Bursunu kazandığı haberini almıştır. Yakın arkadaşından bir yıl sonra bursu kazanan Philby'nin alacağı eğitim, Hindistan Kamu Hizmeti'nde görev almak için yapılacak sınava girmeye hak kazanmasına vesile olacaktır. Zira o yıllarda Doğu memleketlerindeki İngiliz Sömürge Ofislerine memur yetiştirmek üzere açılan imtihanlara girip başarılı olanlar, Cambridge Üniversitesi'nde özel dersler almakta ve söz konusu bölgelere görev için gönderilmektedirler.¹⁸¹ Hem prestijli hem de maddî olanakları oldukça tatmin edici olan bu görevler, iyi derecede iletişim ve dil becerisi ile birlikte üstün zekaya sahip olmayı da gerektirmektedir.

Philby'nin Doğu görevini gerçekleştirmeyi arzuladığı Hindistan Ofisi için hazırlık mahiyetinde olan girişimlerine memur eğitimi ve dil kurslarını da eklemek gerekir. Bu açıdan Mayıs-Ağustos 1907 tarihlerinin Philby için koşuşturmaca içinde geçtiğini söylemek yerinde olacaktır. Güneybatı İngiltere'de bir garnizon şehri olan Tidworth'da memur eğitimine katılmış, buradan Almancasını güzelleştirmek için Almanya'ya Berlitz Dil Okulu'na gitmiştir.¹⁸² Sonuç olarak Philby, 1907 yılında Cambridge'den başarıyla mezun olarak aynı yılın Ağustos'unda Hindistan Kamu Hizmeti imtihanına girip başarılı olmuş ve bir kez daha Cambridge'de Hindistan Hukuku ve Tarihi öğrenmeye başlamıştır. Philby burada Doğu dillerini ve bu arada yerel dilleri de öğrenmektedir.¹⁸³

¹⁸⁰ Akademik burs az sayıda kişiye verildiğinden ve Philby'nin annesinin ekonomik durumu iyi olmadığından birinci olamamak Philby'de büyük düş kırıklığı yaratmıştır. Birinci olmak bu bursu garantilemek anlamına geldiğinden Modern Diller'de daha başarılı olacağını düşünüp bu yönde çalışmaya başlamıştır. Philby'nin üniversite kariyeri ile ilgili tüm materyaller halen Cambridge Üniversitesi, Trinity Kolej'de muhafaza edilmektedir.

¹⁸¹ Mehmet Ali Büyükkara, "Philby, Harry St. John Bridger", **DİA**, C.XXXIV, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 268.

¹⁸² Monroe, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁸³ Büyükkara, **a.y.**

Son sınıfta danışmanı olan E. G. Browne, öğrencilerini Doğu çalışmaları alanında oldukça etkileyen, iyi bir konuşmacı ve söz konusu yıllarda Cambridge'in en popüler hocasıdır. Zira o dönemde Hindistan, Pers ve Rus siyasî bilgi ve kültürüne sahip şahsiyetlere Britanya'da nadir rastlanmaktadır. Philby'nin, hocasından Farsça okuduğu yıllarda, Rus-İngiliz süper güçleri İran yönetimine müdahale etmektedir. Hocası buna oldukça öfkeli ve orada Fars milliyetçiliği lehine olan duruşunu her fırsatta alenen vurgulamaktadır.¹⁸⁴ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Mezopotamya'da, Arap İsyanından sonra Suudî Arabistan'ın kuruluş sürecinde Philby'nin aynı duruşu ve milliyetçi fikirleri Arap toplumu lehine yansıttığı ve hocasının söylemlerini İngiltere aleyhine tekrarladığı görülecektir. Bu bağlamda hocası Browne, Philby'nin düşüncelerinin şekillenmesi bakımından önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üniversite öğrenimi sırasında fikrî olarak önce Sosyalizme ardından Liberalizme yönelmiştir. Son olarak liberal düşünceyi benimsediği, yazdığı konularda ve öğrenci meclislerinde vermiş olduğu seminerlerde Liberalizmi savunduğu görülmektedir.¹⁸⁵

Mezuniyetten sonra Urduçaya hazırlık mahiyetinde aldığı Farsça ve Hint dillerini öğrenmek, Philby için Almanca veya Fransızca öğrenmek kadar kolay olmamıştır ancak bu iki Doğu dilini de yorucu çalışmalar sonunda en iyi seviyede öğrenmiştir. 1908 yazı sonu ise malzemeciden sıcak iklimlere uygun ekipmanları almak ve yola koyulmak için en uygun zaman olmuştur. Kasım 1908 geldiğinde Philby için sorumluluk alma vakti gelmiştir ve Hindistan'a gitmek için maddî ve manevî olarak hazırdır.¹⁸⁶

2.2.2 Hindistan Kamu Görevi

Harry St. John Bridger Philby, hedeflediği gibi 1908 yılında Hindistan'a gitmek üzere Liverpool limanından gemiye binmiştir. Peş peşe on yıl boyunca orada ülkesinin amaçları doğrultusunda görev alacaktır. Philby'nin hayatını ele aldığı eserinde Hayri Hammâd Philby'nin gidiş amacını "Britanya İmparatorluğu'nun

¹⁸⁴ Monroe, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁸⁵ Hammâd, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁸⁶ Monroe, **a.g.e.**, s. 27.

direkleri bünyesinde bir temel olabilmek ve imparatorluk tacında parlak bir yer edinmek” olarak nitelemektedir.¹⁸⁷

İklim, alışkanlıklar ve Hintli meskunların farklı inançları nedeniyle İngiliz Hindistan’ında hayatlar ve görevler bir bölgeden diğerine oldukça değişiklik arz eder. Philby buraya geldiğinde dolambaçlı ve incelikli inançlara sahip Hindûlardansa tek tanrılı Müslümanları daha iyi anladığını fark eder.¹⁸⁸

Philby Hint kıtasına geldiğinde Hindistan yeni bir siyasî denemeden geçmektedir. Morley-Minton reformları olarak tarihe geçecek olan ve yerelde Hintlilere kendi kendini yönetme fırsatı veren bu ıslah projesine göre yüzlerce yıldır İngiliz denetimi ve hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan Hintlilere fırsat eşitliği sağlanacak ve hükümetteki Hintlilerin temsil gücü artırılacaktır.¹⁸⁹ Philby’nin astlarının çoğu Hintlilerin kendi kendini yönetmesini ahmakça bulmakta olup görevlerini kaybetme korkusu içerisinde ancak değişiklik sadece yerelde gerçekleşecektir.¹⁹⁰ Hindistan’a geldiği dönemde Philby buradaki etkin İngilizlerle tanışma fırsatı bulmuştur zira, Pencap’taki İngiliz hiyerarşisinin başındaki ekip söz konusu yeni sistemin fikir babalarını barındırmaktadır.

Göreve gelişinin üzerinden beş ay geçmeden Philby, Pencap dili sınavına girmiş ve başarılı olmuştur. İleri seviyede öğrenilen her dil Philby’ye makamsal ve finansal terfiler getirmektedir. Burada çalışanlar özellikle verilen finansal destekten dolayı dil öğrenmekte yarışmaktadırlar. Bu arada öğrenilen dilin nadir dillerden olması ve öğrenme seviyesinin ileri olması verilen parasal ödülün miktarını artırmaktadır. Bu yüzden Philby’nin büyük bir hırs ve başarıyla yabancı dil bilgisine yenilerini ekleyerek yerel dillerde dahi ustalaştığını görmekteyiz. Bu kapsamda ayrıca not edilmeye değer bir başka bir olay daha olmuştur. Kuzey Hindistan’da günümüz Pakistan sınırları içinde yer alan Cehlum kentinde görev yaptığı sırada şehirdeki İslami topluluğun durumu ilgisini çekmiş, kendisine daha önce bölgede

¹⁸⁷ Hammâd, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁸⁸ Monroe, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁸⁹ Tulsi Vatsal, **Indian Political History**, Bombay, Orient Longman Newyork, 1982, s. 168, Hammâd, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁹⁰ Monroe, **a.g.e.**, s. 28.

mihmandarlık eden ve onunla aynı dairede daha alt bir görevde çalışan Muhiddin isimli Müslüman'dan Kur'an öğrenmeye gönüllü olmuştur.¹⁹¹

Philby'nin bölgede çalıştığı dönemde sahip olduğu yetkiler kamu hizmetine yeni başlayan bir genç için oldukça geniştir. Onun yargıçlık, vergi uzmanı, malî işler sorumlusu gibi çok çeşitli ve birbiriyle nispeten bağlantısız sorumluluklar aldığını gördüğümüzde bunun İngilizler için genel bir durum olduğunu Philby'nin aynı bölgedeki selefinin yazdıklarından öğrenmekteyiz:¹⁹²

“Altı ayın sonunda Urduca hazırlanan bir ön hazırlık testini geçtikten sonra yeni gelen yetkiliye bir gelir, bir hazine ve bir yargı prosedürü sağlanır. Emirlerle itaat eden yumuşak huylu Hintli bir asistanla yerel mahkemeye başkanlık eder. Elinde iki yıl içerisinde uygulanmak üzere; altı ay hapis cezası vermek, suçluyu yirmi dört ay cezalandırmak, kamçılatmak, hatta bir Avrupalıyı bile üç ay hapis cezasına çarptırmak gibi güçleri olur. Örneğin; yanı başındaki Hint asistanla şu veya bu ürün karşılığında halktan alınacak vergiyi belirler, hasat başarısızsa bunu affetme yetkisi dahi vardır.”

Bu anlatılanlardan, başrolde olmayan yirmi üç- yirmi dört yaşlarında ve üstelik bölgeye yeni ayak basmış olan genç bir İngiliz memurun Hindistan'da oldukça üst düzey sayılabilecek, yargı ve yürütme yetkilerini de barındıran kamu gücünü kullanma hak ve yetkisine sahip olduğunu görmekteyiz. Bu görev karşılığında bir İngiliz memur Britanya şartlarında düşük bir maaşa sahip olmasına karşın bu miktar Hindistan açısından oldukça memnuniyet verici düzeydedir. Hayatın çok ucuz olduğu ilk görev yerinden ayrılırken Philby bir araba ile birlikte iki tane de ata sahiptir, dahası bu süreçte Britanya'da yaşayan annesi ve kardeşlerine maddi yardımda bulunmuştur. Ayrıca buradan ayrılırken Philby'nin bir “Yerel Teamül Hukuku” el kitabı yazmış olduğu ve böylelikle bölgedeki örf ve adetleri, alışkanlıkları ve yaşam tarzını İngiliz Hükümeti'ne rapor ettiği görülmektedir.¹⁹³

Toplamda dokuz aylık bir staj döneminden sonra Philby'nin yine Hindistan'da yer alan ve nispeten daha medenî bir şehir olan Ravalpindi'ye, buradan geçici olarak Şargoda'ya görev emri çıkmış ve bu dönemde sık sık yer değiştirmiştir. Philby'ye bu bölgelerde cezaî yargılama işleri dışında İngilizlerin kurduğu yeni

¹⁹¹ Hammad, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁹² Philby'den önce bu bölgede çalışmış İngiliz yetkili Malcolm Darling'in “Apprentice to Power: India 1904-8” 1966 Londra basımlı kitabından naklen, Monroe, **a.g.e.**, s. 29-30.

¹⁹³ Monroe, **a.g.e.**, s. 30.

şehirlerdeki binaları denetleyerek burada bulunanlara danışmanlık etmesi, eski şehir yıkılmadan önce orada bulunan çarşıları ve tapınakları fotoğraflaması gibi işler verilmiştir.¹⁹⁴ Görevlerin bu denli çeşitli olması Doğu Hizmeti'nde görev tanımlarının oldukça geniş olduğunun göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Ayrıca hobilerini uygulamaya olanak sağlayan bu dağlık ve gelişmemiş mekanlarda yaptığı coğrafi keşifler ve elde ettiği bulgular ileriki zamanlardaki örneklerle beraber onu dünyadaki kaşiflerin başarılılarından kılacaktır.¹⁹⁵

Yerelde görev yaptığı sırada birtakım düğün, merasim, toplantı ve organizasyonlara katılmış, kuzey Hindistan'daki Müslüman halkla iletişime geçmiştir. Bu süreçte not ettiklerinden biri bölgedeki en güçlü hareketin Kadıyanîlik olduğu bilgisidir. Orada görev yaptığı dönemde Kadıyan Ahmedîleri'nin oldukça nüfuzlu ve zengin bir topluluk olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁶

Philby bölgede görev yaptığı sırada bazı olaylar gerçekleşmiş ve onun bu olaylar karşısındaki tutumu terfisinin iki yıl durmasına sebebiyet vermiştir. Bu hadiselerden ilkinin Monroe ve Hammâd Philby'nin hayatının ciddi pişmanlıkları ve kırılma noktaları arasında saydığını belirterek şöyle aktarmaktadır:¹⁹⁷

“Bir gün sokakta yürürken başlarında öğretmenleri bulunan bir çocuk topluluğu görmüştüm. Öğretmen elinde, üzerinde büyük bir yırtık bulunan bir şemsiye taşımaktaydı. Kanunlara göre sömürge ülkesinde sömürülenler, bir İngiliz'in karşısında ihtiram için şemsiyesini kapatması gerekiyordu. Adam bunu yapmayınca yanlarına yaklaştım ve onun kulağını büküp şemsiyesini fırlattım. Öğrencilerinin gözü önünde bütün heybeti ayaklar altındaydı.”

Aslında Philby kendisini bir liberal ve hürriyetçi olarak tanıtmakta, ırkçı fırkaların dahi haklarını aramak adına ayaklanmasını desteklemektedir. Bu hadiseden sonra Cambridge'de eğitim aldığı süreçteki hürriyetçi iddialarının aksine kendisinin çok kuvvetli bir sömürgeci olduğunu fark etmiştir. Bu olayla kendisinin sömürülen

¹⁹⁴ Monroe, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁹⁵ Hammâd, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁹⁶ Monroe, **a.g.e.**, s. 33. Mezhepler Tarihi literatürü içerisinde siyasî ve i'tikadî mezhepler arasında değerlendirilen Kadıyan Ahmedîliği XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan coğrafyasında ortaya çıkan, kurucusu Mirza Gulam Ahmet olan, mehdî ve mesîh inancının ön plana çıktığı bir oluşumdur. İddialarından en dikkat çekici olanı Hz. Muhammed'den sonra nübüvvetin sona ermediği ve Mirza Gulam Ahmed ile nübüvvetin devam ettiği fikridir. Ayrıntılar için Bkz.: Abdülhamit Piştofoğlu, “Ahmediye Cemaati ve Türkiye'deki Faaliyetleri”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014.

¹⁹⁷ Hammad, **a.g.e.**, s. 32, Monroe, **a.g.e.**, s. 38.

halklara en basit haklarını bile çok gören bir imparatorluğun temsilcisi olduğunu hatırlamıştır. Üstelik bu olay gerçekleştiğinde aklı başında, kişiliği oturmuş, yaşı ise otuzlara yakındır ve toy bir delikanlı da değildir. Yerel Hint gazetesinin kulağına giden bu olaydan sonra kınama cezası alır.¹⁹⁸ Kınama cezası ile sonuçlanan bu olay ve Philby'nin tutumu, İngiliz sömürgesinde meskûn halkın sömürge yönetimi karşısında içinde bulunduğu duruma işaret eden bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Philby, 1910 Nisan'ına gelindiğinde, İngiliz bir aileden gelen Dora ile evlenmiş ve Ambala kentine yerleşmiştir. İngiliz Hindistan'ındaki kamu hizmetinde çok sıcak bakılmayan ve hizmetin ilk üç-beş yılında gerçekleşirse hoşnutsuzluk yaratan bu olay hanesine bir eksi olarak işlenmiştir. Başka bir hadisede yargı kanunlarına muhalefet eden bir ceza uygulaması sonucunda üçüncü hatasını da yapmış ve İngiliz Hükümeti tarafından iki yıl terfiinin durdurulmasına karar verilmiştir.¹⁹⁹

Olumsuz gelişmeler yaşanmasına rağmen Philby Farsça ve Belûcî dili sınavlarını başarıyla geçmiş ve aldığı emirleri incelikle uygulamıştır. Bundan ötürü bir süre sonra amirinin verdiği bir raporla terfi durdurma süresi kısalmıştır. Bu arada, Ambala'da yaşayan Philby ailesinin ilk çocuğu da dünyaya gelmiştir.²⁰⁰

Geçim endişesinin eklenmesi ile birlikte dil sınavlarına oldukça ehemmiyet veren Philby, 1911-15 arasında Arap dilinden aldığı parlak sonuçlar sayesinde yüksek miktarda para ödülüne layık görülmüştür. Philby, bu gelişme sonrasında Basra Körfezi ve Mezopotamya'daki İngiliz siyasi departmanında görev almaktan memnuniyet duyacağını belirtmekte ve buna göre hazırlıklarını yapmaktadır. Arapça bilenler nadir olduğundan bu dili iyi seviyede bilmek çalışanlara İran, Basra Körfezi

¹⁹⁸ Monroe, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁹⁹ Hammâd, **a.g.e.**, s. 32.

²⁰⁰ Üstün zekaya ve başarılı bir öğrenim hayatına sahip bulunan, tıpkı babası gibi Westminster Kolej ve Cambridge Üniversitesi'nden mezun olan Kim Philby, babasının yakalayamadığı şöhrete fazlasıyla ulaşmıştır. Meşhur Cambridge beşlisinden biridir ve hakkında onlarca kitap yazılmış İngiliz-Sovyet gizli ajanıdır. Sovyetler Birliği için İngiltere aleyhine çalışmış, yine Rusya'da ölmüş ve adeta bir kral gibi defnedilmiştir. Batı'yı onlarca yıl uğraştıran, çok gizli devlet bilgilerini KGB'ye aktaran bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. John Banville, "A spy among friends: Kim Philby and The Great Betrayal", **The Guardian**, 28.03.2014, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/books/2014/mar/28/spy-among-friends-kim-philby-kgb-review> , 4.01.2018.

ve Mezopotamya bölgelerinden arzu ettiği yere geçiş yapabilme özgürlüğü kazandırmaktadır.

1914 yılının Ağustos ayında, Londra'dan Almanlarla savaşın patlak verdiği dair telgraf alınmış, Hindistan'daki eğitilmiş askerlerin Britanya ordusuna çağırılması gündeme gelmiştir.²⁰¹ Philby o sıralarda günümüzde Faysalabad sınırları içerisinde bulunan Lyallpur'da oldukça yeni ve tehlikeli bir sorumluluk almış, bu esnada modern Hint tarihine damgasını vuran şahsiyetlerle tanışmıştır. Bölge Komiserliği görevinde bulunduğu sırada imparatorluk binasının orta direği olmuştur.²⁰² Savaşın başlamasından bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin de savaşa iştirak etmesiyle İstanbul'daki Halife'nin cihat çağrısı gündeme gelmiş, Hint Müslümanlarının bu çağrıya kulak vermesi ve hareketlenmesi o zamana kadar bunu hesaba katmayan Britanya'da şok etkisi yaratmıştır.²⁰³ Bu süreçte Philby'ye Hindistan'da kalarak ilk etapta savaşın etkisiyle azalacak olan piyasa ekonomisindeki güveni sağlaması, daha sonra ise haftalık yerel İngiliz gazetesinde iştigal etmek suretiyle Pencap basınına izleyerek, gerektiğinde sansürlemesi görevi verilmiştir. Burada Philby'nin "milliyetçiliğin sıcak beşiği" olarak nitelediği Hint Müslümanlarının önemli kültür merkezlerinden olan Aligarh İslam Üniversitesi, Philby'nin o dönemde izleyip rapor ettiği kurumlar arasındadır.²⁰⁴ Philby'nin almış olduğu sorumlulukları eksiksiz yerine getirmiş olması yükselmesine ve görevinde gün geçtikçe ilerlemesine olanak sağlamıştır.

Savaşın başladığı yıllarda Hindistan'da kalan İngiliz görevlilerin hiçbir şey olmamışçasına barış zamanlarındaki gibi hayatlarını devam ettirmeleri Philby'yi çok rahatsız etmiş, kendisine savaşta Almanlara karşı daha aktif olacağı bir iş ayarlamının peşine düşmüştür.²⁰⁵ Bütün bu karışıklıklara kardeşi Paddy'nin cephede ölmesinin verdiği üzüntü de eklenmiştir. Peş peşe gelişen bu olaylar onun gözünü

²⁰¹ Philby, "Mesopotage" (Basılmamış kitap 1938-9), Bölüm I, s. 4. **MEC Archive**, Box 8. (Bundan sonra sadece kitap adı verilecektir; **Mesopotage**)

²⁰² Wissman, **a.g.e.**, s. 103, Hammâd, **a.g.e.**, s. 33.

²⁰³ Philby, **Mesopotage**, Bölüm I, s. 6.

²⁰⁴ Monroe, **a.g.e.**, s. 43. Mezhepler Tarihi alanında Çağdaş Akımlar başlığı altında incelenen modernist kimlikli Aligarh İslam Üniversitesi Batı felsefeleri ışığında İslam'ı incelemek ve İngiliz eğitim modeline uygun İslamî bir eğitim öğretim metodu geliştirmek maksadıyla 1875'te kurulmuştur. Halit Eren, "Aligarh", **DİA**, C. II, 1989, s. 460, Büyükkara, **Çağdaş İslamî Akımlar**, s. 150.

²⁰⁵ Monroe, **a.g.e.**, s. 42.

Avrupa'ya ya da İngilizler tarafından yeni fethedilmiş Basra'ya çevirmesini hızlandırmıştır.²⁰⁶ Yeterli kapasite ve hırsla sahip olduğunun farkında olan Philby'ye sonunda Hindistan'ın Britanya elçisinden gelen şifreli bir telgrafla, onun Hindistan görevinin sona erdiği bildirilmiş ve bir an evvel Irak'a geçmesi emredilmiştir. Görev değişikliğinin bildirildiği mesajda; hâkimiyetin kısmen İngilizler tarafından ele geçirildiği topraklar olan Mezopotamya'daki Britanya ofisinde, oradaki siyasî temsilci Sir Percy Cox'un ekibinde çalışacaklar arasında bulunduğu belirtilmektedir.²⁰⁷ Dünya Savaşı'nda Irak'ta Osmanlılara karşı savaşan İngiliz ve Hint birliklerine katılacağı bu görevle Philby'nin hayallerine kavuşma zamanı gelmiştir. Zira Philby'nin en büyük hırsları Araplarla bağlantılı bir görev vesilesiyle dünya savaşında yer almaktır.²⁰⁸

2.2.3 Mezopotamya Görevi

Mezopotamya'ya gönderilen ekip 20 Kasım 1915'te ilk olarak Maskat Limanı'na, sonra Kuveyt ve Şattü'l-Arap nehri üzerinden Basra'ya yelken açmıştır. Philby bu yolculuk sırasında Maskat yakınlarındaki Matrah denilen yerde ilk kez bir uçak gördüğünü kaydetmiştir.²⁰⁹ Basra Limanı'na geldiği sırada Britanya kuvvetleri Güney Irak'ta bir parça toprağı işgal etmiştir ve dahası Bağdat'a doğru ilerlemeyi sürdürmektedir. Basra Körfezi İngiliz gemileriyle doludur. Zira Hindistan'dan buraya gönderilen birlikler bir yıldan fazladır bölgeyi Britanya dostu kılmak için çabalamaktadırlar.²¹⁰

Bölgedeki askerî kumpanyaya katılan İngiliz siyasî dairenin yönetimi Sir Percy Cox'a verilmiştir. Cox bilmektedir ki savaşın ilerleyen zamanlarında şartların ağırlaşması ile buradaki görevliler için birçok idarî ve siyasî sorun ortaya çıkacaktır. Örneğin İngilizler tarafından işgal edilen arazileri daha da genişletebilmek için farklı diller bilmek ve buradaki yerli halkla anlaşabilmek önemli bir gerekliliktir. Bunun için sadece kamu yönetiminde değil sivil ve askerî alanda da mahir ve tecrübeli şahısların bölgeye toplanması ve bunların organize edilmesi şarttır. Bölgeye İngiliz Hindistan'ında önemli görevlerde olup Mezopotamya'daki işlerle baş edebilecek

²⁰⁶ Hammâd, **a.g.e.**, s. 34.

²⁰⁷ Philby, **Mesopotage**, Bölüm III, s. 3.

²⁰⁸ Maskat'taki gemiden annesine yazdığı mektuptan naklen; Monroe, **a.g.e.**, s. 45.

²⁰⁹ Philby, **Mesopotage**, Bölüm II, s. 1.

²¹⁰ Philby, **Mesopotage**, Bölüm II, s. 14, Monroe, **a.g.e.**, s. 46.

düzeyde elemanlar alınması zorunludur. Bu nedenle burada İngiliz himayesinin artırılması ve yerel halkla iş birliği için öncelikle dil bilen şahıslara ihtiyaç vardır ve aslında Philby ilk etapta bu bölgeye dilbilimci sıfatıyla gelmiştir. Daha sonra Philby, bu bölgeye Hint kıtası ve yakın yerlerden aktarılan askeri birliklerin başında bulunmuş, titiz mesaisi sayesinde Ekim 1916'da Cox'un malî işlere bakan yardımcısı görevini üstlenerek bölgedeki ikinci adam statüsüne yükselmiştir. Bu görev o güne kadar Philby'nin İngiliz Hükümeti adına almış olduğu en iyi iştir.²¹¹ Hindistan'daki uzun yıllar süren çalışma hayatı boyunca Britanya'ya olan hizmetinin çiraklık dönemini yaşamış olduğunu varsayarsak, Philby'nin Mezopotamya'daki ofiste Cox'un asistanı olarak kalfalık dönemine geçiş yaptığını belirtmek yanlış olmaz.

Cox'un burada bulunduğu savaş yılları inişli çıkışlı bir seyre sahiptir. Cox bir yandan bölgedeki nüfuzlu Arap şeyhleri ve yöneticiler ile bağlantı kurmak suretiyle Osmanlı Devleti karşısında Britanya'yı avantajlı duruma getirmiş, bir yandan Güney İran'daki petrol alanlarının donanmaya yakıt olabilmesi için sadece İngilizlerin kontrolünde olmasını sağlamıştır. Burada Cox ve ekibinin bir diğer misyonu da savaşın seyrine etki edecek olan Alman ajanların özelde İran'a ve bu güzergâh üzerinden Hindistan'a geçişini engellemektir.²¹² İngilizler nezdinde Mezopotamya'nın bu kadar önemli olması, jeopolitik olarak Akdeniz, Basra Körfezi ve Kızıldeniz üçgeninde kara ve deniz dolaşımı noktasında stratejik bir noktada olmasından kaynaklıdır. Buradaki petrol alanları ve verimli tarım arazileri de İngiltere için çok karlı yatırımlara dönüşebilme kapasitesine sahiptir.²¹³

Philby bölgeye ulaştığında petrol alanları güvendedir ve Kuveyt şeyhi Mübarek, Muhammara şeyhi Hazal ve Necd şeyhi Abdülaziz b. Suud başta olmak üzere bazı Araplar hâlihazırda İngiliz dostu olmuştur.²¹⁴ Bu olumlu haberlere rağmen hala Basra dışındaki vilayetler, baskın yapan çöl kabileleri tarafından sürekli saldırı altındadır. Ayrıca Hindistan'dan gelen birlikler kuzeyde Ruslara karşı savaşmak için eğitildiğinden ekipmanları ve tecrübeleri Türklerle savaşmak için yeterli değildir.

²¹¹ Philby, **Mesopotage**, Bölüm III, s. 4-10, Wissmann, **a.g.e.**, s. 106.

²¹² Monroe, **a.g.e.**, s. 46.

²¹³ İsmail Şahin, Cemile Şahin, Samet Yüce, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları", **Akademik Bakış**, C. VIII, No:15, 2014, s. 107.

²¹⁴ Monroe, **a.g.e.**, s. 46-47.

Philby'nin ifadesine göre daha önce buralarda seyahat etmiş, tecrübe kazanmış, bölgeyi öğrenmiş ve eserlerinde konu etmiş Avrupalı seyyahların tavsiyeleri de göz ardı edilmektedir. Aslında bu bölgede İngilizler, Türkler karşısında zannedildiği kadar avantajlı durumda değildir.²¹⁵

Yanlış ulaşım araçları kullanan, iyi haritalardan yoksun İngiliz birliklerinin Türk savaş planları karşısındaki zekâları yetersizdir. Cox, Mezopotamya için savaşın en kötü yılı olan 1916'da Dicle kenarında bulunan Kut şehrinin işgaline katılmış ve Türkler karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. General Townsend komutasındaki İngiliz ordusu Bağdat'ın güneyindeki Kut şehri civarında Türk komutan Halil Paşa karşısında umutsuzca yenilgiye uğramış, Şattü'l-Arap nehri kıyısındaki tüm İngiliz gemileri neredeyse hastaneye dönmüştür. Aşırı kalabalık, sıcak hava, sağlıksız şartlar ve yetersiz personel sebebiyle savaş alanından İngilizlerin çekildikleri bölgeye kadar olan yollar ölü ve ölmek üzere inleyen yaralılarla doludur. Kırım'dan bu yana İngilizlerin beceriksizliklerinin en kötü örneği olarak tarihe geçen Kut hezimet, İngilizler için unutulmaz bir darbe olmuş ve İngiliz tarihinde Birinci Dünya Savaşı içinde bir kırılma noktası olarak anılagelmıştır.²¹⁶

Britanya'nın söz konusu yenilgiden sonra Bağdat'ın güneyini muhasara altına alma imkânı kalmayınca Cox, Basra'ya kaçmıştır. Kut hezimetinden güç bela kurtularak Basra'daki ofise gelen ve buradaki düzeni yeniden sağlamaya çalışan Cox için Philby önemli bir isimdir. Bu gelişmeyle Cox ve Philby arasında uzun sürecek sıcak bir ilişki başlamıştır.²¹⁷ Philby'nin mali işler sorumlusu olarak yaptığı ilk iş, kendinden önceki sorumlu Wilson'un hatalarını düzeltmek ve büroya yeni bir düzen vermek olmuştur.²¹⁸ Philby'nin belirttiğine göre, savaş öncesinde ve savaş esnasında burada yapılan harcamalar ile kurulan yeni departmanlara yapılan görevlendirme ve harcamaların düzenlenmesinde, işlenecek en küçük bir hata bile daha sonra Hindistan'da bulunan İngiliz Askerî Yüksek Mahkemesi tarafından ağır bir şekilde

²¹⁵ Philby, **Mesopotage**, Bölüm IV, s. 4.

²¹⁶ Philby, **Mesopotage**, Bölüm III, s. 1-2. Philby, savaş alanında daha sonra başka bir İngilizle yaptığı gözlemlerde dayanılmaz pis bir koku ve büyük bir soykırıma şahit olduklarını, askerlerin hâkî rengi trençkotlarının sinek istilasından siyaha döndüğünü tasvir eder. Philby'nin basılmamış bu kitabında Bölüm III'ün bir kısmında ve uzun bir bölüm olan Bölüm IV'ün tamamında İngilizlerin Kut hezimet, ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.

²¹⁷ Hammâd, **a.g.e.**, s. 36.

²¹⁸ Philby, **Mesopotage**, Bölüm III, s. 15-16.

cezalandırılacaktır. Philby, bütçe ve masraflarda görmüş olduğu birçok açığı düzeltmiş, burada da diğer görev yerlerinde olduğu gibi oldukça titiz çalışmış, böylece Basra ekibi onun sayesinde savaş sonrası karşılıklarına çıkacak ağır cezalardan berî olmuştur.²¹⁹ Philby'nin ifadelerine göre İngilizlerin bu bölgedeki Türk vergi sistemini kendilerine göre değiştirerek hurma, pirinç, buğday ve arpa gibi ürünlerden çok fazla gelir elde etmeleri, yapılan bütçe hatalarının büyük bir kısmını telafi etmelerine olanak sağlamıştır.²²⁰

Philby, Mezopotamya görevi esnasında ayrıca Irak cephesine gelen askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması için bir banka kurmayı önermiştir. Bütün para ve malların toplanıp tek elde tutulduğu bir kurum o sırada bölge için büyük bir ihtiyaçtır. Philby Londra'daki Doğu Britanya Bankası ile iletişime geçerek Cox'u da bu konuda ikna eder ve böylece savaş sırasında ortaya çıkan büyük bir ihtiyaç giderilmiş olur.²²¹ Bunlar dışında karışıklıktan dolayı basımı askıda kalmış bir Arap gazetesine şeflik yaparak burayı denetlemiş, bu sayede, gazetenin yayın hayatına başlamasını sağlamıştır.²²²

İngilizlerin, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kahire ve Basra gibi Ortadoğu'daki iki önemli noktada karargâh kurduklarını ve bu iki ofisin birbiriyle sıkı bir iletişim halinde olduklarını görmekteyiz. Britanya'dan yönetilen savaşın Londra'dan sonraki ikinci güç noktası, çok yüksek yetkilerle donatılmış olan Kahire bürosudur. Philby'nin Irak görevi sırasında Kahire bürosundan Mezopotamya'ya birtakım kişiler gelip gitmekte, bu kişiler gelişmeler ve savaşın gidişatı noktasında Cox'u ivedilikle bilgilendirmektedir. İngiliz siyasetinde ve Arap bürosunda oldukça nüfuzlu olan bu şahsiyetlerle çalışarak bilgi ve tecrübe alışverişi yapmış olması, Philby'nin bir sonraki Arabistan görevi için hazırlık aşaması olarak algılanmalıdır. Zira burada Araplarla ilgilenmenin Philby için zevkli bir işe dönüştüğünü söylemek mümkündür. Burada Arap kabilelerinin liderlerinin isimleri ve görüşleri, bunlar hakkındaki kıyaslamalar, Arap milliyetçiliğinin ideolojik ve fiilî gelişiminin temellerinin atılması vb. konular, istişare edilen meseleler arasında büyük paya

²¹⁹ Philby, **Mesopotage**, Bölüm IV, s. 22-23.

²²⁰ Philby, **Mesopotage**, Bölüm V, s. 47.

²²¹ Hammâd, **a.g.e.**, s. 37.

²²² Philby, **Mesopotage**, Bölüm VII, s. 41.

sahiptir. Buradaki tüm tartışmalara rağmen Philby, Arap siyaseti noktasında Britanya'nın politik hayatında önemli roller edinmiş kişilerden oluşan Kahire bürosu ve İngiliz Hindistan'ından gönderilen yetkililerden oluşmuş Basra bürosu arasında gelişen rekabeti, ancak daha sonraki zamanlarda algılayabilecektir. Söz konusu rekabet çalışmamızın üçüncü bölümünde, Vehhabî Devleti'nin kuruluşu aşamasında ayrıntılı şekilde anlatılacaktır.

2.2.3.1 İlk Arabistan Seyahati ve Vehhabî Liderle İlk

Karşılaşma

Irak'taki görevi sırasında Sir Percy Cox'un kişisel danışmanı olarak, Mekke Şerifi Hüseyin, oğulları Abdullah ve Faysal, Hail bölgesindeki Türk dostu Reşidîler, Kuveyt ve Muhammara liderleri ve Necd Sultanı hakkında oldukça detaylı sayılabilecek bir ön bilgiye sahip olan Philby, Orta Arabistan seyahati ve ona verilecek bir görev için fırsat kollamaktadır.²²³ Kahire bürosundan Ronald Storrs, Temmuz 1917'nin kavurucu sıcağında Necd Sultanı İbn Suud'un görüşlerini almak ve onu Türk dostları olan Hail merkezli Reşidoğulları ve günümüzde Birleşik Arap Emirlikleri sınırlarında yer alan Acman kabilesine karşı kıskırtmak üzere yola çıkmış, yolda sıcak çarpması geçirerek geri dönmek zorunda kalmıştır.²²⁴ Philby bilmektedir ki yaz bittiğinde İbn Suud'la görüşmek üzere Arabistan içlerine Kahire ve/veya Bağdat'tan bir elçi gönderilecektir. Bu görev tam anlamıyla onun istekleriyle örtüşmektedir ve önünde İbn Suud ve diğer şeyhlerle daha önce yüz yüze görüşmüş olan Hamilton gibi daha kalifiye adaylar bulunmasına rağmen Cox, Mezopotamya'daki başarılarına binaen Philby'nin Necd misyonunu üstlenmesi için çabalamıştır. Böylece Philby, İngiliz siyasî temsilcisi sıfatıyla Cox adına İbn Suud'la görüşmek üzere emir alır.²²⁵ Hindistan'da yetişmiş bir kamu çalışanı olarak Cox tarafından Arabistan görevine seçilmiş olmak, fazlasıyla verimli ve titiz bir çalışmanın ürünüdür. Philby çok sevinçlidir ve Necd sultanıyla İngiltere adına

²²³ Philby, **Mesopotage**, Bölüm VII, s. 43.

²²⁴ Philby, **Mesopotage**, Bölüm VIII, s. 21-22.

²²⁵ Cox'un İngiliz Dışişlerine gönderdiği üç yapraktan oluşan 23.09.1917 tarihli telgrafta Cox, biri Mısır'dan, biri Basra'dan ve bir tane de askerî personel olmak üzere üç kişiyi İbn Suud'la anlaşmak üzere Necd'e gönderdiğini ifade etmektedir. Philby Papers, "Hejaz/Nejd Rivalry 1915-1926", **MEC Archive**, 15/5.

anlaşmak üzere yola koyulur. Hazırlıklar sürdüğü sırada Kuveyt'te bulunan Hamilton, İbn Suud'a İngiliz ekibin geleceği haberini ulaştırmaktadır.²²⁶

Daha önce hiç haritalanmamış bir bölge olan Orta Arabistan'da refikle²²⁷ seyahat etmek, bir İngiliz açısından oldukça risklidir. Özellikle bu yol, fanatik Vehhâbîlerin kontrolündeki bir güzergâh ise durum daha kritik bir hal almaktadır. O yıllarda Hicaz gibi merkezi bir bölgeye dahi ancak, Kahire'deki İngiliz yetkili ve Mekke'deki Şerif'in planladığı güvenli geçiş izinleriyle girilebilirken, Arabistan'ın iç bölgelerine gitmek üzere yola çıkan Philby'nin kullanacağı güzergâh elbette çok daha tehlikelidir. Bu tehlikenin farkında olan Philby, büyük bir cesaretle yola çıkmış ve ülkesinin menfaatleri için her türlü riski göze almıştır.

İbn Suud'la haberleşen ve onun garantisinde yolu kat eden Philby liderliğindeki heyet, her şeye rağmen deve sürücülerinin dikkatli gözlemleri altındadırlar. Yiyecek, su ve tüfekte dolu bagajlarına, haritalama gereçlerini (saat, pusula, termometre vb.), dürbün, fotoğraf makinası, şifreli kutular ve altın çantalarını da ilave ederek Doğu Arabistan eyaletlerinin başkenti Ahse'ya Hufuf üzerinden bağlanırlar. Hufuf'ta biraz dinlenme ve hazırlıklardan sonra yola devam edip İbn Suud'un mekânı olan Riyad'a geçerler.²²⁸

30 Kasım 1917'de bir cuma günü öğle vakti şehre geldiğinde kapıları kapalı, sessiz sedasız ve neredeyse ölü bir şehirle karşılaşan Philby, o sırada şehirde Cuma namazının kılındığından bîhaberdir. Çaresizce beklerken birden kapılar açılır ve namazdan çıkan kalabalık şehir halkı hayatına kaldığı yerden devam eder. Şehrin sosyal yaşamına dönmesiyle rahatlayan Philby, İbn Suud ile yüzleşmek üzere yoluna devam eder.²²⁹

²²⁶ Philby, Cox'u kitabında "Kazara bütün kariyer gidişatımı ve kaderimi değiştiren adam" olarak nitelemektedir. Philby, **Mesopotage**, Bölüm III, s. 3.

²²⁷ Refik; mihmandar, yol gösteren güvenilir kişi anlamında kullanılmakta olup Doğu'da Araplarla bağlantılı görevde çalışan İngilizlerin tercüme etmeden direkt olarak kullandığı bir kelimedir. Bu nedenle biz de değiştirmeden kullanacağız.

²²⁸ Philby, **Report On Najd Mission**, Bağdat, The Government Press, 1918, s. 4-5. (Bundan sonra **Najd Mission**), (Çevrimiçi) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000193.0x0002d3_18.01.2019.

²²⁹ Philby, **Najd Mission**, s. 5, Monroe, **a.g.e.**, s. 66.

Necd'den İbn Suud'un uzun siparişlerine²³⁰ İngilizlerin olumlu cevap vermesi karşılığında onun desteğini alarak ve İngiliz menfaatlerine uygun şekilde anlaşarak dönen Philby ve arkadaşlarının İbn Suud ile alakalı gözlemleri, hiç şüphesiz paralel zamanlarda Şerif Hüseyin'le görüşmek üzere Hicaz'a giden Kahire bürosundan Storrs'un haberleri ile kıyaslanacaktır. Ancak Şerif Hüseyin çölün güvenliğinden endişe ettiği bahanesini öne sürerek İbn Suud'un buradaki emniyeti sağlayamadığını ima etmiş, kendisine gelen İngiliz elçiyi Basra'ya göndermemiştir.²³¹

Orta Arabistan ziyaretinden dönüş yolunda birbirinden ayrılan ve farklı yerlerdeki görevlerine dağılan Britanyalı ekipten ofise dönerek Cox'a bilgi aktaracak olan Philby'dir. Emanet edildiği refik dışında başka kimse olmadan seyahat eden Philby'nin bu seyahat sırasında geçtiği yolları, gördüğü flora ve faunayı, iklim ve coğrafyayı, insanları ve kabileleri her zaman olduğu gibi titizlikle not ettiğini görmekteyiz. Artarak ve detaylanarak deve üzerinde Arabistan içlerinden Cidde'ye kadar devam eden bu gözlemler ve çıktıları, 1918 Vadi Devasir seyahati olarak şöhret bulmuş, Philby'ye ilk Arabistan kâşifi namını kazandırmış ve Kraliyet Coğrafya ödülünü almasına imkân sağlamıştır.

Philby'nin not ettikleri arasında, kendisine eşlik eden refiğin İbn Suud'un İhvan'ından biri olması dolayısıyla pek de hoş olmayan bir yolculuk geçirdikleri bilgisi de mevcuttur. Zira, kendini İhvan halkasından gören bir Vehhabî, yaşamının herhangi bir evresinde bir kâfirle muhatap olmak suretiyle kendisini kirletmemeyi tercih etmektedir. Refakat edilen kişi liderleri İbn Suud tarafından kabul edilebilir biri olsa dahi, yolculuk boyunca refik, Philby ile sohbet etmemeyi, birlikte yemek yememeyi, mecbur kalmadıkça göz göze bile gelmemeyi tercih etmiştir.²³²

²³⁰ İbn Suud, Hail'deki düşmanı Reşidîlere karşı kendini korumak üzere İngilizlerden 4 top, 10,000 tüfek ve bunların mühimmatı, yiyecekler ve ulaşım için 20,000 pound, on bin adamının Reşidîlere karşı yürüteceği kampanyanın üç aylık ihtiyacı için aylık 50,000 pound para ödenmesini talep etmiştir. Bir önceki yıl Cox, İbn Suud'a Ukayr'daki ihtiyaçları için 20,000 pound değerinde altın vermişti. Philby, **Mesopotage**, Bölüm III, s. 20-21.

²³¹ Philby, **Najd Mission**, s. 5.

²³² Monroe, **a.g.e.**, s. 72.

Vehhabîliğin temel prensiplerinden biri olan el-Velâ ve'l-Berâ²³³ ilkesini özetleyen bu türden durumlar Philby nezdinde birçok yerde karşımıza çıkmaktadır.

Philby'nin Arap isyanı dönemindeki yetki ve fikirleri, Arabistan'da İbn Suud'la yakınlaşarak onun dostluğunu kazanması ve Vehhabî Devleti'nin kuruluş aşaması ile ilgili ayrıntılar tezimizin bir sonraki bölümünde yer almaktadır.

2.2.3.2 Savaş Sonrası İngiltere

Hindistan'daki İngiliz Hükümetini temsilen Birinci Dünya Savaşı yıllarında Mezopotamya'ya ve oradan özel yetkili olarak Arabistan içlerine giden Philby, buradaki görevlerini tamamlayarak bilgi ve tecrübelerini oldukça artırmıştır. Savaş sonrası İngiltere'ye dönen Philby, o dönemde Arabistan hakkında neredeyse hiç bilgisi olmayan, Araplar ve Doğu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen kişi ve kurumlarla muhatap olmuştur. Bu süreçte Hindistan Ofisi başkanı, Yabancılar Ofisi başkanı ve The Times'dan yetkililerle bilgi ve tecrübe paylaşımı yapmış, bazı kabine üyeleriyle tanışma şansı yakalamış, kendisini daha sonra 1917'deki Arabistan seyahatinden dolayı ödüllendirecek olan Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nda Araplar, çöl hayatı ve bedevî kültürü ile ilgili konferanslar vermiştir. Kahraman gibi görülen ve şöhreti oldukça artan Philby'yi Dışişleri Bakanı Curzon, Arabistan'ın geleceği ile ilgili görüş almak üzere Doğu Komitesi'ne çağırmıştır. Philby, Curzon'un Şerif Hüseyin'i destekleme politikasının aksine görüş bildirmiş ve İbn Suud'un daha güçlü olduğuna kanaat getirdiğini, istediği anda Mekke'ye sahip olacağını belirtmiştir. Philby'nin bu görüşü komite notlarına İngiltere politikasına aykırı olarak düşülmüştür.²³⁴

1918 sonlarında İbn Suud ve Şerif Hüseyin arasındaki çekişmelerin ivme kazanması, oraya İngiliz hükümeti adına bölgeyi bilen birinin görevlendirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. İlk isim Şerif Hüseyin'le görüşmek üzere Kahire ofisinden T. E. Lawrence olmuşsa da ona ulaşamamış, İbn Suud'u ikna etmek üzere başvuru

²³³ Müslümanı sevip ona yakınlaşmak, yardım etmek anlamındaki “el-Velâ” ve kâfirden nefret etmek, ondan uzaklaşıp ona buğz etmek anlamındaki “el-Berâ” prensibi Selefi grupların tamamında görülen ortak bir özellik olarak göze çarpmaktadır. Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 58.

²³⁴ Monroe, **a.g.e.**, s. 99.

kişi doğal olarak Basra ofisinden Philby olmuştur.²³⁵ Zira İbn Suud'un İhvan'ı; meydanlarda Şerif Hüseyin'in ordusuna üstün gelerek, görüşlerinde İngiltere dış işleri bakanı Curzon'u haksız, Philby'yi haklı çıkarmıştır. Hurme yakınlarında bulunan Turabe'de Şerif Hüseyin'in ordusunu yenilgiye uğratan İhvan gruplarının Mekke'ye yaklaştığı haberine binaen Philby, İbn Suud'u İngiliz hakimliğine ikna etmek üzere gönderilmiştir. İbn Suud'un o sene hac yapmayacağı ve Riyad'a geri döneceği haberiyle Philby'nin görevi yarım kalmıştır.²³⁶

2.2.4 Irak-Ürdün Görevleri ve İngiliz Hükümetinden İstifası

Philby, Britanya'nın milliyetçi politikasını benimseyerek savaş sonrası da ülkesine hizmete devam etmiştir. Savaş bittikten sonra kendi ifadesiyle "Alman hırsından kurtulan Doğu üzerinde itina ile çalışarak ve Türkler tarafından ezilen insanları tamamen ve kesin bir şekilde azat etmek amacıyla" Philby, İngiliz hükümeti tarafından tekrar bölgeye gönderilmiştir. Anavatanı Britanya da savaşta galip gelerek burada bulunan halkları özgürlüklerine kavuşturmak suretiyle her zaman olduğu gibi insanlığa hizmet etmektedir.²³⁷ Bu düşüncelerle Irak'taki durumu değerlendirmek üzere Araplarla ilgili yeni bir göreve atanan Philby, beraberindeki İngiliz ekiple işe koyulmuştur. Mustafa Kemal'in Anadolu'da kararsız müttefiklerin boşluklarından faydalanarak ulusal kurtuluşu tetiklemesi, aynı anda Fransızların Şam'da Faysal'dan vazgeçmeleri, etnik ve dinî olarak bütünlük arz etmeyen Irak içlerinden de kargaşa sinyallerinin yayılması İngilizleri zor duruma düşürmüş ve durumu kontrol altına almak üzere savaştan sonra yeniden Percy Cox liderliğinde Irak'a gelmişlerdir.

İngiliz siyasetçiler savaş sonrası "manda modeli" üzerinde tartışırken Philby'nin öne sürdüğü üç tez vardır. Birincisi söz verildiği üzere egemenlik hakkının derhal ve açıkça Arapların eline verilmesi gerekmektedir. İkincisi burada asla geçerli bir yöntem olmayan ve bundan sonra da olmayacak olan seçimden uzak durulması elzemdir. Üçüncüsü ise avam, yönetimi ele geçiren efendilerin baskısından korunmalıdır.²³⁸ Bu tavsiyelerin uygun bulunmayarak bölgede seçimin

²³⁵ Monroe, **a.g.e.**, s. 100.

²³⁶ Philby, **Mesopotage**, Bölüm X, s. 20-21.

²³⁷ Monroe, **a.g.e.**, s. 95.

²³⁸ Philby, **Mesopotage**, Bölüm XI, s. 18.

gerçekleştirildiğini, ancak bu seçimin, kazananın önceden belli olduğu gösterme bir seçim olduğunu Mesopotage eserinin ilerleyen bölümlerinde görmekteyiz.

İngiltere'nin Irak'taki yüksek memuru Wilson'un İran, Basra Körfezi, Kürdistan ve Mezopotamya'daki İngiliz askerî varlığının pekiştirerek buraları Britanya'nın birer alt imparatorluğu haline getirme fikri ise Arapların bağımsızlığından yana olan Philby'de büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır.²³⁹

Irak'ın Arabistan'dan farklı olduğunu bilen ekip burada tüm kabile ve toplulukların güvenini alacak bir lider arayışı içine girmişlerdir. Bu bağlamda Basra nakibi; Irak'ın hatta tüm Mezopotamya'nın en dominant adamıdır. İngiliz yetkililer onun hakkında özetle çok becerikli, otorite sahibi, bundan başka bir Mezopotamya daha olsa onu da yönetecek kapasitede olduğunu bildiren notlar almışlardır. Ayrıca sosyal çeşitliliğe sahip Irak'taki tüm kabilelerle güçlü bağlantıları bulunan tek ailenin Nâkib ailesi olduğunu vurgulamışlardır. Bu nedenle onun vasisi ve oğlu Seyyid Talib el-Nâkib bu görev için en uygun isimdir.²⁴⁰ Savaş sonrası Irak liderinin ve buradaki yönetsel karar aşamalarının oldukça detaylı tartışıldığı Mesopotage eserinde Philby, yedi bölümü (XII-XIX) Irak'taki bölgesel himayeye ayırmıştır. Sonuçta burada iki adayın yarıştığı sözde bir seçime karar verilmiş, güçlü aday Talib el-Nâkib, piyon ise Haşimî Mekke Şerifinin oğlu Faysal olmuştur. Burada hükümeti oluşturacak Arap kabine üyelerinin her birine bir İngiliz danışman tayin edilmiştir ve Seyyid Talib'in danışmanı da İçişleri Bakanı sıfatıyla Philby'dir. Irak'taki bu ciddi görevinde Philby, Talib'i eğitecek, aşiretlerin ıslahı ve vilayetlerde asayişin sağlanması gibi yönetsel konularda koçluk yapacak, sonunda Nâkib ailesinin varisi olarak Seyyid Talib'in Irak kralı olmasına imkân sağlanacaktır.²⁴¹ Bu sıralarda İngiltere Başbakanı Churchill, savaştaki desteklerinden dolayı Şerif Hüseyin ve oğullarının ödüllendirilmesini önermiştir. Fransızların dışlaması sonucu Faysal'ın Şam'da kaybettiği taht, Irak'ta telâfi edilmelidir. Bu nedenle Churchill Kahire ve Kudüs'e giderek Faysal'ın Irak tahtına, Abdullah'ın ise Ürdün'e uygun olduğunu bildiren konferanslar vermiştir. Mart 1921'de düzenlenen ve modern Irak'ın kurulmasında önemli bir yere sahip Kahire konferanslarında bu görüşe Haşimî

²³⁹ Philby, **Mesopotage**, Bölüm XI, s. 31.

²⁴⁰ Philby, **Mesopotage**, Bölüm XII, s. 31-37.

²⁴¹ Philby, **Mesopotage**, Bölüm XVII, s. 11.

yanlısı bazı İngiliz yetkililerle birlikte Gertrude Bell ve Lawrence da destek vermiştir.²⁴² Faysal'ın Irak'ta güven sağlayamayacağını, özellikle de Şiîlerin Haşimî bir lidere boyun eğmeyeceklerinin farkında olan Philby sözü edilen İngiliz politikasına muhalefet ederek danışmanı olduğu Seyyid Talib'i desteklemekte ve olayların nasıl sözde aday Faysal lehine gittiğini anlamaya çalışmaktadır. Cox ise Philby'ye karşı sessiz kalmış ancak diğer yandan bir şekilde Seyyid Talib'i muhalif göstermek suretiyle İngiltere politikasına destek vermektedir.²⁴³

Fransız ve İran elçilerinin, bir İngiliz gazetecinin ve İngiliz iş adamının da bulunduğu bir toplantıda Seyyid Talib, Irak'ın kendi seçimiyle liderini belirlemesine izin verilmezse sözünün geçtiği tüm aşiretleri ayaklandırmaktan söz etmiş, bu sözler kısa sürede toplantıyı organize eden Cox'un kulağına ulaşmıştır. Cox, bu tehdide kulak asmamakla birlikte zaten Talib'i dışlamak üzere bir vesile bulmak niyetine binaen Londra'yı konuyla ilgili bilgilendirmiştir. Seyyid Talib, İngiliz resmî konutundan uzakta, Cox'un eşinin evinde bir beş çayına davet edilmiş, çıkışta zorla bir araca bindirilerek sessizce tutuklanmış ve sınır dışı edilmiştir. Bu kumpasla Seylan'a sürgüne gönderilen Talib'den uzun süre haber alınamamıştır. Danışmanı Philby'nin ise telefonları kesilip Talib'e ve diğer İngiliz yetkililere ulaşması engellenmiştir.²⁴⁴ Bu olayı aynı günün akşamında öğrenerek yapılanlar karşısında şaşkına dönen Philby, danışmanlığındaki lidere kendisinden habersiz yapılan bu harekete isyan ederek istifasını sunmak üzere Cox'a ulaşmak istemiştir. Philby, Lawrence ve diğerlerinin Arapların geleceği noktasında bir endişeleri bulunmadığını ifade etmiş²⁴⁵, Talib'in tepkisinin abartıldığını belirterek, Faysal'ı Irak'a kral yapınca onun İngiliz tavsiye ve kontrolü karşısında uysal olacağının garantisinin nasıl verilebileceği²⁴⁶ gibi soruların cevaplarını aramaya çalışmıştır. Ancak Cox onu ikna etmiş ve istifasını engellemiştir.²⁴⁷ Philby bu hadiseden sonra İngiliz hükümetinin savaş öncesi "her milletin liderini seçme hakkı olmalıdır" söylemini savunmasının

²⁴² Wissmann, **a.g.e.**, s. 112. Faysal'ın Irak yöneticiliğine adaylık süreci için ayrıca bkz.: Philby Papers, "Feisal's candidature for the throne of Iraq, 1920-1921", **MEC Archive**, 6/5.

²⁴³ Monroe, **a.g.e.**, s. 107-108.

²⁴⁴ Philby, **Mesopotage**, Bölüm XIX, s. 11.

²⁴⁵ Philby, **Forty Years**, s. 85-6.

²⁴⁶ Philby, **Mesopotage**, Bölüm XII, s. 10.

²⁴⁷ Monroe, **a.g.e.**, s. 109.

imkânı kalmadığını belirterek²⁴⁸ İngilizlerin kendi emperyalist kalıntıları için Irak'a İngiliz standartlarına uygun bir Haşimî kukla yerleştirdiklerini, seçme hürriyeti hakkında burada verdikleri bütün sözleri başlarından savdıklarını belirtmiştir.²⁴⁹

Sonuç olarak Faysal İngiliz hükümetinin desteği ve propagandası sonucu Irak seçimi için güçlü bir aday olarak öne çıkmıştır ve 23 Ağustos 1921'deki halk oylamasında oyların yüzde doksan altısını kazanıp Irak'ın ilk kralı unvanını almış ve Bağdat'ta taç giymiştir.²⁵⁰ Philby'nin Irak'ta kalmasının bir anlamı kalmadığından buradaki görevi böylece sonlanmış, Arap bağımsızlığı düşüncesine ikinci bir şans vermek üzere Ürdün'ü yönetme konusunda deneme aşamasında bulunan Faysal'ın kardeşi Abdullah'ın yakınında görev alma teklifini kabul etmiştir.

Ekim 1921'de, İngilizlerin Filistin mandasının başkenti durumundaki Amman'a hareket eden Philby burada daha karışık bir atmosferle karşılaşmıştır. Hurme'de bozguna uğrayarak canını Vehhabîlerden zor kurtaran ve kuzeye yönelen Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, buradaki deneme sürecinde bir yandan Suriye'deki Fransızlardan arta kalan toprakları idare etmeye çalışmakta, bir yandan İngilizlerle manda politikaları konusunda uzlaşmaya gayret etmekte, diğer yandan yeni belirlenmeye çalışılan sınırlardan bîhaber yokluk ve kıtlık içinde birbirleriyle mücadele eden kabilelerle uğraşmaktadır. Philby ve o sırada Kudüs'te bulunan İngiliz yüksek siyasî temsilcisi Sir Herbert Samuel, Filistin'in geleceği konusunda yetkilendirilmiş olarak Londra'daki Başbakan Churchill tarafından direkt olarak denetlenmektedirler. İngiltere'nin bölgedeki diğer bir önemli ismi olan Lawrence daha önce Filistin manda yönetiminin varlığının kabulüne dair Şerif Hüseyin'den imza almakta başarılı olamamışsa da onun yerine oğlu Abdullah'tan Amman'da bu imzayı alıp Londra'ya yola koyulmuştur.²⁵¹ Bu gelişmeyle Filistin topraklarında dilediğini yapmakta özgür kalan İngilizler bölgedeki siyasî yetkili ile birlikte Yahudi

²⁴⁸ Philby, **Mesopotage**, Bölüm XIX, s. 13.

²⁴⁹ Monroe, **a.g.e.**, s. 109.

²⁵⁰ Philby'nin 30 Ağustos 1921 tarihli notlarından naklen, Philby Papers, "Electoral Law of Iraq", **MEC Archive**, 6/8, Samet Yüce, "Britanya'nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük, 2015, s. 284.

²⁵¹ Monroe, **a.g.e.**, s. 117.

devletin temellerini atmak üzere Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'tan onay almış olmaktadırlar.

Abdullah'la burada yalnız kalan ve İngiltere adına Ürdün'deki tüm siyasî ve idarî işlerin sorumluluğunu üstlenen Philby'nin görevi Abdullah'ın harcamalarını, Fransızlarla ve onların Ürdün sınırıyla ilgili işlerini düzenlemektir. Philby'nin Amman'da emrine verilen İngiliz birliği belirlenen alanlardaki güvenliği sağlamakta olup Philby'e buradaki işlerinde iki asistan yardımcı olmaktadır. Ayrıca Philby'nin emrindeki İngiliz askeri birliği, Kahire, Lod, Filistin ve Bağdat arasındaki mesaj trafiğini sağlayan bir Kraliyet Hava Kuvvetini de bünyesinde barındırmaktadır. Buradaki İngiliz ileri karakolu ihtiyaç duyduğunda Philby'nin derhal çağırabildiği zırhlı araçlara da sahiptir.²⁵² Buradaki yetki ve görevlerine binaen, Hindistan ve Mezopotamya'dakiler göz önüne alındığında burada İngiliz Yüksek Komiseri olarak Philby'nin İngiltere Hükümeti görevinde ustalık düzeyine ulaştığını belirtmek doğru bir tespit olacaktır.

Amman'da Philby ve Abdullah, Kudüs'te bulunan Herbert Samuel ile birlikte çalışmaktadır. Philby burada görev yaparken fark etmiştir ki Samuel; Londra'ya bağlı bir İngiliz temsilci olarak çalışmaktan ziyade Ürdün'ün doğusunun Filistin'den ayrılmamasını, ancak içişlerinde bağımsız olabileceğini savunan Siyonizm yanlısı Yahudi bir memur olarak hizmet etmektedir. Samuel Londra'daki bakanlığa bağlı olmasına karşın, Filistin müstakil bir yermiş gibi siyaset gütmektedir. Samuel'in burayı gelecekte Arap bağımsızlığı noktasında tehdit etme ihtimali yüksektir ve Abdullah, Samuel'e sürekli gidip gelerek ona kasıtlı veya kasıtsız yardım etmektedir. Philby, Arapları seven ve onların bağımsızlığını savunan tavrından dolayı Samuel'in tepkisini çekmekte, buna rağmen Abdullah, Samuel'i desteklemekten geri durmamaktadır. Bu haliyle Philby bir bahaneyle Samuel'in onu burada akşamdan sabaha kurban edeceğini hissetmektedir.²⁵³ Bunların dışında Samuel onun çalışma şartlarını ağırlaştırmakla birlikte maaş konusunda hiçbir eklenti yapılmasına izin

²⁵² Monroe, **a.g.e.**, s. 117.

²⁵³ Hammâd, **a.g.e.**, s. 20-21, Sir Herbert Samuel'in söz konusu yıllarda Yahudiler adına çalıştığı ve Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi ve Siyonist devletin kurulmasına yönelik katkıları için; Can Deveci, "Herbert Samuel Dönemi'nde Filistin'e Yahudi Göçleri (1920-1925)", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, No: 42, s. 1-17.

vermemekle Philby'yi adeta dışlamaktadır. Burada Philby, savurgan Abdullah'ın arkasını toparlamaya çalışmanın Mezopotamya'daki bütün işlerinden daha zor olduğunu belirterek ücretinde artış talep etmesine rağmen Samuel, Londra'yı Philby aleyhine yönlendirmiş ve onu maddi olarak kasten zor durumda bırakmıştır.²⁵⁴ Samuel hakkındaki şikayetleri oldukça biriken ve günden güne kabaran Philby'ye göre Abdullah aslında temiz ve iyi fikirleri olan bir adamdır ancak girişim ve hareket gücünden tamamen yoksundur. Aslında Ürdün'de ya da Suriye'de onu veya Şerif ailesinden bir başka kimseyi lider olarak isteyen de yoktur. Ama bunun bir önemi de yoktur zira İngiltere için Abdullah burada hiç kimsenin olamayacağı kadar iyi bir kukladır.²⁵⁵ Arapları seven, Irak'ta ülkesinin sivil yönetiminde de daha önce hayal kırıklığına uğrayan ve geçmişten bu yana adalet söylemi olan Philby, burada küçük bir tâbî olmaktansa istifa etmeyi seçmiştir.²⁵⁶ Siyonistlerin ve Arapların ilgi ve istekleri karşısında dengeyi sağlayamayan ve taraflı bir politika sürdüren Samuel ve aşırılıkları hayal kırıklığı sebebi olan ve sürekli bir müdahaleye ihtiyaç duyan Abdullah ile yola devam etmek artık Philby için imkansız hale gelmiştir. Philby ile aynı zamanlarda Filistin mandasından istifa eden bir diğer kıdemli yetkili de Ernest Richmond'dur ki o da Britanya'nın Filistin ve Araplar için verdiği sözlerin dürüstlüğünden şüphe ettiğini istifasına sebep olarak belirtmiştir.²⁵⁷

Philby bu aşamadan sonra tüm eforunu İngilizlerin Dünya Savaşı'ndan sonra bölgede yarattığı düş kırıklığını ve Irak ile Filistin'deki meslektaşları nezdinde Britanya'nın Araplara vermiş olduğu söze ihanet edişini anlatmaya harcamıştır. Bu bağlamda çağırıldığı her yere gidip iğneleyici şekilde konuşmuş, başta Londra'daki Hindistan ve Ortadoğu dergileri olmak üzere talep eden yerlere makaleler yazmış, İngilizlerin Ortadoğu'daki politikasından rahatsız olan ve manda sistemini şiddetle

²⁵⁴ Philby'ye Sömürge Ofisi'nden gelen 28.12.1921 tarihli resmî evrak ve Philby'nin Filistin Yönetimi'ne yazmış olduğu 3.01.1922 tarihli kişisel durumunu anlatan ayrıntılı rapor için, Philby Papers, "Philby's correspondence with Colonial Office and Palestine Govt. on his emoluments as C.B.R. Transjordan", **MEC Archive**, 3/2. (C.B.R.: Chief British Representative)

²⁵⁵ Philby'den Gertrude Bell'e 3 Şubat 1922 tarihli mektup, Philby Papers, "Gertrude Bell: correspondence", **MEC Archive**, 17/1.

²⁵⁶ Hammâd, **a.g.e.**, s. 22, Monroe, **a.g.e.**, s. 132. Ayrıntılar için bkz.: Philby Papers, "Papers on Philby's appointment (1921) and resignation (1924) as C.B.R., Transjordan", **MEC Archive**, 3/1.

²⁵⁷ Monroe, **a.g.e.**, s. 135.

eleştiren birçok görüş sahibi İngiliz onu dinlemek istemiştir.²⁵⁸ Bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda istifasını sessizce köşesine çekilerek değil Britanya'ya lanet ederek ve gürültü kopararak gerçekleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁹

Philby, İngiltere hizmetinden tamamen ayrıldığı bu süreçten sonra kendisine kariyer haritası olarak üç seçenek belirlemiştir. Birincisi; İngiliz seçmenlerin oylarını alarak parlamentoda bir sandalyeye sahip olup dış ilişkiler alanında söz sahibi olmaktır. İkinci seçenek ise akademide bir yer edinmektir. Cambridge'de bulunan kendine yakın dostları ve ona bu konuda referans olacak çok sayıda arkadaşının varlığında bu iş Philby için zor görünmemektedir. Üçüncü seçenek ise sevdiği ülke Arabistan'a dönerek yeni kurulacak düzende kendine yeni bir iş alanı yaratmaktır.²⁶⁰ Zaten Philby'ye göre Araplar içindeki tutarlı, nitelikli, otoriter, becerikli, ne istediğini bilen ve Arapların istekleri karşısında duyarlı olan tek lider İbn Suud'dur.

2.2.5 İbn Suud'un Himayesine Girmesi ve İslam'ı Seçmesi

Birinci Dünya Savaşı esnasında 1917'de Necd sultanına arabuluculuk için gönderilen Philby bu misyon bağlamında ilk kez Abdülaziz b. Suud'la karşılaşmış ve onu yakından tanıma imkânı bulmuştur. İbn Suud, Philby'nin hayatı boyunca hayranlık duyduğu ve dostluğunu kazandığı yegâne şahsiyettir. Savaştan sonra Britanya hükümeti takdirlerini bildirmek üzere Şerif ve Suud ailesini Londra'ya davet etmiş, Suud hanedanından bu davete İbn Suud'un oğlu Faysal iştirak etmiştir. Bu sırada heyete resmî toplantılar ve sivil gezilerde eşlik eden kişi Philby'dir.²⁶¹ İngilizler Irak ve Ürdün sınırlarını savaştan sonra terk etmeyerek burada manda düzeni kurduklarında, henüz kesinleşmemiş sınırlarda Vehhabîlerle iletişime geçebilen, onlarla yolculuk eden, kızgın kabile üyeleriyle, İhvan savaşçılarıyla baş edebilen İngiliz devlet adamı yine Philby'dir.

²⁵⁸ Doreen Ingrams, "Philby, Great Arabian Traveller", **The Geographical Journal**, C. CXL, No:2, 1974, s. 305. Philby'nin 1924-25 yılları arası sivri ve taşkın dille İngiliz Hükümeti aleyhine yazmış olduğu tüm makale ve demeçleri; basılmamış kitabı *Arabian Mandates*'te toplanmıştır. Kitabın daktilo yazması tek nüshası için; Philby Papers, "Arabian Mandates", **MEC Archive**, Box 7.

²⁵⁹ Hammâd, **a.g.e.**, s. 17.

²⁶⁰ Monroe, **a.g.e.**, s. 140.

²⁶¹ Philby ve eşi Dora'nın eşliğinde Emir Faysal b. Abdülaziz'in 1919 yılında Eastburne'de çekildikleri siyah-beyaz fotoğraf, 1/4/1/1/1 ile numaralanmış ziyaret programı ve güzergâh ayrıntılarını içeren evrak arşivde mevcuttur. Philby Papers, "Faisal b. Saud's visit to England 1919", **MEC Archive**, 15/4a.

Eylül 1924'te İbn Suud'un İhvanı Taif'i ele geçirdiğinde ve artık Hicaz'ı fethetmek niyetiyle yola koyulduklarında Haşimîler ile Suud liderini hücumlar ve sınırlar konusunda uzlaştırmaya gönüllü olan ve Arabistan'a aracılık için giden İngiliz Philby'den başkası değildir. İbn Suud'la görüşmek üzere istek gönderen üç kişilik İngiliz resmi ekibine İbn Suud'dan gelen cevap İngiliz resmî temsilcilerine değil görevinden istifa ettiği için orada sivil bulunan Philby'ye yöneltilmektedir ve İbn Suud kendine yakın bulduğu Philby'ye kişisel her ne konuşmak isterse gelmekte özgür olduğunu, Hicaz'la ilgili herhangi bir aracılık meselesinden uzak durmasını ve bunun siyasî değil dinî bir problem olduğunu belirtmiştir.²⁶²

İbn Suud'la temas kurabilirse birçok şeyin değişeceğini farkında olan Philby, İngiliz hükümetinin kendilerinin resmî temsilcisi olmadığına dair beyanatlarına rağmen, Irak ve Ürdün sınırlarını görüşmek üzere İngiltere'nin gönderdiği ekibe katılmıştır. Arabistan'a gelir gelmez İbn Suud'a direkt mesaj gönderen fakat cevap alamayan Philby, İbn Suud'un onu göz ardı ederek durumu İngiltere'nin göndermiş olduğu resmî temsilcilerle görüştüğünü düşünmüştür. Britanya ile aralarındaki sınır anlaşması henüz bir taslak halindeyken resmî görevliler gitmiş ve İbn Suud Philby'yi şahsen çağırmıştır. 28 Kasım 1925'te Philby İbn Suud'la ilk kez baş başa görüşme şansı bulmuştur. Burada ülkesini modernleştirmek isteyen fakat fanatik İhvan'ın hırslarına da kulak vermek durumunda olan İbn Suud'a hayranlık duyan Philby görüşmeden birkaç hafta sonra İbn Suud'un Mekke'yi ve Cidde'yi muhalefetsiz ele geçirişine tanık olmuştur. 8 Ocak 1926'da İbn Suud'un Hicaz Kralı olarak ilan edilmesinden sonra Philby kendisine yapılacak teklifler için Cidde'de bir süre kalmış ve sonunda burada ticaret yapmak üzere bir İngiliz şirket kurma imtiyazını kraldan alabilmiştir.²⁶³

İbn Suud'un çevresindeki Araplar tarafından İngiliz Gizli Servisi'nin bir ajanı, İngiltere tarafından da İbn Suud'u İngiliz politikalarına karşı direnç göstermesi için cesaretlendiren İngiltere karşıtı bir hain olarak algılanan Philby,²⁶⁴ Cidde'de

²⁶² Monroe, **a.g.e.**, s. 143.

²⁶³ Philby, **Arabian Jubilee**, Londra, Robert Hale Ltd., 1952, s. 72-78. Ticarî şirket hakkında yazışmalar ve kuruluş evrakları için; Philby Papers, "Establishment of Sharqieh Ltd. 1925-1929", **MEC Archive**, 19/1.

²⁶⁴ 1926 tarihli İngiliz Dışişleri Bakanlığı kayıtlarından naklen, Monroe, **a.g.e.**, s. 150.

yaşamaya ve geçimini sağlamaya başlamıştır. Süreç içerisinde İngiliz hükümeti karşıtı makaleler yazmaya devam etmiş olması, İngiltere'nin Philby hakkındaki varsayımlarına destek niteliğinde olmuştur. İngiliz Hükümeti'nin "İngiltere karşıtı bir hain" nitelemesi vatansever olduğunu her fırsatta vurgulayan Philby için ağır bir itham olsa da Philby'nin bölgede savaş sonrası İngiliz politikalarını benimsemediği, hatta güçlü bir muhalefet sergilediği bir gerçektir. Bu anlamda İbn Suud'u da aynı yönde etkilemiş olma ihtimali yüksektir. Philby'nin sert eleştiriler yönelterek İngiliz servisinden istifa etmesine rağmen halen gayri-resmî olarak olaylara müdahalesi, Suudî Arabistan'da bulunduğu süreçte ülkesi İngiltere'nin menfaatleri doğrultusunda faaliyet göstermesi İbn Suud'un etrafında bulunanların yönelttikleri ithamlara destek mahiyetindeki gelişmelerdir. Philby'nin Britanya ve Arabistan'ı ilgilendiren meselelerde olaylara resmî/gayri-resmî her türlü müdahalesinin onun her iki tarafı iyi tanımasından ve tarihsel sürece etki etme isteğinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Başından beri en büyük tutkusu, bilinmeyen yerleri keşfetmek ve dolaşmak olan Philby'ye bunun için Arabistan çok güzel fırsatlar sunmuştur. İlgi alanları arkeoloji, jeoloji, tarih, klasikler, edebiyat, politika, astronomi, botanik gibi geniş bir yelpazede seyreden Philby, Arabistan'da yerleşik olduğu zaman diliminde keşif-gözlem hırsı ve not alma-rapor etme işlerindeki titizliği sayesinde yarımadanın en ince ayrıntılarına vakıf olabilmiş, böylelikle "Arabistan kaşiflerinin en büyüğü" ünvanını almıştır.²⁶⁵ Yaptığı keşifler için iyi niyetli kral İbn Suud'dan ilk etapta sınırsız vize sağlayamamasında gayrimüslim ve Avrupalı biri olmasının getirmiş olduğu dezavantajlar bulunmaktadır. Temel neden bu değilse de birçok nedenle birlikte bu durum onun 1930 yılında İslam'ın özgürlüğü konusundaki kararına etki etmiştir ve 7 Temmuz 1930'da Müslüman olduğunu ilan edip Abdullah adını almıştır.²⁶⁶ Vehhabî kral İbn Suud'u oldukça memnun eden bu olay²⁶⁷ eşi, çocukları,

²⁶⁵ Jacob Goldberg, "Philby as a Source for Early Twentieth-Century Saudi History: A Critical Examination", **Middle Eastern Studies**, C. XXI, 1985, s. 223.

²⁶⁶ Höfner, **a.g.e.**, s. 311.

²⁶⁷ Philby'ye ayrı bir sevgi besleyen Kral başından beri onun Müslüman olması için çaba sarf etmektedir. İbn Suud'un, Philby'nin İslam'ı seçmek istediğini yazdığı mektuplarından duyduğu memnuniyetin beyanı için; 6/5/1 evrak numarasıyla kodlanmış tarihsiz Arapça mektup, Philby Papers, "Correspondence concerning Philby's conversion to Islam", **MEC Archive**, 42/6.

annesi, iş arkadaşları arasında oldukça rahatsızlık yaratmıştır. Meslektaşları Cox ve Wilson da Philby'nin İslam'ı seçmesi karşısında hoşnutsuzdur.²⁶⁸

Philby'nin İslam'ı seçtiğini beyanı ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Bunlardan bir tanesi onun aslında hiç Müslüman olmadığını, Müslümanlığı Arabistan'da daha rahat hareket etmesine olanak sağlayacak ve işlerini kolaylaştıracak bir vesile olarak gördüğünü işaret etmektedir. Philby'yi istek ve arzularını gerçekleştirmek için İslam'dan faydalanan biri olarak gören bu çevre zor anlarda bile namazını aksatmamasının, seyahatleyken dahi oruç tutmasının ve sıklıkla hacca gitmesinin de Kral İbn Suud'a olan sevgi ve bağlılığından kaynaklandığını ileri sürmektedir.²⁶⁹ Zira İngiltere'deki çevresine göre Cambridge'den bu yana ateist olan Philby için Allah'ın varlığı Arabistan'da yakıp İngiltere'de kapattığı bir lamba gibidir. İslam'ın pratikleri ise Arabistan sınırları içinde uyguladığı fakat kendi yakınları arasında terk ettiği birtakım kurallardır.²⁷⁰ Kimilerine göre ise İngiliz hükümetinden ayrılması ve onlara muhalefeti başından beri oynadığı tiyatronun bir bölümünden ibarettir ve İslam'ı kendisine perde edinerek Britanya'ya hizmet etmeye devam etmiştir.²⁷¹ Philby'nin kendi ifadesiyle ise o yaşamının ilk bölümünü samimi bir Hristiyan, Cambridge'den Müslüman olduğu tarihe kadar ateist ve agnostik olarak geçirmiş biridir ve hayatının üçüncü ve son bölümünde İslam'a hayranlık duyarak onu yürekten kabul eden bir Müslümandır. İslam'ın pratiklerini uzun zamandır izlemesi ve Vehhâbî inancın felsefesi üzerinde derin düşünmesi bu kararı vermesine yol açmıştır.²⁷²

İslam'a girişinden sonra kralın himayesine girmiş ve dolaştığı yerlerdeki herkesten gördüğü destek ona büyük kapılar açmıştır. Arapçasının mükemmelliği ile yerlilerle çok iyi iletişim kurmuş, bu yolla ülkeyi keşfetmek ve tanımak için gerekli çok değerli bilgileri elde etmiştir.²⁷³ Gezdiği yerleri ivedilikle haritalayan, arkeolojik

²⁶⁸ Monroe, **a.g.e.**, s. 169.

²⁶⁹ Hammâd, **a.g.e.**, s. 19.

²⁷⁰ Monroe, **a.g.e.**, s. 164.

²⁷¹ Hammâd, **a.g.e.**, s. 17.

²⁷² Philby, İslam'a girme serüvenini otobiyografisinde bütün bir bölüm olarak tüm ayrıntılarıyla ele almaktadır. Philby, **Forty Years**, s. 143-163, MEC Arşiv'deki sayfa numarasız makalesi Müslüman olmasına dair gerekçelerinden bahsetmektedir. Philby, "Why I am a Muslim", **MEC Archive**, Box 42/6.

²⁷³ Höfner, **a.g.e.**, s. 311.

ve epigrafik kalıntıları, flora ve fauna örneklerini, jeolojik bulguları muhafaza edilmesi için çeşitli dernek ve vakıflara bağışlayan Philby'nin, gezi ve keşifleri bağlamında 1918 Vadi Devasir ve büyük çölü geçmek için yapmış olduğu yaklaşık üç bin kilometrelik tehlike ve gerilimlerle dolu 1932 Rub'ul-Hâlî yolculuğu oldukça meşhurdur.²⁷⁴ 1936-37'de Mukalla'ya giderek Arap yarımadasının güney sınırlarına ulaşan Philby, 1950-53 yılları arası Midyan-Tebük hattı üzerinden İslam öncesi bölgeleri inceleme fırsatı yakalamıştır.²⁷⁵

1930'lu yıllarda petrolün bulunmasına kadar geçen süreçte maddî buhranlar içinde bulunan krala danışmanlık yapan, ona politika yapma ve ülke idaresi konusunda katkı sunan Philby, petrolün bulunmasından sonra şirketlere vermiş olduğu danışmanlık hizmetlerinden önemli ölçüde gelir elde etmiştir.²⁷⁶ Örneğin 1933-34 yıllarında İbn Suud ve İmam Yahya arasında vuku bulan Yemen-Suud Savaşı sırasında silah satışı pazarlaması yönünden meslekî olarak, The Times için hazırlamış olduğu Yemen Savaşı raporları yönünden de gazeteci olarak ün ve servet yapmıştır.²⁷⁷ Krala yakınlığıyla söz konusu sebeplerle onun döneminde parlak bir kariyer elde eden Philby bu arada Britanya politikasını da yakından takip etmiş,

²⁷⁴ 1917'de gerçekleştirdiği Necd görevi ve Vadi Devasir seyahati sırasında almış olduğu notlarını derlediği kitabı; Philby, **The Heart of Arabia**, 2c., London, Constable, 1922. Philby için Rub'ul Hâlî olarak tanımlanan Arabistan'ın büyük güney çölünü geçmek yılların hayalidir. Bu gezisinde almış olduğu notları ve gözlemleri oldukça hacimli "The Empty Quarter" kitabında toplamıştır. Philby, **The Empty Quarter**, London, Constable & Co., 1933.

²⁷⁵ Arabistan seyahatlerinde yapmış olduğu haritalama faaliyetleri, karalamalar ve taslaklar Philby koleksiyonunda yer almaktadır. Philby Papers, "Route maps of Philby's journeys in Arabia", **MEC Archive**, 12/2, Monroe kitabında, "Philby'nin büyük çöl seyahatleri" başlığıyla haritaların bazı küçültülmüş kopyalarına yer vermiştir. Monroe, **a.g.e.**, s. 72-73, 88-89. Ayrıca 1934-38 yılları arası seyahatlerinde tam bir ornitolog (kuşbilimci) olarak çalışan Philby'nin keşfettiği yüzlerce kuş ve böcek cinsi ve bunların örnekleri British Museum'un Arabistan koleksiyonunda sergilenmiştir. Monroe, **a.g.e.**, s. 206. 1929-1945 arası ve 1920-1958 arası British Museum'a bağışladığı örneklerin listesi için sırasıyla bkz. Philby Papers, "Natural History", **MEC Archive**, Box 'Entomology, Mammals', 7/1/2/2, Philby Papers, "British Museum Donations", **MEC Archive**, Misc. Box 1, 7/1/2/1. Aden ve Sebe bölgelerindeki yetkisiz gezilerini kapsayan eseri; Philby, **Sheba's Daughters**, London, Methuen & Co., 1939, İslam öncesi tarih ve arkeolojik kalıntıları içeren eseri; Philby, **The Background of Islam**, Alexandria, Whitehead, Morris, 1947, 1936-7 yılında Suud-Yemen sınırı haritalaması sırasında almış olduğu notlardan oluşan kitabı; Philby, **Arabian Highlands**, Washington, Cornell University Press Ithaca, 1952, Midyan-Tebük seyahati çıktısı sayılabilecek; Philby, **The Land of Midian**, London, Benn, 1957.

²⁷⁶ Philby arşivinde bulunan kutular ve dosyalar dolusu çıktılar yapılan ticaretin hacminin büyüklüğünü net olarak sergilemektedir. **MEC Archive**, Box 19'dan Box 42'ye kadar 24 kutu içerisinde, Sharqieh Ltd. ve Mitchell Cotts'un ayrıntılı inceleme gereği duymadığım evrak ve yazışmalarını, malî tablolarını içeren 109 klasör içinde binlerce dosyayı barındırmaktadır. Philby Papers, **MEC Archive**, Box 19-42.

²⁷⁷ Monroe, **a.g.e.**, s. 209.

1939’da siyasete atılmaya karar verip tekrar İngiltere’ye gitmiştir. Sömürgeci muhafazakarlardan hızla uzaklaşıp katı özgürlükçülere yakınlaşmıştır. İşçi Partisi’ne olan meyli ile övünmüş, aynı partiden aday olmuş ancak siyasette başarılı olamamıştır.²⁷⁸

Philby’nin Araplar ve Osmanlı Devleti’nin çöküşünden sonra Filistin’e yerleşmiş Yahudiler arasında barışı temin etme amaçlı bir arabuluculuk mahiyetindeki çalışması ise “Philby Planı” olarak tarihe geçmiştir. Siyonist liderler Dr. Weizmann ve Ben Gurion ile yapılan uzun müzakereler sonunda ortaya çıkan bu plan, Yahudilerin Batı Filistin’e yerleşmesini, Doğu Filistin’in ise İbn Suud’un oğlu Faysal’a bırakılmasını ve vatanını kaybedecek Araplara toprak sağlama ve Arap kamuoyunu yatıştırması istenen Suudî Arabistan’a Roosevelt’in garantörlüğünde yirmi milyon sterlin maddî yardım sağlanmasını öngörmektedir. Bu şekilde Araplar Suud hanedanlığının şemsiyesi altında umdukları siyasî birliğe kavuşacaklar, süper güçlerin nezaretinde Yahudiler yerleştikleri alanlarda yaşamaya devam edeceklerdir. Philby’nin planı; Arapların ve Yahudilerin uzlaşmaz fikirleri, İngiliz ve Amerikalıların, Arapların bakış açısını anlamaktan yoksun olmaları nedeniyle amacına ulaşamamıştır. Kral bu plan karşısında oldukça öfkelenmiş, Yahudi Devleti’nin kurulmasına sürekli biçimde karşı çıkmıştır. Zira İbn Suud büyük güçlerin Arapların güvenliğini ihlal edeceklerine ihtimal vermemiştir.²⁷⁹ Ayrıca İbn Suud kendi kişisel hırsları için Arapların taleplerini kurban etmek gibi bir suçun altında asla kalmak istememektedir.²⁸⁰ Monroe’ya göre plan daha erken bir dönemde teklif edilmiş olsaydı maddî yokluk içindeki Arapların ve karmaşa halindeki Yahudilerin özlemlerine bir çare olabilirdi ancak 1940’lı yıllara gelindiğinde İbn Suud çoktan petrolü ve parayı bulmuş, Yahudiler ise Weizmann’ın çabalarıyla

²⁷⁸ Hammâd, **a.g.e.**, s. 19.

²⁷⁹ Philby Planı’nın ayrıntıları için; Philby Papers, “The “Philby Plan” for Palestine”, **MEC Archive**, 10/3-4-5, Jerald L. Thompson, “H. St. John Philby, Ibn Saud and Palestine”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, United States Military Academy, University of Kansas, 1971, Yeoshua Porath, “Weizmann, Churchill and the “Philby Plan” 1937-1943”, **Studies in Zionism**, C. V, No: 2, 1984, s. 239-272.

²⁸⁰ Philby’nin 16 Nisan 1940 tarihli günlüğünden naklen; Monroe, **a.g.e.**, s. 222-3.

Filistin’de bir Yahudi Devleti kurmanın kararını almışlardır. Modası geçmiş bir plan olsa da Philby’nin amacı iki taraf arasında barışı bir şekilde temin edebilmektir.²⁸¹

İkinci Dünya Savaşının patlak verdiği yıl olan 1939’da Philby’nin İngiltere’ye saldırı mahiyetinde ve Hitler lehine olan bazı düşünce ve söylemleri bir süredir bulunduğu Karaçi’de tutuklanarak savaş sonlanana kadar İngiltere’de göz hapsinde tutulmasına neden olmuştur.²⁸² Güney Arabistan ve savaşla ilgili tüm notlarına ve kalemine el konulmuş, eleştirileri vefasızlık ve hainlik olarak nitelenmiş, Britanya için sakıncalı bulunmuştur.²⁸³ 1945’te serbest bırakıldıktan sonra tekrar Arabistan’a geçmiş ve burada ticarete devam etmiştir. Sharqieh Ltd. Şirketi kapsamında yıllarca otomobil ve yedek parça ticareti, petrol imtiyazları, maden arama çalışmalarına imza atmış olan Philby, savaştan sonra Mitchell Cotts Ltd. adı altında bunlara ilaveten yol ve ray çalışmaları ile ilgili girişimlerde aktif olarak yer almıştır. Philby’nin Suudî Arabistan’ın modernleşmesi bağlamında bu şirketler aracılığıyla yaptığı çalışmalar üçüncü bölümde ele alınacaktır.

2.2.5 Beyrut’a Sürgün, Ölümü ve Eserleri

İngiliz hükümetinde yer aldığı pozisyonlardan biri esnasında 1917 yılında karşılaştığı ve hayatında bir dönüm noktası olarak nitelediği Kral Abdülaziz b. Suud’u 1953 yılında kaybeden Philby, bu tarihten sonra onun halefleriyle anlaşmazlık ve fikir ayrılıklarına düşmüştür. Kral İbn Suud zamanında oldukça gözde bir mevkide olan Philby, ikinci kral Suud b. Abdülaziz döneminde önce kralın meclislerinden uzaklaştırılmış daha sonra tümüyle itibarsız biri haline gelmiştir. Çölde ve şehirde yönetimi iyice eline alan Suud b. Abdülaziz, gücü Philby ve onun arkadaşlarından alarak kendine yakın yeni çevrelere kaydırmıştır. Zaten babasının günlerinden beri Philby’den hoşlanmayan yeni kral, petrolün getirdiği zenginlik ve israf konusundaki eleştirilerinde onu samimi bulmamıştır.²⁸⁴

²⁸¹ Monroe, **a.g.e.**, s. 225.

²⁸² Büyükkara, “Philby”, **DİA**, s. 269. Cidde’deki kutlamalardan birinde Philby, Fransa’nın Hitler ve ordusu karşısında duramayacağını belirterek kasten savaşı kaybedeceklerini ima etmiş, bunun Fransa için büyük bir hezimet olduğunu ifade etmiştir. Cidde’deki Fransa sefiri onun bu beyanatlarını Londra’daki İngiliz hükümetine nakletmiştir, Ingrams, **a.g.e.**, s. 306.

²⁸³ Monroe, **a.g.e.**, s. 226-230.

²⁸⁴ Hammâd, **a.g.e.**, s. 22.

Philby, yeni düzenin yaşam tarzına ve yönetime olan eleştirilerinin dozunu arttırdıkça dikkatleri üzerine çekmiştir. Kraliyet ailesini sürekli bir biçimde eleştirmesi artık onlar tarafından tolere edilemez hale gelmiş ve 1955 yılında kendisi hakkında çıkan uzaklaştırma kararından sonra Suudî Arabistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Nisan 1955'te Arabistanlı ikinci eşi Rozy ve iki oğlu ile birlikte Beyrut'a yerleşmiştir.²⁸⁵ Yakınlarına göre Philby'nin trajedisi bilindik-tanidik dünyasının paramparça olmuş olmasıdır. Anavatanından farksız gördüğü Arabistan'ın hızla değişmiş-dönüşmüş oluşuna şahit olmak Philby açısından sürgününden daha üzücü bir kaderdir.²⁸⁶

Arabistan'la ilgili bütün işlerde kendisine itimat edilen bir Batılı olarak Philby, Beyrut'ta yaşadığı seneler boyunca faaliyetlerini sürdürmüştür. Bilimsel dergilerde, gazetelerde makaleleri yayınlanmaya devam etmiş, Arabistan ve Ortadoğu siyaseti konu olduğunda konferansların vazgeçilmez konuşmacısı olarak tartışmalara katılmış, yaşamının son dönemini aktif bir şekilde geçirmiştir.²⁸⁷ Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin Arap Çalışmaları bölümünde misafir profesör olarak görev yapmış, öğrencileri tarafından "hayat dolu, ulaşılabilir ve konuşkan" bir hoca olarak anılmıştır.²⁸⁸ Bunun dışında İngiltere'de İslam ve Batı'da yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarıyla ilgili kulüp ve topluluklarda faaliyetlerde bulunmuş, Arabistan'da kölelik ve Afrika meselelerinde kongrelerde görüş bildirmiştir.²⁸⁹

²⁸⁵ Monroe, **a.g.e.**, s. 280. Philby'nin Rozy diye isimlendirdiği bu eşini Philby'ye İbn Suud cariyeye olarak gönderdiği sırada Rozy 16, Philby 60 yaşındadır. İlk iki oğulları bir yaşına gelmeden vefat eden bu ailenin sonradan iki oğlu daha olmuştur. Beyrut'a geldiklerinde dört kişilik bir ailedirler. Muhtemelen kaynaklarımızın bir kısmına ulaştığımız St. Antony's Kolej Oxford'daki Philby koleksiyonunu Aramco, bu Suudi varislerden satın almış olmalıdır. Çünkü arşivin elde edilme yönteminde "Aramco tarafından Suudi mirasçılarından satın alınmış ve 1972 yılında St. Antony's Kolej'e getirilmiştir" notu bulunmaktadır. Philby ise otobiyografisinde Beyrut'a sürgün edildikten sonra ülkeye dönüp kütüphanesini toplamasına izin verilmediğini, kitaplarının, önemli ve gizli kayıtlarının kaybolmasından ya da çalınmasından endişe ettiğini ifade etmiştir. Philby, **Forty Years**, s. 228.

²⁸⁶ Derek Hopwood, **The Arabian Peninsula**, Londra, George Allen and Unwin Ltd., 1972, s. 17.

²⁸⁷ Aralarında The Times, Daily Telegraph, The Observer, The Economics, Der Spiegel, National Geographic, Middle East Journal, New York Times gibi önemli yayınların olduğu gazete ve dergiler için kaleme alınmış haber ve makaleler için bkz. Philby Papers, "Newspaper Corresp.", **MEC Archive**, Box 'Articles and Newspapers', 8/2/5-52.

²⁸⁸ Wissmann, **a.g.e.**, s. 138.

²⁸⁹ Philby'nin iştirak ettiği onlarca organizasyon, girişimler ve konferans çıktıları St. Antony's College MEC arşivinde mevcuttur. Cambridge Arap Kulübü, Cambridge Üniversitesi Müslüman Kulübü, İslam Kültür Merkezi kuruluşunda Philby'nin yapmış olduğu görüşmeler için, **MEC Archive**, Cupboard II, 6/5/4/2-4, Japon Enstitüsü ile Müslüman öğrenci değişimi organizasyonu

Söz konusu koşuşturmaca içinde yaşamına devam ederken son olarak Ağustos 1960'ta Moskova'da XXV. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmış, 30 Eylül 1960 tarihinde İngiltere'den Riyad'a dönüş yolculuğu esnasında bir kalp krizine yenik düşmüş, Beyrut Amerikan Hastanesi'nde yaşamını yitirmiştir. Bütün tanıdıkları ve arkadaşları yetmiş beş yaşına rağmen oldukça diri ve mutlu olan Philby'nin ölüm haberini beklenmedik bir şekilde karşılamışlardır. Beyrut'taki Müslüman mezarlığına defnedilen Philby'nin mezar taşına, oğlu Kim Philby tarafından "Arap kaşiflerin en büyüğü" yazdırılmış, ardında onlarca kitap, yüzlerce makale ve çok sayıda eser bırakarak ayrılmıştır.²⁹⁰

Çıktığı keşif gezileriyle alakalı kayıtları The Heart of Arabia (London 1922), Arabia of the Wahhabis (London 1928), The Empty Quarter (London 1933), Sheba's Daughters (London 1939), A Pilgrim in Arabia (London 1946), The Background of Islam (Alexandria 1947), Arabian Highlands (Washington 1952, New York 1976) ve The Land of Midian (London 1957) başlıklı kitaplarında geniş şekilde yer almaktadır. Onun Suudi Arabistan tarihi üzerine yazdığı önemli eserleri ise Arabia (New York 1930), Arabian Jubilee (London 1952) ve Saudi Arabia (London 1955) adlı kitaplarıdır. Otobiyografileri olan Arabian Days (London 1948) ile Forty Years in the Wilderness (London 1957) kitapları dışında Harun al Rashid (London 1934), ve ölümünden sonra Arap topraklarında petrolün doğuşu ve sektörün gelişimiyle ilgili notlarından derlenen Arabian Oil Ventures (Washington 1964) adlı kitapları bulunmaktadır. 1924-26 tarihli Arabian Mandates, 1928-29 tarihli The Legend of Lijman, 1925-30 tarihli Simon Peters Out, 1938-39 tarihli Mezopotage, otobiyografisinin devamı niteliğindeki 1953-54 tarihli More Arabian Days, Land of Midian kitabının ikinci bölümünü oluşturan 1955-56 tarihli The Mines of Midian, toplama makalelerinden oluşan 1956-57 tarihli Suez and all that, The Right Side of Jordan 1921-2, Stepping Stones In Jordan: 1922-4, 1960 tarihli The Queen of Sheba isimli eserler Philby'nin kimi zaman maddî birtakım zorluklar sebebiyle bastıramadığı kimi zaman da gerek kitapların devasa hacimleri, gerekse de

için, **MEC Archive**, Cupboard II, 6/5/4/7, Londra Mescidi açma çalışmaları ve Britanya'daki Müslüman Toplulukların bilgileri için, **MEC Archive**, Cupboard II, 6/5/4/8, Filistin'in durumu ve geleceği ile ilgili 1923 ve 7 Temmuz 1948 tarihli konferans notları için sırasıyla 1/6/9/1 ve 1/6/9/33 nolu evraklar, **MEC Archive**, 10/5.

²⁹⁰ Ryckmans, **a.g.e.**, s. 338, Wissmann, **a.g.e.**, s. 139.

yayıncıların Britanya'nın itibarına gölge düşürmemek adına basımını reddettiği kitaplarıdır. Ayrıca The Customary Law of the Rawalpindi District (Lahor, 1910), Arap Bülteni'nin Ocak, Şubat, Mart 1918 tarihli 75, 79, 80 ve 81. Bölümleri, Report on Najd Mission (Bağdat 1918), Southern Najd: Journey to Kharj, Aflaj, Sulaiyil and Vadi Devasir 1918 (Kahire 1919) Britanya hükümeti görevi sırasında kaleme aldığı eserlerin resmi baskıları olarak yerini almıştır.

Mezhepler Tarihi açısından Philby'nin kuruluş ve gelişme dönemlerinde Vehhâbî kralla otuz beş yıl süren dostluğu, günümüz Vehhabî devleti Arabistan'ın kuruluş dönemi ile ilgili bilgi ve görüşlerinin değerini artırmış, Batılı yazarlar bahsi geçen konuları anlatırken Philby'den bağımsız kalamamışlardır. Philby'nin kralla olan hayranlık duygusunun karşılıksız olmadığı, İbn Suud'un da ona karşı olabildiğince şefkat ve samimiyet göstermek üzere onu hayatının her anına kattığı, yaşadığı süre boyunca aileden biri olarak görmüş olduğu aşikardır. Bu nedenle kralla çokça zaman geçiren Philby, Vehhâbîliğin Batı'ya tanıtımında önemli bir işlev görmüştür. Vehhâbîliği bir Batılı olarak daha o yıllarda yakından tanıyıp yaşaması, yazmaya ve iz bırakmaya oldukça düşkün karakteri sayesinde çok erken dönemlerde Vehhâbîlik tarihi ve doktrinlerini açıklamıştır.²⁹¹ Güçlü ve diri fizikî özellikleri sayesinde kimsenin söz konusu topraklarda yapmadığı seyahatleri yaparak Arapları herkesten daha yakından tanımış bir İngiliz'dir. Kralla olan aşırı hayranlığı, İngiliz hükümeti politikaları hakkındaki hırçın eleştirileri, yazılarında kullandığı aksi ve kavgacı üslubu söz konusu materyallerin nesnelliğine gölge düşürse de konumuz olan Vehhabîlik ve Suud tarihine büyük oranda katkı sağladığı aşikardır.

²⁹¹ Philby, "Notes on the History and Doctrines of the Wahhabis of Central Arabia", **MEC Archive**, 18/9, 1918 tarihli "Wahhabi Islam", **MEC Archive**, Cupboard II, 6/6/1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VEHHÂBÎ DEVLETİN KURULUŞU VE PHILBY’NİN ROLÜ

3.1. İNGİLİZLERİN ORTADOĞU POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ

İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarında “fikir-hadise irtibatı” önemli bir metodoloji kuralıdır. Bu yüzden araştırmamız dönemin İngilizlerin Ortadoğu politikasına genel bir bakışı zorunlu hale getirmektedir. Böylelikle araştırma zemini sağlam bilgi ve kaynaklarına dayandırılacaktır.

Britanya İmparatorluğu’nun XVII. yüzyıldan itibaren Hindistan ve Akdeniz’de elde etmiş olduğu çıkarlarını sürdürebilmesi, rakiplerine karşı güç üstünlüğü kazanabilmesi ve onları devre dışı bırakabilmesi için, İngiltere’nin Ortadoğu’ya yönelik bir dış politika belirlemesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Zira Akdeniz’den Mezopotamya’ya, Mısır’dan Basra’ya, İran’dan Delhi’ye kadar olan topraklar, barındırdığı avantajlar nedeniyle 1800’lü yılların başlarında büyük güçlerin rekabet alanına dönüşmüştür.²⁹²

İngiltere, Doğu’da bir sömürge imparatorluğu kurduğu tarihlerden itibaren, Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünden yana bir politika izlemiştir. Hatta bir dereceye kadar bu devletin kuvvetlenmesini bile istemiştir.²⁹³ Bu istek, Osmanlı Devleti’ne duyulan bir sempatiden değil; İngiltere’nin Hindistan yolu üzerinde olan Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarından kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti’nin zayıflaması İngiltere’nin elinde bulundurduğu sömürge pastasından bölgede gözü olan diğer aktörlere, özellikle de Rusya’ya pay ikram etmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle İngiltere, Osmanlı Devleti’nin varlığının güçsüz bir devlet de olsa

²⁹² 1890’lardan itibaren Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte süper güçlerin Basra Körfezi ve Mezopotamya’daki rekabetine ilişkin geniş kapsamlı çalışma için Bkz.: Briton Cooper Busch, **Britain and The Persian Gulf 1894-1914**, Berkeley, University of California Press, 1967 (Bundan sonra **Persian Gulf**), aynı yazarın savaş yıllarından Kahire Konferansı’na kadar İngilizlerin politikalarına ilişkin eseri için; **Britain, India and the Arabs 1914-1921**, Berkeley, University of California Press, 1971. (Bundan sonra **The Arabs**).

²⁹³ Durmuş Akalın- Cemil Çelik, “19. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara, C. VII, No: 3, 2012, s. 30.

korunmasını savunmakta, onu Rusya tehdidi karşısında sömürge topraklarına giden yolları muhafaza eden bir bariyer olarak görmektedir.²⁹⁴

Hindistan, Britanya İmparatorluğu'nun en önemli sömürge toprağını teşkil ettiğinden İngiltere, Hindistan'ı ve oraya giden yolları elinde tutmak istemekte ve bu araziye en yakın tehdit olan Rusya'yı daima Hindistan'dan uzaklaştırma politikası izlemektedir.²⁹⁵ Rusya; Orta ve Uzakdoğu'da emeller peşinde olduğundan, Osmanlı Devleti'nin de düşmanıdır ve sıcak denizlere inme yolundaki tüm çabaları sonucunda, karşısında İngiltere'yi bulmaktadır. İngilizler sadece Osmanlı üzerinde değil; Hindistan ve Çin'e kadar uzanan geniş bir hat üzerinde Rusya'nın güneye inmesini engellemektedir.²⁹⁶

İngiltere aynı zamanda Akdeniz'de ticarî çıkarlara sahip bulunmakta ve buraların güvenliğiyle de ilgilenmektedir. Bu noktada sadece Rusya ile değil, Fransa ve Almanya ile de mücadele etmektedir. Örneğin 1798-1801 yılları arasında gerçekleşen ve Napolyon İşgali olarak da bilinen, Fransa'nın, Mısır ve doğu ticaret yolları üzerinde üstünlük elde etme amacıyla Osmanlı topraklarına düzenlediği Mısır Seferi, Britanya İmparatorluğu sayesinde bertaraf edilebilmiştir. Daha sonra Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın engellenemeyen yükselişi ve bölgeyi hükmü altına alma çabaları Osmanlı'yı zor durumda bırakmıştır.²⁹⁷ Bu aşamada da Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Britanya'dan destek alması ve buna benzer diğer olaylar, onun kendi toprakları üzerindeki hâkimiyetinden uluslararası sistemdeki diğer aktörlerin kuşku duymasına neden olmuş, dış güçlerin Osmanlı'ya müdahalesini kolaylaştırmıştır.²⁹⁸

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar durum böyleyken, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla bütün dengeler değişmiştir. Kanal; Fransa, Hollanda, Rusya, İtalya, Avusturya gibi devletler ve Mısır valilerinin baskılarıyla yapılmaya başlanmış, İngiltere; kanalın istişare, karar ve yapım aşamalarının hepsinde kanal

²⁹⁴ Gary Troeller, **The Birth of Saudi Arabia, Britain and the Rise of the House of Sa'ud**, New York, Routledge Taylor & Francis Group, 2013, s. 75.

²⁹⁵ Akalın-Çelik, **a.g.e.**, s. 24.

²⁹⁶ Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, C. XVI, No: 3, 2017, s. 843.

²⁹⁷ Yaşar Demir, "XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, C. III, No: 5, 2013, s. 140.

²⁹⁸ Yüce, **a.g.e.**, s. 1.

fikrine karşı çıkmıştır.²⁹⁹ Bu muhalefetin arkasında, kanalın Kızıldeniz ve Hindistan yolu üzerinde oluşu ve İngiltere'nin imtiyazlı bulunduğu bu bölgelerde diğer devletlere hiçbir şekilde pay vermek istemeyişinin etkisi vardır.³⁰⁰

Tüm siyasî hamlelerine rağmen kanalın açılmasına mâni olamayan İngiltere, kanalın açılmasıyla diğer devletlerle birlikte Akdeniz'de önemli imkân ve imtiyazlar elde etmiş ve ilgisi Anadolu, İstanbul ve Boğazlardan Mısır ve Nil'e doğru kaymıştır. Malta ve Kıbrıs'ı elde ederek Akdeniz'de, Süveyş Kanalı yoluyla Mısır, Kızıldeniz, Aden ve Hint Kıtası'nda, hatta Afrika içlerine kadar rahat hareket etme imkânı bulan İngiltere için,³⁰¹ Rusya ve diğer Avrupalı devletler karşısında Osmanlı'nın toprak bütünlüğü artık birincil önemde değildir. Uluslararası çerçevede diğer devletlerin de bu yolu kullanarak İngiliz sömürge topraklarını tehdit etmesinden dolayı dengeler Osmanlı aleyhine değişmiştir.³⁰² Yani, Osmanlı Devleti ile çok erken tarihlerden itibaren yakın ilişkiler kuran bir Avrupalı devlet olarak İngiltere, başlangıçta tarafsız ve çıkarına göre Osmanlı tarafında olmuş, Süveyş Kanalı ile elindeki imkanları başka devletlerle bölüşmek istememesi ve ilave birçok imkana kavuşması sonucunda politikasını tamamen tersine çevirmiş, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan bölgelere olan ilgisi bu bağlamda daha da artmıştır.³⁰³ Bununla ilişkili olarak Uzakdoğu ve Ortadoğu'da "üstünlüğün paylaştırılması" politikası çerçevesinde İngiliz hükümetince öneriler ortaya atılmış, neticede Osmanlı topraklarının Arabistan, Fırat-Dicle havzası, Basra Körfezi cihetinde bölünmesi tasarlanmıştır.³⁰⁴

²⁹⁹ Edward Thomas Rogers, Mary Elisa Rogers, George L. Seymour, "The Suez Canal", **The Art Journal (1875-1887)**, C.VI, 1880, s. 332, Fatma Durmuş, "Süveyş Kanalı Projesinde İstanbul'da Cereyan Eden Diplomatik Mücadeleler", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. XXII, 2018, s. 700.

³⁰⁰ Süveyş Kanalı'nın açılışının ekonomik, siyasî ve sosyal boyutları hakkında geniş bilgi için Bkz.: Durmuş Akalın, "Süveyş Kanalı: Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882" (Bundan sonra "Süveyş Kanalı"), **Basılmamış Doktora Tezi**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Denizli, 2011.

³⁰¹ Detaylar için Bkz.: Ali Satan, "Yeni İngiliz Belgeleri Işığında Kıbrıs ve Önemi", <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/9905>, Akalın, "Aden'in İşgali ve İşgalden Sonra Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'de Aldığı Tedbirler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXIX, No: 2, 2014.

³⁰² Akalın-Çelik, **a.g.e.**, s. 30.

³⁰³ Akalın, "Süveyş Kanalı", s. 95-97, 233-241.

³⁰⁴ 25 Ocak 1898 tarihli "British Documents on the Origins of the War: 1898-1914" kayıtlarından naklen; Troeller, **a.g.e.**, s. 7, Busch, **Persian Gulf**, s. 103-4.

Süveyş Kanalı'nın açılmasının akabinde uluslararası güçlerin Osmanlı toprakları üzerine yoğunlaşan dikkatlerini açıklaması bakımından Hammâd'ın eserindeki ifadeler manidardır.³⁰⁵

“Büyük güçler dört gözle hasta adamın ölmesini bekliyorlardı, onun sahip olduklarını taksim edebilmek için. Britanya önce Osmanlı'yı destekliyor, diğer ülkelerle savaşmak istemiyordu. Osmanlı'nın hükmünü de benimsiyordu; sadece kongre ve toplantılarda değil, barış anlaşmalarında ve harp meydanlarında. Çünkü rakiplerini Osmanlı toprakları üzerinde elde ettiği kazanımlardan mahrum etmek, ek imtiyazlar kazanmak ve ganimetlere kolay yoldan ulaşabilmek istiyordu. Süveyş Kanalı'nın açılışı ile Britanya'nın siyaseti çok hızlı bir şekilde değişti. Diğer güçlerin, kendisinin nüfuz ettiği topraklara müdahalesinden rahatsız olan İngiltere Aden'e el uzattı ve orada korumasını dayattı (1837). Sırasıyla Mısır (1882) ve Sudan'a (1896) tecavüz etti. Doğu ve Güney Arap sahillerine gizlice planlarla müdahale etti. Kıbrıs'ı (1878) ve Doğu Akdeniz sahillerini işgal etti. Büyük güçlerin hepsi de artık hayatta kalmaması gereken hasta adamın mirasına leş kargaları gibi üşüştüler.”

Britanya izlemiş olduğu dış politika doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ortadoğu'daki en sağlam yerlere uzmanlarını yerleştirerek Doğu Akdeniz, Mısır ve Kıbrıs'a etki etmiş, Basra Körfezi'nde liderlerle yaptığı gizli anlaşmalarla onlara maddî ve yönetsel destek sağlamıştır. Osmanlı Devleti'ni bu şekilde çevrelemiş olan İngiltere, savaştan sonra da bağımsızlık vaadiyle parçalayıp böldüğü Osmanlı topraklarını manda ve himaye sistemiyle yönetmeye çalışmıştır. Bu bağlamda XX. yüzyılın başlarından itibaren Britanya'nın Ortadoğu'ya yönelik politikaları ve genel hedefleri şu şekildedir: Ortadoğu, Britanya'nın lokomotifi olan Hindistan'a giden yollar üzerinde bulunduğu için, buraların güvenliğinin sağlanması ve yolların açık tutulması elzemdir. Güney İran'daki petrol alanlarının güvenliği sağlanmalı ve buralar sadece İngilizlerin kontrolünde olmalıdır. Bölgede son yıllarda sayıları hızla artan, yatırım ve siyaset yapmak suretiyle İngiltere'nin çıkarlarını tehdit eden Alman ajanların bölgeye nüfuz etmesi ve sonrasında Hindistan ve İran içlerine geçmesinin engellenmesi çok büyük önem arz etmektedir.³⁰⁶

Ortadoğu'daki konumunu korumaya yönelik tedbirler anlamında, Mezopotamya ve Levant³⁰⁷ bölgesinde yerel liderlere yardım ederek onlarla iş birliği

³⁰⁵ Hammâd, **a.g.e.**, s. 15-16.

³⁰⁶ Troeller, **a.g.e.**, s. 1, Monroe, **a.g.e.**, s. 46.

³⁰⁷ Doğu Akdeniz kıyılarında bulunan ülkelerin genel adıdır. Literatürde Kıbrıs, Suriye, Irak, Lübnan, İsrail, Filistin ve Ürdün'ü kapsayan, bazen Türkiye ve Mısır'ın da dahil edildiği bölgeye verilen isimdir. Şerafeddin Turan, “Levant”, **DİA**, XXVII, 2003, s. 145.

yapmanın İngiltere'nin bölgedeki faaliyetlerinden olduğu daha önce belirtilmişti. Özellikle Hindistan sömürge ofisinden bölgeye geçen siyasî ajanlar, İngiltere'nin söz konusu topraklardaki resmî konsolosları olmamalarına rağmen üst düzeyde, Londra'daki hükümete karşı sorumludurlar. Çeşitli bölgelerde görev alan gayri resmî yetkililer bölge hakkında edindikleri bilgileri, Britanya'nın İstanbul Konsoloslugu üzerinden hükümetlerine rapor etmişlerdir. Burada biriken ve zaman zaman çelişkili olan bilgiler zinciri, İngiltere'nin Basra Körfezi politikasının şekillenmesinde etkili olmuştur.³⁰⁸ Konumuz bağlamında İngiltere'nin özelde Arabistan'da, Birinci Dünya Savaşı öncesinde yürütmüş olduğu faaliyetler dikkat çekicidir. Zira Osmanlı Devleti'nin dağılması sürecinde Ortadoğu, bölgede var olan nüfuzunu sağlamlaştırması açısından İngiltere için büyük önem arz etmektedir.

Arapların ve özelde Vehhâbîlerin Dünya Savaşı öncesi ve sonrası İngiltere ile ilişkilerine geçmeden önce, bölgeye gönderilen siyasîlerden önemli isimlerin hayat hikayelerine ve görevlerine bakmak elzemdir. Nitekim Philby ile birlikte bu şahısların önemli bir kısmını çalışmamızın başlarından itibaren anmaktayız. Bu kişiler İngiltere'nin Ortadoğu politikasını, yeri geldiğinde tasarlayan ve gerektiğinde de bölgede bizzat uygulayan şahıslar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Dünya Savaşı ve sonrasında bu İngiliz siyasîlerden bazılarının, bölgenin milliyetçilik ekseninde yeniden şekillenmesine aktif olarak katkıda bulunduklarını ilgili kaynaklardan öğrenmekteyiz.

3.1.1. Başroldeki Aktörler

İngiltere'nin Ortadoğu politikası sadece siyasî alanda değil, dinî, sosyal ve ekonomik alanda da örgütlenmeyi gerektirmiştir. Britanya, 1700'lü yıllardan beri Ortadoğu'da misyonerlik faaliyetlerine başlamış, yeri geldiğinde okullar ve sağlık kuruluşları açmak suretiyle bölgeye kültürel olarak da nüfuz edebilmiştir. İngiltere, tüm dünyayı yönetme arzu ve becerisini gerçekleştirebilmek için, gerekli şartları sağladığını düşündüğü rahipleri, büyükelçileri, öğretmenleri, doktorları, hemşireleri, seyyahları, dilbilimcileri, arkeologları ve buna benzer birçok meslek grubundan İngiliz'i, ülkesinin emelleri uğruna Doğu'ya göndermiş, dil öğrenmesini sağlamış,

³⁰⁸ Busch, *Persian Gulf*, s. 6-7.

yetiştirmiş ve bu kişilerden olabildiğince istifade etmiştir.³⁰⁹ Britanya İmparatorluğu'nun yükselmesi için gittikleri bölgelerin iklim, din, örf, adet ve yaşam koşullarına ayak uydurabilen bu kişiler, gerektiğinde kıl çadırlarda bedevî hayatı yaşamışlardır. Bazıları evsiz kalmış, kimi zaman bedevi giysileri giymek suretiyle halka karışıp ülkeleri için az zamanda büyük yararlılıklar göstermişlerdir.³¹⁰ Çünkü o dönemde her konuda doğru iletişimi ve doğru bilgiye kaynağından ulaşmayı prensip edinen İngilizler, bunu ancak kendilerinden olanların yapacağından emin bir şekilde, dahî ve üstün zekalılarından oluşan nadir bir nesil ortaya çıkarmayı başarmıştır. En iyi okullarda okuyup, en başarılı şekilde mezun olan, özellikle diplomatik örgütlenmede görev alan şahıslar, dünyanın dört bir tarafına nüfuz edebilmek için birçok alanda uzmanlaşmış olup, Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nin politik ve ekonomik buhranlarından faydalanan İngiltere'nin politikalarını titizlikle uygulamışlardır.³¹¹ İşte tezimize konu olan Harry St. John Bridger Philby ile birlikte aşağıda adı geçenler, ülkelerinin çıkarları için Ortadoğu'da çalışan isimlerin en başarılı ve en önemlileridir.

3.1.1.1. Horatio Herbert Kitchener (1850-1916)

İrlanda Listowel yakınlarındaki Ballylongford'da 20 Haziran 1850'de dünyaya gelmiş³¹² olan Kitchener, Kuzey Afrika'daki sömürge savaşlarında ortaya koyduğu uygulamalarla ün yapmış prestijli bir İngiliz komutan, diplomat ve devlet adamıdır. Woolwich Askerî Akademisi'nde eğitimini tamamlamıştır.³¹³ 1902'de başkomutan olarak Hindistan'a gönderilmiş, buradaki ordunun faaliyet alanına dair köklü değişiklikler yapmıştır.³¹⁴ Kitchener'ın Afganistan, Türkistan ve Rusya sınırlarındaki askerî etkinlikleri İngiliz Hindistan'ı dış politikası bağlamında dikkat çekicidir.³¹⁵ 1911'de Britanya'nın Kahire valisi olarak tayin edilmiş, 1914'e kadar buradan Mısır ve Sudan'ı yönetmiştir. Buradaki görevi sırasında Sudan'daki

³⁰⁹ Yüce, **a.g.e.**, s. 105-125.

³¹⁰ Hammâd, **a.g.e.**, s. 16.

³¹¹ Sir Andrews Ryan, **İstanbul'da Bir İngiliz Tercümanının Hatıraları**, Haz. Erdal Aydoğan-Erkan Cevizler, İstanbul, Salkımsöğüt Yayınevi, 2014, s. 8.

³¹² Sir George Arthur, **Savaş Lordu Kitchener**, Çev. Miralay (Albay) Sabit, İstanbul, Kurtuba Kitap, 2010, s. 21.

³¹³ Arthur, **a.g.e.**, s. 22.

³¹⁴ Arthur, **a.g.e.**, s. 45.

³¹⁵ Anglo-Indian, "The Call of Lord Kitchener", **The North American Review**, C. CLXXX, No: 581, 1905, s. 602-613.

Muhammed Ahmed el-Mehdî'nin başlatmış olduğu ayaklanmayı bastırması isminin öne çıkmasını sağlamış, Güney Afrika Savaşı'nda başkomutan olmuştur. Kahire'de bulunduğu süreçte önemli Ortadoğu uzmanlarıyla çalışma imkânı bulmuştur.³¹⁶ Görev süresi içerisinde Kitchener, Londra hükümetiyle koordinasyon içerisinde çalışarak, Kahire'deki yetkililerin Mekke Şerifi Hüseyin'le görüşme yapmalarını sağlayarak, Arapların Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırılması sürecinde etkin rol oynamıştır. 1914 yılında Birleşik Krallık Savaş Bakanı olmuş, ancak Londra Hükümeti ile alanda savaşılan komutanlar arasındaki iletişimi iyi sağlayamamasından ötürü bu görevinde başarısız olmuştur.³¹⁷ Savaş Bakanlığı'ndan alınan Kitchener'ın 5 Haziran 1916 tarihinde, uzun süreli Rusya görevine gittiği sırada Atlantik Okyanusu'nda önceden hazırlanmış olan bir Alman mayınına çarparak batan gemide öldüğü bilinmektedir.³¹⁸

3.1.1.2. Mark Sykes (1879-1919)

Mark Sykes asker, istihbaratçı, oryantalist, diplomat, seyyah ve yazar olarak tanınmaktadır. 1879'da Westminster'da dünyaya gelen Sykes, varlıklı bir Katolik aileden gelmektedir. Henüz on bir yaşındayken ailesiyle çıktığı Doğu seyahati (Mısır, Lübnan, Kudüs) onun gelecekte ortaya çıkacak olan Osmanlı coğrafyası ve Ortadoğu'ya olan merakını tetiklemiştir. 1911'de muhafazakâr bir vekil olarak Avam Kamarasına girmiş, 1913'te de Altıncı Baronet olarak Sledmere'deki mülklerin mirasını alıp babasının yerine geçmiştir. İstanbul'da fahri ataşelik yapmış olması, Osmanlı Devleti sınırlarındaki farklı dinî ve etnik grupları tanınması, Doğu hakkındaki bilgilerini kitaplaştırması, onu yaklaşan Dünya Savaşı sırasında oluşturulacak politikaların belirlenmesi sürecinde önemli bir konuma getirmiştir.³¹⁹

Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ülkesinin siyasetinin şekillenmesinde etkin rol alan Sykes, İngiltere çıkarlarına hizmet ettiği için Ermeni ve Arapların bağımsızlığını destekleyen, bunun yanında Siyonist harekete de sempati duyan bir

³¹⁶ “The Kitchener Type of Hero”, **The Advocate of Peace (1894-1920)**, C. LXIV, No: 8, 1902, s. 151.

³¹⁷ Alan Palmer, **Who's Who in World Politics: From 1860 to the Present Day**, Routledge, London and New York, 1990, s. 90.

³¹⁸ Arthur, **a.g.e.**, s. 365.

³¹⁹ İsmail Şahin, Cemile Şahin, İsmail Şükür, “Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması”, **International Journal of Social Sciences**, No: 38, 2015, s. 243.

devlet adamıdır.³²⁰ Buna paralel olarak Osmanlı Devleti'nin parçalanma vakti geldiğinde, Fransız devlet adamı François Georges Picot ile birlikte meşhur Sykes-Picot Antlaşması'nın³²¹ şartlarını belirlemişlerdir.³²² Ayrıca Arap Bürosu'nun kurulmasını teklif etmek suretiyle bu büronun taslak metnini hazırlamış,³²³ Arapları Türklerden ayırmaya yönelik politikada çok önemli bir rol oynamış, Müslüman dünyasını en kritik anda bölmeyi başarmıştır.³²⁴ Sykes'ın, parlak fikirli fakat prensipsiz bir amatör olduğu, savaş sonrası Ortadoğu'daki dağınıklığı toparlamak üzere bölgede kendisine sorumluluk verildiği, Britanya'nın emperyal çıkarlarını geliştirmek üzere özenle çalışırken bilgi akışını yöneten biri olarak ülkesine ve onun müttefiklerine yalanlar söylemekten esef duymadığı gibi olumsuz eleştiriler de hakkında yazılanlar arasındadır.³²⁵ Sykes'ın Doğu vilayetlerini gezdiği sıradaki izlenimleri, Türkçe'ye de çevrilen Dar-ul-Islam (Bickers and Son, 1904) isimli kitabında toplanmıştır.

3.1.1.3. Percy Zachariah Cox (1864-1937)

Eğitimi Harrow ve Kraliyet Askerî Akademisi'nde tamamlayan Cox, bir İngiliz devlet adamı ve askerdir. İlk olarak 1892-1901 yılları arasında Somali'deki İngiliz siyasî temsilcinin yardımcısı olarak göreve başlamış, 1901-1904 tarihlerinde İngilizlerin Maskat elçiliğini yapmıştır. 1923'teki emekliliğine kadar genelde Arap şeyhleriyle İngiltere arasındaki, özelde ise İngiliz-Vehhâbî ilişkilerini yönetmiş, Körfez'deki başarılarıyla tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Ekibindeki asları Arnold Wilson, John Bridger Philby ve Gertrude Lowthian Bell gibi seçkin ajanlar, Cox'un yeteneğini ortaya koymaktadır. Onun kabiliyetinin tanıkları sadece birlikte çalıştığı İngilizler değil, aynı zamanda bölgede iletişimde olduğu Araplardır. Karakteriyle

³²⁰ Nuri Karakaş, "Britanyalıların Gözüyle Sina-Filistin Cephesi'nde Türk Askeri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII, No: 2, 2012, s. 408.

³²¹ Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarının paylaşılması konusunda 16 Mayıs 1916'da yapılan gizli antlaşma. Bk. Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", **DİA**, 2010, C. XXXVIII, s. 204-206.

³²² Busch, **The Arabs**, s. 84-85.

³²³ Ü. Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXVI, No: 76, 2010, s. 103-4.

³²⁴ Shane Leslie, **Mark Sykes, His Life and Letters**, Cassell and Company Ltd., London, New York, Toronto and Melbourne, 1923, s. vii.

³²⁵ Anderson Scott'un "Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly, and the Making of the Modern Middle East" kitabından naklen; Thomas E. Seal, "Naval War College Review", **U.S. Naval War College Press**, C. LXVII, No: 2, 2014, s. 138.

bölgedeki aşiret liderlerinin birçoğunun gönlünü kazanmış, Britanya'nın menfaatlerini koruma noktasında ülkesinin bölgedeki yükselişine katkıda bulunmuştur. Kariyerini tamamladıktan sonra merkezî Arabistan, güneydoğu Arabistan ve Mezopotamya'da şöhreti yakalamış, adından sıkça söz ettirmiştir. Cox, Britanya'nın Ortadoğu politikasına inkâr edilemez katkılar sağlamış, oldukça nüfuzlu bir devlet adamıdır.³²⁶ 1923 Mayıs'ında emekli olmuş, 20 Şubat 1937'de 72 yaşındayken İngiltere'nin Bedfordshire kentinde ölmüştür.

3.1.1.4. Ronald Henry Amherst Storrs (1881-1955)

Bury St. Edmunds'da 19 Kasım 1881 yılında dünyaya gelmiş olan Storrs, sömürge yöneticisi ve Ortadoğu uzmanı olarak tanınmaktadır.³²⁷ Cambridge Üniversitesi'ni bitirmiştir. İngiltere kontrolündeki Mısır Maliye Bakanlığı'nda 1904 yılında çalışmaya başlamış, 1907-17 yılları arası Mısır'ın Britanya Doğu Sekreteri olmuştur. Sömürge valisi ve Ortadoğu uzmanı olarak bilinen Storrs'un, Cox'un başkanlığındaki Basra Körfezi ve Mezopotamya ekibinin bir üyesi olduğunu, burada Araplarla ilgili faaliyetlerde bulunduğunu Philby ile birlikte aktif çalıştığını çeşitli yazışmalardan anlamaktayız.³²⁸ Birinci Dünya Savaşı süresince Arap isyanının organizasyonunda ve Şerif Hüseyin-İngiltere görüşmelerinde etkin rol üstlenmiştir. 1916'daki Arap isyanında Lawrence ile birlikte Cidde'ye gelerek görev almış, Şerif Hüseyin'e aktif destek vermiştir. Kahire'deki çalışmalarıyla başarıya imza atan Storrs'un, 1917'de Kudüs'e askerî vali olarak tayin edilmesi kariyerindeki dönüm noktası olarak algılanabilir.³²⁹ 1920'de Kudüs'te bir sivil yönetimin kurulması sonucu Britanya Valisi olarak buradaki görevine devam etmiştir. Filistin bölgesinde Yahudi yerleşimi sonucu ortaya çıkan ayaklanmalarla mücadele etmiştir. 1926-32 arası Kıbrıs'ta, 1932-34 yıllarında Kuzey Rodos'ta Britanya valisi olarak görev

³²⁶ Troeller, **a.g.e.**, s. 23. Hayatı için Bkz.: Philip Graves, **The Life of Sir Percy Cox**, Londra ve Melbourne, Hutchinson & Co. Ltd., 1941.

³²⁷ Ritchie Ovendale, "Storrs, Sir Ronald Henry Amherst", **Oxford Dictionary of National Biography**, (Çevrimiçi) <https://www.oxforddnb.com/abstract/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-36326?rskey=cr1vhk&result=7>, 21.01.2019.

³²⁸ Storrs'un Philby ile Şerif Hüseyin ve Arap isyanı hakkındaki 9.03.1916, 18.05.1916 ve aynı yıl Haziran-Temmuz aylarındaki yoğun yazışmalar için; Philby Papers, "Sir R. Storrs: misc. Correspondence", **MEC Archive**, 17/4.

³²⁹ Roberto Mazza, "The Preservation and Safeguarding of the Amenities of the Holy City without Favour or Prejudice to Race or Creed: The Pro-Jerusalem Society and Ronald Storrs, 1917–1926", **Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City**, Ed. Angelos Dalachanis-Vincent Lemire, C.I, Brill, Leiden, Boston, 2018, s. 404-405.

yapmış, ancak Ortadoğu dışındaki bölgeler hakkında bilgi sahibi olmamasından ötürü buralarda başarısız olmuştur.³³⁰

3.1.1.5. Thomas Edward Lawrence (1888-1935)

İngiltere'nin Galler bölgesinde 1888 yılında dünyaya gelmiş olan Lawrence, Türk ve Arap literatüründe yerini alan Ortadoğu'da çalışmış İngiliz ajanları arasında en tanınmış olanıdır. XX. yüzyıl başlarında Arap milliyetçiliği eksenindeki politikanın belirlenmesinde etkili olmuş bir figür olan Lawrence, "Arabistanlı Lawrence" (Lawrence of Arabia) olarak bilinmektedir.

Lawrence 1907'de Oxford'daki İsa Okulu'nun Tarih bursunu kazanmıştır. Hogarth ile birlikte çalışmalarını yürüten Lawrence'ı 1909 yılında Hogarth, Haçlı askerî mirasının izlerini sürmek üzere Suriye ve civarına göndermiştir. Buradaki Beyrut, Sayda, Taberiyye, Nâsiriyye, Hayfa, Akka, Trablusşam, Lazkiye, Halep, Urfa ve Şam şehirlerinde incelemeler yapan Lawrence, 1910'da tezini bitirmiş, bu tezi Londra'da sunmuş ve başarılı bulunmuştur. Çalışmalar sırasında ve öncesinde resmî izinleri Osmanlı Devleti'nden alınan Lawrence, burada İngiliz'den ziyade bir yerli gibi hareket etmiş, diğer İngiliz ajanlar gibi Arap yiyecekleri yiyip Arap kıyafetleri giymiştir. 1910 yılında yine Hogarth vesilesiyle Karkamış kazılarına katılan Lawrence, bu sırada Alman nüfuzundan rahatsız olan İngiliz istihbaratının kanatları altında faaliyetlerini sürdürmek için, Beyrut yakınlarındaki Cübeyl'de bulunan Amerikan Misyoner Okulu'na, yine Hogarth tarafından yönlendirilmiştir. Burada Arapçasını iyileştirdikten sonra Hogarth'la bir süre seyahat eden Lawrence, bedevî Arapların arasına karışarak onların hayat tarzını ve geleneklerini öğrenmiştir. Hatta bir seferinde Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekerek hapse atılacak kadar takibata uğramıştır.

1914 başında yine Hogarth'ın talimatıyla Filistin Araştırma Vakfı adına geziye çıkan Lawrence, su kaynakları ve geçitlerin haritasını çıkararak İngiliz askerî istihbaratına rapor etmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Kahire'deki Askerî İstihbarat Bürosu'nda görevlendirilmiştir. Burada çeşitli askerî rütbelere kazanan Lawrence, Kut'ül Amâre'de ve Irak'taki Arap isyanının hazırlık aşamasında

³³⁰ Mazza, a.g.e., s. 405.

görevlendirilmiştir.³³¹ 1916'da Ronald Storrs'la beraber Cidde'ye gelerek Şerif Hüseyin'in Arap isyanında yer almıştır. Lawrence'ın 1918 Ekim ayında İngilizlerin Şam'ı ele geçirmesine kadar isyanın başında bulunduğu, İngilizlerle Şerif Hüseyin ve oğulları arasında bilgi akışını sağladığı, bedevîlerin desteğini almak için onlara İngilizler adına bol miktarda para verdiği ve tüm eylemleri yönettiği bilinmektedir. Hicaz demiryolunun tahrip edilmesi, bazı Türk birliklerine baskın yapılması ve Akabe Limanı'nı ele geçirmesi binbaşılığa yükselmesine vesile olan başarılarıdır.³³² Tüm bunlara rağmen Arap topraklarında savaştan sonra ortaya çıkan İngiliz politikalarının şekillenmesinde İngiliz karar vericilerin Lawrence'ın görüşlerine yeteri kadar önem vermeyişleri, onun sunî bir kahraman olarak ortaya konulduğunu göstermektedir. Bu bağlamda savaş yıllarında Şerif Hüseyin'in yanından ayrılmayan Lawrence'ın halifelik ilanından ve İbn Suud'un Hicaz'ı fethinden sonra Arabistan sahnesinden silinmiş olması, daha sonra sürgüne gönderilen ve yıldızı sönen arkadaşının ardından bir endişe duymamış olması Philby'nin dikkat çektiği hususlar arasındadır.³³³

Lawrence'ın rolünün oldukça abartıldığını ve yaptıklarında bir erdem aramanın anlamsız olacağını belirten Philby, Lawrence'ın itibarının yapmacık olduğunu ileri sürmüştür, Arap-sever geçinmesine rağmen onun Arapların geleceğiyle ilgili konularda hiçbir fikrinin olmadığını vurgulamıştır.³³⁴ Diğer yandan Lawrence, dostu Şerif Hüseyin'in İngiltere'den umduğunu bulamaması ve Arapların İngiltere tarafından aldatılmasında, ülkesinin kendisini araç olarak kullanması karşısında daha sonra İngiliz yetkililerle ters düşmüş, hatta General Allenby'nin hiç hoşlanmadığı bir tip haline gelmiştir. Lawrence, 1935'te İngiltere'de geçirdiği bir motosiklet kazasında yaşamını yitirmiş, kazanın gerçek bir kaza olmadığı, aslında bir suikaste

³³¹ Lawrence, T. E., **Bilgeliğin Yedi Sütunu**, Çev: Bilal Çölgeçen, Çiviyazıları Yayınevi, Ankara, 2014, s. 66.

³³² Orhan Koloğlu, "Thomas Edward Lawrence", **DİA**, XXVII, s. 114-5. Hayatı için Bkz.: Jeremy Wilson, **Lawrence of Arabia: the Authorized Biography of T. E. Lawrence**, Londra, 1990.

³³³ Philby, **Forty Years**, s. 86.

³³⁴ Philby, **Forty Years**, s. 82-83.

kurban gittiği ve onun İngiltere'ye çok kızgın bir şekilde hayatının son dönemini yaşadığı iddia edilmiştir.³³⁵

3.1.1.6. David George Hogarth (1862-1927)

23 Mayıs 1862'de Lincolnshire'da doğan Hogarth; İngiliz arkeolog, seyyah, akademisyen, istihbaratçı ve Arap tarihçisi olarak tanınmaktadır.³³⁶ 1886-1893 yılları arasında mezun olduğu Oxford Magdalen Kolej'de hocalık yapmış, arkeolog olarak kazılarda bizzat çalışmıştır. 1908'de Nizip'in güneydoğusunda bulunan Suriye sınırındaki Karkamış'ta British Museum adına sürdürülen Hitit arkeolojik kazı çalışmalarına katılmış, 1909'da Ashmolean Müzesi'nde yöneticilik yapmıştır. Bu müzede yöneticilik yaptığı sırada Lawrence'la tanışıp ona arkeoloji ve İngiliz istihbaratı konusunda danışmanlık yapmıştır. Lawrence'ın adeta bir baba gibi gördüğü Hogarth'ın onun fikir dünyası üzerinde tartışılmaz etkileri olmuştur.³³⁷ Hogarth, 1915'te Deniz İstihbarat Bürosu'nda görev yapmış, 1916'da Kahire'deki Arap Bürosu'nda ikinci adam olmuştur. Hogarth; birlikte çalıştığı Lawrence tarafından “akıl hocası” ve “yorulmak bilmeyen tarihçi” olarak tanıtılmaktadır.³³⁸ Arabistan'la ilgili eserler kaleme alan Hogarth'ın The Penetration of Arabia: A Record of the Development of Western Knowledge concerning the Arabian Peninsula (Londra, Lawrence and Bullen, 1904), Handbook of Hejaz (Kahire, Arap Bürosu, 1917), Arabia (Oxford, The Clarendon Press, 1922) ve The Wandering Scholar (Londra, New York, Oxford University Press, 1925) isimli kitapları bulunmaktadır.

3.1.1.7. Gertrude Margaret Lowthian Bell (1868-1926)

Bell, 1868'de en seçkin İngiliz ailelerden birinin çocuğu olarak İngiltere'nin kuzeybatısında bulunan Durham şehrinde, zenginlik ve refah dolu bir dünyaya

³³⁵ İlber Ortaylı, “Suudi Hanedanı”, **Milliyet**, 1.02.2015, (Çevrimiçi) <http://www.milliyet.com.tr/suudi-hanedani/ilber-ortayli/pazar/yazardetay/01.02.2015/2006882/default.htm>, 31.03.2019.

³³⁶ David Gill, “Hogarth, David George”, **Oxford Dictionary of National Biography**, (Çevrimiçi) <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-33924?&mediaType=Article>, 18.01.2019.

³³⁷ Koloğlu, **a.g.e.**, s. 114.

³³⁸ Lawrence, **a.g.e.**, s. 64.

gözlerini açmıştır.³³⁹ Sırasıyla Queen's Kolej ve Oxford Üniversitesi'nde okumuş, 1887 yılında Oxford tarihinin en başarılı öğrencilerinden birisi olarak Tarih bölümünden mezun olmuştur.³⁴⁰ 1891'de Farsça öğrenmeye başlayan Bell, Tahran elçisi olan eniştesinin yanına gitmiş, Londra'ya dönüşünde bu seyahatiyle ilgili notlar kaleme almıştır. Bell, daha sonra Hafız Divanı'ndan birkaç parçayı Poems from the Divan of Hafız adıyla İngilizce'ye çevirmiştir. Bundan sonra Arap dünyası ile ilgilenmiş, 1899'da Kudüs'e gidip Arapça öğrenmeye başlamıştır. 1900'lerin başında Suriye ve Cebel-i Düruz'dan sonra Hindistan, Cava, Burma, Çin, Japonya ve Amerika'ya seyahat etmiş, tekrar Ortadoğu'yu dolaşarak gezi notları almıştır. Filistin-Suriye hattı üzerinden Antakya ve Anadolu'ya geçen Bell, politikacı kimliğinin dışında esasen bir arkeolog ve sanat tarihçisi olarak ün yapmıştır. Onun buralardaki amacı sadece tarihî kalıntıları incelemek değil, dağılan Osmanlı Devleti'ni daha yakından tanıyarak edindiği bilgileri ülkesine aktarmaktır.³⁴¹

1913 yılında Şam'dan, Türk dostu olan Reşidî kabilesinin merkezi Hail'e doğru korumasız şekilde yola çıkmış, bölgeye sorunsuzca ulaşarak aşiretin başındakilerle tanışmıştır. Dünya Savaşı'nın başlamasından beş ay önce Bağdat'a ulaşan Bell'in, Arap topraklarında edindiği deneyimleri kitaplaşmamıştır, günümüze ulaşabilen bilgiler ancak bu süreçte yazmış olduğu mektuplarından edinilmektedir. Savaş sırasında Kahire'de bulunan Arap Bürosu'nda etkin şekilde görev alan Bell, Basra ofisinden Cox, Arap İsyanı sırasında ise Lawrence ile birlikte istihbarat ve propaganda faaliyetlerinde görev almıştır.³⁴² Savaşla beraber ilmî faaliyetleri tamamen durma noktasına gelmiş olup politik alanda aktif görevlerde bulunmuştur. Bu noktada Bell'in Arap aşiretlerinin durumlarıyla ilgili tavsiyeleri İngilizler tarafından ivedilikle uygulanmış, Irak sınırlarının belirlenmesinde görüşlerine başvurulmuştur.³⁴³

Gertrude Bell'in bölgedeki faaliyetleri, eserleri, mektupları ve günlükleri dönemin Britanyası'nın bölgeye yönelik dış politikasının anlaşılması ve onun bu

³³⁹ Yüce, **a.g.e.**, s. 182.

³⁴⁰ Normalde dokuz dönem okunan Oxford Üniversitesi Tarih Bölümü'nü beş dönemde tamamlayarak onur ödülü alan ilk kız öğrenci olmuştur. Yüce, **a.g.e.**, s. 186.

³⁴¹ Semavi Eyice, "Gertrude Bell", **DİA**, V, 1992, s. 422.

³⁴² Elizabeth Burgoyne, "Gertrude Bell from Her Personal Papers: 1914-1926", **II Politico**, C.XXVIII, No: 1, 1963, s. 213.

³⁴³ Yüce, **a.g.e.**, s. 236.

politikaya etkisinin tespit edilmesi açısından önemlidir. Zira Bell'in Doğu seyahatleri, Britanya'nın resmi görevlisi olarak 1919 Paris Barış Konferansı ve 1921 Kahire Konferansına Ortadoğu uzmanı olarak katılması ve Irak Devleti'nin kuruluşunda üstlenmiş olduğu rol, onun bölgedeki politik önemini açıkça ortaya koymaktadır.³⁴⁴

12 Temmuz 1926 yılında, elli sekizinci doğum gününde, Bağdat'taki evinde ölü bulunmuş ve yine buradaki Hristiyan mezarlığına defnedilmiştir.³⁴⁵ Mektup ve günlüklerinden derlenen hayat hikayesi *Queen of the Desert: The Extraordinary Life of Gertrude Bell* kitabı, Çöl Kraliçesi adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Oldukça meşhur bir seyyah ve istihbaratçı olan Bell'in hatıralarından derlenerek yorumlanmış aynı isimde sinema filmi de bulunmaktadır.

Adı geçen isimler İngiliz Hükümeti'nin 1900'lerin başından itibaren, Birinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasında Ortadoğu'daki politikanın yapılandırılmasında faydalanmış olduğu önemli şahsiyetlerdir. Bu kişiler özellikle Arabistan'da; Şerif Hüseyin'i desteklemek, Hüseyin-İbn Suud rekabetini yönetmek, İngilizlerin manda ve himaye sistemini bölgede uygulamak gibi meselelerde hem politika yapım aşamalarında hem de uygulamada Londra Hükümeti'nden bizzat yetki ve sorumluluk almışlardır. Philby ile birlikte çalışan bu isimlerden Bell, Lawrence ve Cox bölgeyi iyi tanıyan, Vehhâbî lider İbn Suud'la görüşen, Arap yöneticilerin belirlenmesi konusunda beyin fırtınası yapan ve Arap devletinin kuruluş aşamalarında bilgilerinden faydalanılan şahıslardır. Ancak bu isimler arasında Philby, İbn Suud'un yükselişini destekleyen ve Arap liderliği noktasında onu diğer şeyhlerden daha prensipli bularak İngiltere'nin buradaki Şerif Hüseyin dayatmasına açıktan muhalefet eden tek isimdir.

3.2. YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞINDA VEHHÂBÎ-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ VE PHILBY'NİN ROLÜ

1700'lü yıllardan beri Mezopotamya ve Körfez Bölgesi'nde ajanlarını bulunduran ve buralardaki liderlerle samimî ilişkiler geliştiren İngiltere'nin Orta

³⁴⁴ D. G. H. (David George, Hogarth), "Obituary: Gertrude Lowthian Bell", *The Geographical Journal*, C.LXVIII, No: 4, 1926, s. 367.

³⁴⁵ Philby, "Gertrude Bell", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No: 4, 1926, s. 804.

Arabistan'la tanışması bölgenin coğrafî ve sosyal şartlarından dolayı nispeten daha geç olmuştur. Bu nedenle İngiltere'nin Vehhâbîlere ve liderleri İbn Suud'a olan ihtiyaç ve aktif desteğini sağladıkları XX. yüzyıl başlarındaki Vehhâbî-İngiliz ilişkilerini Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası olmak üzere sınıflandırmak doğru olacaktır.

3.2.1. Savaş Öncesi Dönem (1904-1914)

XX. yüzyılın başlarında Vehhâbî düşüncenin güçlenerek ilerlemesi, milliyetçi fikir dalgasının ülkeler ve halklar üzerindeki olumlu karşılığı ile eş zamanlı gelişen bir olaydır. Arabistan'ın kuruluşunu ve Vehhâbî lider İbn Suud'un yükseliş hikayesini irdelerken, İngilizleri ve onların bu bölgede güttüğü politikayı dışlamak imkânsızdır. Zira incelediğimiz dönemde, hatta XIX. yüzyılda Basra Körfezi'ndeki baskın pozisyonu göz önüne alındığında İngiltere'nin, Arabistan içlerindeki İbn Suud'la düzenli şekilde iletişim halinde olan yegâne Batılı güç olduğunu görmekteyiz.

1901'de İbn Suud'un, Osmanlı dostu İbn Reşid'i yenerek Riyad'ı geri alması ve kendine yeniden Necd'de hâkimiyet alanı yaratmasıyla, Osmanlılar merkezi Arabistan'daki paha biçilemez müttefikini kaybetmiştir. Philby'ye göre İbn Suud bu zaferle, daha o tarihlerde Türklerle bağına kalıcı olarak koparmış olmaktadır.³⁴⁶ İbn Suud 1904 yılında, babası Abdurrahman aracılığıyla Kuveyt'te bulunan S. G. Knox adlı İngiliz ajanla iletişime geçmek istemiş, İngiltere tarafından tanınmak için Kuveyt şeyhi vasıtasıyla istekte bulunmuştur.³⁴⁷ O dönemde "Trucial System" denilen Basra Körfezi sahillerinde bulunan beldelerin şeyhlerinden oluşan bu İngiliz denetimli federasyona katılmak korsanlık, köle ticareti, deniz savaşları gibi konularda söz sahibi olmayı sağlayıp, toprakların İngilizler tarafından tanınmasını ve dış işlerinde İngiliz kontrolünü kabullenmeyi gerektirmektedir.³⁴⁸ O yıllarda bölgede görev yapan

³⁴⁶ Philby, **Saudi Arabia**, s. 237. 1901'de İbn Reşid, Türklerden bağımsız olarak Kuveyt'i ele geçirmek istemiş, Osmanlılar İbn Reşid'in Arabistan'ı kontrol altına almak üzere burada giriştiği savaşlara müdahale imkânı bulamamıştır. Bir yandan Almanlarla İstanbul'dan Basra Körfezi'ne kadar yapılması planlanan demiryolunun anlaşmaları yapılmaktayken diğer yandan devletin el atmadığı bu uzak bölgelerde İngiliz müdahalesine mecbur oluşu Osmanlı Devleti'ni sınırlandırmaktadır. Philby, **Arabia**, s. 170.

³⁴⁷ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 34.

³⁴⁸ Troeller, **a.g.e.**, s. 24.

İngiliz siyasî temsilcisi Sir Percy Cox, bölgedeki liderlerin büyük bir bölümünü tanımakta ve siyasî konjonktürü iyi bilmektedir. İbn Suud'u da Kuveyt şeyhi vesilesiyle bilen ve Hindistan Ofisi'ne İbn Suud'la iyi ilişkiler kurmanın avantajlarından bahseden Cox, onunla anlaşmaya sıcak bakmıştır. Ancak Basra Körfezi'nin kontrolünü elinde bulunduran Hindistan Ofisi, Londra ile haberleşerek o dönem için Vehhâbîlere karışmamayı tercih ederek sadece sahil kıyılarıyla iyi ilişkiler kurmanın yeterli olacağından bahsedip Cox'un tavsiyesini göz ardı etmiştir. Bununla beraber İbn Suud 1908 ve 1909'da iki kez daha aynı görüşme teklifini İngilizlere ulaştırmış ancak teşebbüsü yeniden reddedilmiştir. Her ne kadar İbn Suud'un teklifleri direkt olarak kabul edilmese de süreç içerisinde İbn Suud-İngiliz ilişkileri, İngilizlerin, Kuveyt şeyhi Mübarek ile olan ilişkisi bağlamında ele alınmış ve Vehhâbîlerin yükselme umutlarına katkı sağlamıştır.³⁴⁹

İbn Suud'un bir İngiliz yetkiliyle ilk karşılaşması 1910 yılında Kuveyt şeyhini ziyareti sırasında gerçekleşmiştir.³⁵⁰ Kuveyt'teki siyasî temsilci W. H. I. Shakespear, ayaküstü bir araya geldiği İbn Suud'u geniş görüşlü bir adam olarak görmüş, diğer bütün Araplardan daha güvenilir olduğunu ileri sürmüştür. Shakespear İbn Suud'u olağanüstü kalitede bir lider olarak tanımlamış, 1915 yılındaki bir saldırıda ölümüne kadar onun baş savunucusu olmuştur.³⁵¹ Shakespear ve Hindistan Ofisi'nin görüşlerinden faydalanarak, İbn Suud özelinde Arabistan ve Mezopotamya için milliyetçilikten bahsetmenin çok mümkün olmayacağını belirten Alman yazar Troeller, buralarda Araplara verilecek bağımsızlığın özerlik bağlamında değerlendirilmesi gerektiği kanaatine varır. Zira İbn Suud'un bağımsızlığını elde etmek istemesindeki etkenler millî duygular değil sırasıyla dinî prensipler, geleneksel olarak Vehhâbîlere ait bölgeleri geri alma arzusu ve kendini Osmanlılara karşı büyük görme eğilimidir.³⁵² Burada Osmanlı Devleti ve Vehhâbîler arasındaki anlaşmazlığın 1917-18'lerdeki Philby'nin Necd misyonuna kadar Batı tarafından tamamen siyasî olarak algılandığı, meselenin dinî hususlar etrafında şekillendiğini ve Vehhâbîlerin, kendilerinden olmayan Müslümanlara Ehl-i Kitap'tan daha uzak olduğunu Batı'ya

³⁴⁹ Troeller, **a.g.e.**, s. 25.

³⁵⁰ Busch, **The Arabs**, s. 10.

³⁵¹ Shakespear'in Hindistan Ofisi'ndeki siyasî temsilci Trevor'a yazmış olduğu 9 Mart 1910 tarihli mektubundan naklen; Troeller, **a.g.e.**, s. 36.

³⁵² Troeller, **a.g.e.**, s. 37.

ilk kez Philby'nin aktardığı görülecektir. Bunların yanında 1909'da gerçekleşmiş olan Genç Türkler devriminin, Osmanlılar nezdinde Sultan Abdülhamit'in Müslüman kimliği altındaki birleştirici politikasının aksine, merkeziyetçi bir siyaset izlemesi ve yerelde liberal reformlar yapmakta başarısız olması, Arapları ümitsizliğe düşürmüş, sonrasında Osmanlı idaresi aleyhine çevirmiş ve onların bağımsız olma idealini perçinlemiştir.³⁵³ İngilizler tarafından sonraki dönemde "Kral" olarak tavsif edilen Şerif Hüseyin'i Mekke-Medine hizmetine tayin eden Genç Türklerdir. Hüseyin, Şerifliğe getirilmesinden itibaren mevkii ve durumunu kuvvetlendirmek için çalışan hırslı bir adamdır. Her zaman padişah adına çalıştığını söylemiş ancak ilk günden itibaren kendi adına çalışmıştır.³⁵⁴ Araplar arasında huzursuzluk yaratan ve onları yeni arayışlara iten bu gelişmeler, halihazırda Osmanlı düşmanı olan İbn Suud'un merkezî yönetime olan güvenini iyice sarsarak onun bağımsızlık idealine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla Vehhâbîlik nezdinde mezhebî ayrışmaları getiren yegâne sebebin dinî farklı yorumlama olmadığını, bütüncül ve sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için siyasî, psikolojik ve sosyal birçok faktörün süreçte rol oynadığını kabul etmek gerekmektedir.³⁵⁵

Mekke Şerifi Hüseyin ve Vehhâbîlerin lideri İbn Suud'un ilk karşılaşmalarına da dikkat çekmek gerekirse bu, 1910 yaz aylarına tekabül etmektedir. İkisi arasındaki düşmanlık ve rekabet İbn Suud'un on altı yıl sonra Hicaz'ı ele geçirişine kadar devam etmiştir. Şerif Hüseyin hırslı ve çok iyi bir politikacıdır³⁵⁶, İbn Suud ise Hüseyin'in bu meziyetlerine sahip olmasının yanında, Vehhâbîlik prensiplerinin getirdiği aşırı bakış açılarına sahip bulunan bir liderdir ve dahası takipçileri olan Vehhâbîler; gayrimüslimler bir yana, kendi anlayışlarınca hakikî inanca sahip

³⁵³ Sir Andrews Ryan, **İstanbul'da Bir İngiliz Tercümanının Hatıraları**, Haz. Erdal Aydoğan-Erkan Cevizler, İstanbul, Salkımsöğüt Yayınevi, 2014, s. 66. Ryan; 1899-1922 yılları arasında İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliği'nde çalışmış, II. Abdülhamit dönemine, II. Meşrutiyet'in ilanına ve 31 Mart Vakası'na şahit olmuş bir İngiliz diplomattır. 1921 yılında baş tercümanlığa getirilmiş, 1922-1923 yıllarında Lozan Barış Konferansı'na katılmış, İngiltere'nin Osmanlı nezdinde baş tercüman ünvanlı son memurudur. Sonraki yıllarda da Cidde başkonsolosluğu yapmış olması onun Araplar ile ilgili bilgilerini konumuz açısından değerli kılmaktadır. Ragıp Reis, "İstanbul'da Bir İngiliz Tercümanının Hatıraları, 1899-1922 Abdülhamit Devrinden Mustafa Kemal'e Kadar", **Tarih Kritik**, No: 2, 2016, s. 40.

³⁵⁴ Ryan, **a.g.e.**, s. 66.

³⁵⁵ Büyükkara, "Dinî Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler", **İlahiyat Akademisi** Dergisi, 2017, No: 5, s. 46, 55. (37-57)

³⁵⁶ Şerif Hüseyin hakkında daha fazla bilgi için bkz: Özcan, "Şerif Hüseyin", **DİA**, XXXVIII, 2010, s. 585-6.

olmayan Müslümanları dahi ahlakî gevşeklik içindeki iğrenç Müslümanlar olarak görmektedir. Philby'nin bu konuda İbn Suud'la diyalogları eserinde şöyle aktarılmaktadır:³⁵⁷

“Siz İngilizler kızlarınızı karım olsun diye bana önermeniz kabul ederdim.... Fakat Mekke Şerifi'nin veya Mekkelilerden diğer Müslümanlardan müşrik saydıklarımızın kızlarını alamam. Hristiyanların kestiği hayvanların etlerini sorgusuz sualsiz yerim. Allah ile beraber başkalarını ibadetlerinde ortak koşan müşrikler ise bizim nefret edip iğrenç saydığımız kimselerdir.”

Başka bir münasebetle İbn Suud İngiliz danışmanı Philby'ye Hristiyanların İshak Peygamberden, Arapların da İshak'ın kardeşi İsmail Peygamber evladından oldukları için kendisini kuzeni saydığını söylemiş, Türklerin ise Tatar kökenli evlâd-ı İblis'ten olduklarını ifade ederek Türkleri tahkir ve tekfir etmiştir.³⁵⁸ Görüldüğü gibi İngilizler, Vehhâbî ilkelere göre Türklerin gördüğü tahkirden uzaktır zira yine Philby'nin aktardığına göre Vehhâbîler tüm diğer İslam mezhepleri müntesiplerine dinden uzaklaşıp kötü yola düşmüş kimseler olarak bakarken, Hristiyanlara ise engin bir hoşgörü göstermişlerdir.³⁵⁹ Vehhâbî lider İbn Suud savaş öncesi ve sonrasında İngilizlerle ittifakını ve bağımsızlığa giden yolda onları kendine yakın görüşünü bu şekilde açıklamaktadır. Bir toplantı sırasında Philby'nin Osmanlılar karşısında İngiliz-Suudî ittifakına ilişkin İhvan'ın tutumu hakkındaki sorusua İbn Suud'un, “İhvan'ın size düşman olduğu doğru değildir. Çünkü inancımıza göre sizler Ehl-i Kitap'sınız. Vehhâbîlerin nefretine hedef olan müşriklerden veya kâfirlere değilsiniz.” şeklinde cevap vermesi, İslamiyet'in temsilcileridir diye Türklere yakınlık duyan ve İngilizlere düşmanca bakan iki adamını cezalandırdığını ifade etmesi³⁶⁰ onun dost olarak İngilizleri, Osmanlı Devleti ve Hicaz eşrafına önceleme sebebini açıklayan sözleridir.

Dünya Savaşı öncesi İngilizlerle iletişimi sürdüren İbn Suud, 1910 yılında Kuveyt şeyhi Mübarek vasıtasıyla Hicaz demiryolu ile ilgili kendi şikayetlerini ve

³⁵⁷ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, London, Constable & Co. Ltd., 1928, s. 23, Philby, **Saudi Arabia**, s. 262.

³⁵⁸ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. 23-4.

³⁵⁹ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. 29.

³⁶⁰ Philby, **The Heart of Arabia**, C.I, s. 371.

İngilizlerden bazı beklentilerini iletmiş, İngiliz siyasî temsilcisi ise İbn Suud'un beklentilerinin giderek çoğalmasından endişe ederek onun ifadelerini not etmesine rağmen olumlu karşılık vermemiştir.³⁶¹

Kuveyt şeyhi vasıtası ile İngilizlerle belirli aralıklarla temasta bulunan İbn Suud olumlu cevap alana kadar işin peşini bırakmamıştır. Kuveyt'in iç bölgelerinde tur atarken, İbn Suud'un kampına davet edilen İngiliz siyasî temsilcisi Shakespear, İbn Suud'la 1911 baharında yüz yüze ilk görüşmesini bu şekilde gerçekleştirmiş olur.³⁶² İbn Suud bu görüşmede İngiliz temsilciye Ahsa vilayetini Türklerden almak istediğini, buraların Vehhâbîlerin ata mirası toprakları olduğunu, buraların Türklerin kontrolünde olması durumunda Riyad'dan denize kadar olan kabileleri kontrol etmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Türkleri saf dışı bırakacak yeterli gücü bulunmasına rağmen İbn Suud İngilizlerden, sahilden gelecek bir saldırıya karşı kendisini korumalarını istemiş,³⁶³ Türkler buradan çıkarıldıktan sonra bir İngiliz temsilciyi de memnuniyetle topraklarına kabul edeceğini belirtmiştir.³⁶⁴ Shakespear ise söz konusu durumda Büyük Britanya'nın onu destekleme pozisyonuna girmeyeceğini belirtmesine rağmen İbn Suud, talebinin yine de İngiliz yetkililere iletilmesinde ısrar etmiştir. O tarihlerde Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde olan Britanya, Türklerin egemenliğindeki Arabistan topraklarında entrikalar çevirmiş izlenimi vermemek adına İbn Suud'u nazikçe reddetmiştir. Cox ise Shakespear-İbn Suud görüşmesiyle ilgili üslerine vermiş olduğu raporda, Körfez'de Britanya menfaatlerini ilgilendiren meselelerde Türklerin dik başlılık etmesi durumunda, Vehhâbî liderin İngiliz yanlısı tutumunun Türklere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanılabileceğini not etmiştir.³⁶⁵

³⁶¹ Troeller, **a.g.e.**, s. 39.

³⁶² Philby, **Arabian Jubilee**, s. 32-3.

³⁶³ Kurşun, **Necd ve Ahsa'da**, s. 198.

³⁶⁴ Troeller, **a.g.e.**, s. 39.

³⁶⁵ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 34. Bu gelişmelerle Abdülaziz b. Suud tam bir ikilem içine girmiştir. Sahile ulaşmadıkça İngilizlerin desteğini alamayacağını anlamış, bir yandan Türklerden Ahsa'yı almadıkça nüfuzunun İngilizlerce tanınmayacağına kanaat getirmiştir. Dolayısıyla kendine bir çıkar yol bulmaya çalışmış, bir yandan rakipleri ile ilişkilerini düzenleyip diğer yandan da askerî teşkilatı olan İhvan'ı oluşturmaya başlaması bu tarihlere denk gelmektedir. Kurşun, **Necd ve Ahsa'da**, s. 199.

İbn Suud'un liderliğini överek onun isteklerini dinlemelerine karşın İngiliz temsilcilerin genel anlamda İbn Suud'a olumlu cevaplar vermeyerek ona karşı negatif bir tutum içinde olmaları, Londra'daki merkezî hükümetin Basra Körfezi'ndeki statükonun bozulmasına vesile olabilecek bir yakınlığı Necd Sultanı İbn Suud ile kurmak istemeyişindendir. Aslında İngiliz Hindistan'ından buraya atanmış yetkililer İbn Suud'un kendilerinden yardım ve himaye müracaatına sıcak bakmaktadır.³⁶⁶ Britanya'nın, İbn Suud'un taleplerine temkinli yaklaşma politikası Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girme kararına kadardır.³⁶⁷ Zira İngilizler Birinci Dünya Savaşı öncesinde bölgede güçlü olan Osmanlılarla iyi ilişkiler geliştirmek suretiyle burada siyasî ve ticarî faaliyetlerini ilerleterek düzenlerini zaten sağlamışlar, İbn Suud'la anlaşmaya ihtiyaç duymamışlardır. Diğer yandan İngiltere, Türkler tarafından denizden herhangi bir müdahale gelmediğinde İbn Suud'un bir tarafta Büreyde, Hail, hatta Vadi Devasir'den, diğer yanda Ahsa ve Katif'e kadar olan bölgede kabileler üzerindeki nüfuzunu bilmektedir.³⁶⁸ Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin savaşta Almanlarla ittifak ettiğini ilan etmesiyle birlikte İngilizler, Arap Yarımadası'ndaki İngiliz dostu şeyhlerin hepsiyle birebir irtibata geçmek ve onların desteğini almak istemişlerdir.

1911 sonları veya 1912 başlarında Osmanlılar, İbn Suud'un büyük çöl coğrafyasındaki güçlü pozisyonunu kabul ederek görüşlerini almak için Basra Valisi Süleyman Şefik Paşa aracılığıyla iletişime geçmişlerdir.³⁶⁹ İbn Suud, Araplarla gönüllülük temelinde bir anlaşmaya varmak gerektiğini, bölgedeki Arap liderlerin hepsinin hazır bulunacağı Osmanlı yönetiminden bağımsız bir mekanda, tarafsız bir toplantı yapılması gerekliliğini önermiş, ancak bu şartlarda özgür bir konuşma ortamı temin edileceğini belirtmiştir. Burada Türklerin iki alternatifi olduğunu ileri

³⁶⁶ Kurşun, **Necd ve Ahsa'da**, s. 197.

³⁶⁷ Deniz Doğru, "I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin'in Faaliyetleri", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, s. 52, (Çevrimiçi) <https://sbd.aku.edu.tr/I12/5-deniz-dogru.pdf>, 28.03.2019. Bu bölgede Almanların yükselerek İngilizlerin hâkim olduğu noktalara müdahalesine işaret eden olayların en önemlisi 1908'de açılan Hicaz demiryolunun inşasında Almanlardan destek alınmış olmasıdır. Dahası Türk ve Alman hükümeti arasında Kasım 1910'da Berlin-Bağdat demiryolu için anlaşmalar sağlanmıştır. Tüm bunlar Osmanlılar ile Almanların yakınlaşmasına işaretir ve İngiltere tarafından dikkatle takip edilmektedir. Ufuk Gülsoy-William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", **DiA**, XVII, 1998, s. 441-5.

³⁶⁸ Cox'un Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu 23 Temmuz 1911 tarihli mektubundan naklen; Troeller, **a.g.e.**, s. 41.

³⁶⁹ Philby, **Saudi Arabia**, s. 259.

sürmüştür. Bu alternatiflerden birincisinde; Arapların halihazırda olduğu gibi ayrı bir politik varlığı olması gerektiği, yerelde yönetsel bir bağımsızlığa sahip olmaları gerektiği, yine bir Türk valinin fonksiyonunun devam edebileceğini bildirmiştir. İkincisi ise kendileri tarafından seçilmiş bir lider yönetimindeki kesin sınırlarla birbirinden ayrılmış ülkelere bölünebilecekleri, bu durumda yine Osmanlı Sultanının egemenliği altında devam edecekleri önerisidir.³⁷⁰ İbn Suud'un teklifleri İstanbul'a iletilmiş ancak herhangi bir gelişme kaydedilmemiştir. Philby eserinde, Osmanlı'ya olan uzlaşma çağrısına cevap verilmemesinin akabinde, İbn Suud'un önerilerini sağır kulaklara sunduğunu fark ettiğini belirtip, onun kendine başka planlar geliştirmekten başka alternatifi kalmadığını vurgular.³⁷¹

Kuveyt'teki İngiliz siyasî temsilcisi Shakespear ile iletişim halinde olan Cox, Britanya'nın, Necd'deki Osmanlı egemenliğini tanımmasının gerekliliğini onaylamaktadır, ancak defakto lider İbn Suud'la da ilişkiler geliştirilmesini uygun bulmaktadır. 1913 tarihine gelindiğinde bölgede görevli İngiliz yetkililer, İbn Suud'la hala ona aktif destek içeren bir anlaşmaları olmadığını belirtmekte ancak yakınlığın devam etmesinin gerekliliğini ve gelişmelerin seyrine göre tavır almak üzere beklenmesi gerektiğini ifade etmektedirler.³⁷² Bu noktada Philby, Osmanlı ile ilişkilerinin durgun olduğu 1914'ten önceki dönemde çöl meseleleri karşısında yürekli olamayan ve İbn Suud'u açık bir şekilde desteklemeyen Britanya'nın fırsatları kaçırdığını not etmiştir.³⁷³ Halbuki Dünya Savaşı başlamadan önce, İbn Suud'un İhvan hareketi Arabistan iç çöllerinde çoktan kök salmaya başlamış, fanatik idealleri uğruna bölgede hareketliliğini çok kolay ve hızlıca sağlamış, İbn Suud Orta Arabistan'ın efendisi olarak tanınmaya başlamıştır.³⁷⁴ 1913 Mayıs başlarında Ahşa vilayetinin önemli bir yerleşim yeri olan Hufuf'u da altı yüz adamıyla karanlık

³⁷⁰ Philby, **Saudi Arabia**, s. 259. Bu arada Osmanlı Devleti 1911'de Yemen'le de bir anlaşma yapmış, bu anlaşmaya göre mahallî lider olan İmam, gerçekte tamamen seçilmiş bir durum kazanmıştır. Ryan, **a.g.e.**, s. 67.

³⁷¹ Philby, **Saudi Arabia**, s. 260.

³⁷² 31 Mayıs 1913 tarihli Hindistan Hükümeti raporlarından naklen; Troeller, **a.g.e.**, s. 46.

³⁷³ Philby, **Saudi Arabia**, s. 260.

³⁷⁴ Philby, **Saudi Arabia**, s. 265.

çöktükten sonra bir baskınla ele geçiren İbn Suud, buradaki Türk birliğini savaşırsız teslim almış, kısa süre içinde de tüm Ahsa'yı kontrol altına almayı başarmıştır.³⁷⁵

1913 sonlarında İbn Suud, Cox'a mektup yazarak Britanya'nın kendisi hakkındaki tutumu hakkında net bir açıklama istemiş, Cox yine nötr bir söylemle İngiliz Hükümeti'nin diğer Arap şeyhleri arasında rahatsızlık yaratacak bir duruma mahal vermek istemediğini, bağımsızlığını yeni kazanan Katar şeyhini henüz tanıdıklarını, Britanya'nın geçmişte olduğu gibi bundan sonra da kendisiyle iletişimi sürdüreceğini samimî bir dille temin etmiştir.³⁷⁶

1914'e gelindiğinde İbn Suud'un ısrarlı destek isteme talebine rağmen İngiliz Hükümeti, Türklerle anlaşma yapma girişiminde olduklarını ileri sürerek Necd'deki Vehhâbî yönetiminin herhangi bir bağımsız eylemini onaylamadıklarını ifade etmektedir.³⁷⁷

Sonuç olarak 1906 yılında başlayan İbn Suud-İngiliz ilişkileri yansız bir seyirde Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bu süreçte İngilizler "bekle-gör" politikasından vazgeçmemiş, Vehhâbî lidere net olarak destek vermeyerek yakın ilişkiler geliştirmekten uzak durmuş,³⁷⁸ ama bunun yanında onunla iletişimi de

³⁷⁵ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 30-31.

³⁷⁶ 5 Eylül 1913 tarihli Britanya Dışişleri Bakanlığı belgelerinden naklen; Troeller, **a.g.e.**, s. 52. Gerçekten de Osmanlı Devleti Temmuz 1913'te İngilizlerle yaptığı anlaşmada, o güne kadar Necd'in kazası hükmündeki Katar üzerindeki tüm hak ve hukukundan vazgeçmiş ve buranın müstakil bir şekilde Katar şeyhi Câsim tarafından bağımsız şekilde idare edilmesine rıza göstermiştir. Kurşun, **Necd ve Ahse'da**, s. 215.

³⁷⁷ Troeller, **a.g.e.**, s. 56. Bahsi geçen anlaşma Osmanlı Devleti'nin bölgede İngilizlerin desteğini sağlamak için 1913 ve 1914 yıllarında İngiliz Hükümeti ile yapmış olduğu iki anlaşmanın ikincisi olmalıdır. Bu anlaşmalarda tarafların Basra Körfezi'ndeki siyasî nüfuz sahaları belirlenmiş ve aralarında bir kısım sınır düzenlemelerine gidilmiştir. Örneğin; Necd'deki Osmanlı hâkimiyeti resmen tanınırken, Necd'e bağlı Katar kazasının İngiliz nüfuz alanında kalmasında ısrar edilmiştir. Kurşun, **Necd ve Ahse'da**, s. 233, 235. Bu arada Türkler Orta Arabistan'daki defakto durumu kabullenmiş ve 1914 Mayıs'ında İbn Suud ile bir anlaşma yapmışlardır. Philby, **Arabian Jubilee**, s. 36-8. 16 Mayıs 1914 tarihli anlaşma metninde Basra kumandanı ve valisi Süleyman Şefik Paşa ile Vehhâbî lider İbn Suud'un imzaları bulunmakta, on iki maddeden oluşan anlaşmaya göre, İbn Suud Osmanlı Sultanının fermanıyla Necd valisi ve kumandanı olarak kabul edilmektedir. Fermana göre, yaşadığı sürece Necd'in hâkimiyeti İbn Suud'a, ondan sonra da oğullarına ve torunlarına verilmektedir. İbn Suud'un işlerinde oldukça serbest bırakılarak uluslararası anlaşma ve imtiyazlardan men edildiği bu anlaşmada, bölgedeki herhangi bir karışıklık ya da savaş durumunda Necd valisinden imkânı oranında silah ve asker yardımına başvurulabileceği de yer almaktadır. Troeller'in Basra'daki Türk kayıtlarından edinmiş olduğu orijinal antlaşma metninin çevirisi eserin sonuna eklenmiştir; Troeller, **a.g.e.**, s. 248-9, Kurşun, **Necd ve Ahse'da**, s. 227-228.

³⁷⁸ Busch, **The Arabs**, s. 10.

elden bırakmayarak ümitlerini canlı tutmaya çalışmıştır. İbn Suud ise Vehhâbî tebaasıyla birlikte Orta Arabistan dışında yeni fetihlere niyetlenmiş, ancak İngilizlerden destek almadığında girişimlerinin olumsuz sonuçlanacağını bilerek planlarını askıya almak durumunda kalmıştır. Zira İngilizler İbn Suud'u desteklemiyorsa bu, onların Türklerin karşısında olmayacakları anlamına gelir ki bu da Türklerin İbn Suud'un yeni girişimlerine denizden müdahalesini kolaylaştıracaktır. İbn Suud böylesi bir duruma düşmemek ve o dönemde Arap topraklarına egemen olan Türklerle sıcak temasa girmemek adına yeni fetihler için beklemeyi tercih etmiştir.

3.2.2. Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası Dönem

Birinci Dünya Savaşı öncesi taraflardan hangisine meyledeceği konusunda İbn Suud'un düşüncelerine bakıldığında o, dış politikada hesaba katması gereken iki güç olduğunun farkındadır; İngiltere ve Osmanlı Devleti. Bunlar arasında ikincisi birincisinden daha düşman değildir. O dönemde Türkler, bölgenin resmî hâkimiyetini elinde bulunduran ve egemenliği Necd'i çok aşan bir konumdadır. Bu yüzden İbn Suud, Orta Arabistan'daki bir kabile reisi olarak Türklerden bir anlayış beklememekte, Osmanlı'yı, kendisine kulak asmayan ve anlaşma yapılamaz bir unsur olarak görmektedir. İngiltere ise Avrupa siyasetindeki mevcut koşullarda Türklerin düşmanıdır ve bu yüzden kendisiyle samimi ilişkiler geliştirmek mümkündür. İkisi arasında hangisinin müttefik seçileceğinin belirlenmesi İbn Suud açısından büyük savaş için önemli bir karardır. Dışişlerinde durum böyleyken içişlerinde ise İbn Suud çok daha zor ve karmaşık problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Tüm Arabistan'ın yöneticiliğine talip olan İbn Suud, Arabistan'ın göçebe kabileler ülkesi olması ve bunlarda gelişmiş bulunan güçlü bireycilik eşliğindeki kabilesel dayanışma içgüdüsü, bu bedevi toplumda kalıcı bir siyasî yapı kurmayı uzun yıllar alacak bir olguya dönüştürmektedir.³⁷⁹ İbn Suud açısından Orta Arabistan'daki kabilelerin merkezî bir idare altında toplanmasının güçlüğü bir yana, zaten İngiltere'nin, kendi aralarında organize olamayan ve sürekli çatışma halinde bulunan Arap kabilelerinin, Britanya ile verimli işbirliğine olan inancının zayıf oluşu

³⁷⁹ Philby, **Arabia**, s. 180.

savaşın başlarında onlara maddî ve askerî alanda yapılan yardımların minimum düzeyde tutulmasına sebep olacaktır.³⁸⁰

İbn Suud bu düşüncelerle meşgul halde kendine bir çıkar yol ararken, 1914'te patlak veren Dünya Savaşı'nda Türklerin Almanlarla yakınlaşması üzerine Mezopotamya ve Arabistan'daki İngiliz yetkililer, resmen Türk egemenliğinde olmasına karşın fiilen İngiliz kontrolünde bulunan bu bölgelerdeki şeyhlerle anlaşmalar yapmak üzere harekete geçmişlerdir.³⁸¹ Bu bağlamda Sir Percy Cox, 1915 yılında, geçmişten beri İngilizlerle iletişim yolları arayan ve Osmanlı'dan gün geçtikçe daha da uzaklaşan İbn Suud'la Katif'te görüşmüş ve aralarında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre İbn Suud'un bağımsızlığı tanınmış ve savaştan sonra belirlenecek sınırlar dahilinde yabancı düşmanlardan korunması garanti edilmiştir. İbn Suud ise savaş bitinceye kadar Basra Körfezi'nde olup İngiliz himayesinde bulunan hiçbir vilayete saldırmayacaktır. Bu süreçte Britanya tarafından kendisine hediye olarak 1000 tüfek ve 20,000 Sterlin para verilecek ve bunları Bahreyn üzerinden topraklarına alması kolaylaştırılacaktır.³⁸² Bu anlaşmaların savaşın başlamasının hemen akabinde meydana gelmesi, Mezopotamya ve Ortadoğu topraklarının geleceğinin, Avrupalı devletlerin temel tartışma konusu oluşundan kaynaklanmaktadır. Zira toprakları paylaşılma sürecindeki Osmanlı Devleti'nin savaşa geç katılmış olması, bu tartışmaların uzayıp ayrıntılı hale gelmesinde rol almış etkenlerden biridir.³⁸³

Bu gelişmelerle beraber 1916 yılı sonlarında İngiliz temsilci Cox, Vehhâbî lider İbn Suud, Kuveyt şeyhi Câbir ve Muhammara şeyhi Hazal'ın hazır bulunduğu bir toplantı gerçekleşmiştir. Bu toplantıda İbn Suud'a şeref madalyası takdim

³⁸⁰ Daniel Silverfarb, "The Philby Mission to Ibn Saud, 1917-18", **Journal of Contemporary History**, C.XIV, No: 2, 1979, s. 269.

³⁸¹ Bu arada savaşın başlamasından bir süre sonra savaşa İngilizlerin karşısında yer alarak dahil olan Osmanlı Devleti, Arap liderlerle anlaşmalar yapmak suretiyle onlardan destek istemiştir. Halihazırda Reşidîlere büyük miktarda silah ve para yardımı yapan Osmanlılar, savaşın başlamasıyla Mekke Şerifi, Yemen şeyhi, Suudîler gibi bölgede nüfuzu olan diğer şeyhlerle ittifak yapmak niyetindedir. İbn Suud'a bu bağlamda Enver Paşa aracılığıyla para gönderilmiş ve Türk güçleriyle iş birliği yapması istenmiştir. Ayrıca bir elçi gönderilip İbn Suud'un bu yönde cesaretlendirilmesi istenmiştir. Ancak uzun zamandır İngilizlerle iletişimde olan İbn Suud, Reşidîlerle aralarındaki meseleler çözülünceye kadar onların olduğu bir ittifakta yer almak istemediği bahanesiyle Osmanlıları reddetmiştir. Philby, **Arabian Jubilee**, s. 40.

³⁸² Philby, **Saudi Arabia**, s. 272.

³⁸³ Troeller, **a.g.e.**, s. 73.

edilmiş, kendisinden diğer şeyhlerle birlikte İngiltere’yi desteklemesi sözü alınmıştır. Bu sırada İbn Suud, Basra’daki İngiliz ofisini ziyaret etmiş, ona burada modern silahlar ve uçak gösterilmiştir. Gördüklerinden son derece etkilenen İbn Suud, yapılan anlaşmaya ek olarak alacağı dört otomatik silah ve üç bin tüfek karşılığında Hail’e karşı dört bin asker silahlandıracağını taahhüt etmiştir.³⁸⁴

Arap-İngiliz birlikteliğinin en üst düzeye ulaştığı Dünya Savaşı’nın son iki yılı, Türk ordusunun dağılıp Osmanlı Devleti’nin yıkılışına şahitlik etmiş, Osmanlı düşmanlarının lehine gelişen bir süreç olmuştur. Dolayısıyla bu süreçte İngilizlerin Fransızlarla farklı şartlarda, Araplarla daha başka şartlarla, birbiriyle oldukça çelişkili anlaşmalar yaptıklarına şahit olmaktadır.³⁸⁵ Savaşın sıcak ortamında menfaatlerin çatışması, beraberinde ortak ve tutarlı bir Ortadoğu politikasına imkân vermemiş ve birbiriyle bağdaşmaz taahhütleri ortaya çıkarmıştır. İngiliz-Fransız, İngiliz-Arap, İngiliz-Siyonist ilişkileri de bu tutarsız politikalara katkı sağlamıştır. Ayrıca İngilizlerin kendi ofisleri olan Kahire ve Hindistan büroları arasında meydana gelen iktidar yarışı da buna eklendiğinde savaş ortamındaki rekabetin ne denli acımasız olduğunu anlamak kolaylaşmaktadır.³⁸⁶

Kahire’deki Arap bürosu üzerinden Londra’nın Araplara bakışıyla, Basra ve Bağdat’ta görev alan Hindistan ofisi yetkililerinin Araplar hakkındaki gözlemleri, her daim çelişki içerisinde olmuştur. Kahire’de görev alan yetkililer entelektüel bakış açısına sahip ve Arap milliyetçiliğini daha çok Türk düşmanlığı üzerinden kurgulamışlar, buna karşılık Hindistan hükümeti yetkilileri ise bölgeye coğrafi olarak yakın olmanın ve kabile liderleriyle etkin iletişimde bulunmanın etkisiyle Araplara karşı daha babacan bir tavır takınmışlardır. Örneğin, Kahire’dekiler yargılarını daha uluslararası düzeyde teorik olarak oluşturup Arap milliyetçiliğini kesin olarak desteklemişken, Basra ve daha sonra Bağdat’ta görev alan Hindistan Ofisi yetkilileri, önceden birlikte yaşadıkları Hint Müslümanlarının görüşlerini öngörebilmenin

³⁸⁴ Taha Öztürk, “Şerif Hüseyin’den Suud Ailesine Hicaz Bölgesinde İngiliz Nüfuzu”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018, s. 108.

³⁸⁵ Öztürk, **a.g.e.**, s. 79-84, Doğru, **a.g.e.**, s. 55-56, Busch, **Persian Gulf**, s. 205.

³⁸⁶ Busch, **Persian Gulf**, s. 205, Busch, **The Arabs**, s. vii.

etkisiyle, milliyetçilik dalgasının getirmiş olduğu ayrıştırıcı politikaları Arap topraklarında uygulamayı uygun bulmamaktadır.³⁸⁷

3.2.2.1. Arap Liderliği Noktasında Haşimî-Vehhâbî Rekabeti

Britanya'nın Hindistan'ı sömürge edinmesinden beri politikalar üretmede birbiriyle çekişme içinde olan Londra ve Hindistan ofisleri, Dünya Savaşı yıllarında Londra'yı temsilen kurulmuş olan Kahire ofisi ile birlikte oldukça sürtüşmeli bir bölge olan Arabistan hakkında geleneksel rekabetine devam etmektedir.³⁸⁸ İngiltere açısından Şerif Hüseyin, Osmanlı'dan kalan Arap topraklarının liderliği için mantıklı bir seçimdir. Zira, İngiliz danışmanı Lawrence ile birlikte omuzladığı 1916 Arap isyanının öncüsü olarak sıkı bir İngiliz dostu olmasının yanı sıra Hüseyin b. Ali, dinî açıdan da İslam dünyasındaki en önemli isimlerden biridir. Birincisi Kureyş kabilesinin Haşimî kolundan gelmiş, Peygamber torunu olup kutsal beldelerin muhafızı olarak Osmanlı fermanıyla görevlendirilmiştir. İkincisi; Osmanlı Sultanının, Müslüman nüfusa cihat olarak deklare ettiği Dünya Savaşı'nda Hicaz'ın hâkimi Hüseyin'in Britanya'nın yanında yer alması, Britanya'nın Müslümanlara karşı savaş açtığı tezini çürütecek ve onların İngiltere düşmanlığını dengeleyecek nitelikte bir gelişmedir. Şahsî olarak Britanya kanadındaki hırslı ve hileci duruşu ile Hüseyin, kutsal savaş çağrısına karşı koyabilecek, onu etkisiz hale getirebilecek yegâne kişidir. Hicaz şerifi olarak Hüseyin, dinî ve siyasî pozisyonu ile, Kahire'deki Arap Bürosu yetkililerinin görüşüne göre, Arapların lideri olmak için gerekli ve yeterli şartları sağlamaktadır.³⁸⁹

Mezopotamya ve Arabistan'ı önceden beri kontrol altında tutan Hindistan Ofisi yetkililerine göre ise durum farklıdır. Savaş sebebi olan bu verimli kaynaklara sahip toprakların yıllardır dış güçlerden korunmasını sağlayan ve İngiltere ile

³⁸⁷ Özellikle 1916 Arap isyanı ile birlikte Britanya'nın İslam alemini böldüğü, Halifeye saldırdığı, kutsal beldeleri savaşa sürüklediği gibi suçlamaların Müslümanlar tarafından öne sürüleceği korkusuyla İngiliz Hindistan'ını temsil eden Basra bürosu, Arap isyanının baş lideri Hüseyin'den ziyade İbn Suud'la ilişkiler geliştirmeyi uygun bulmuştur. Troeller, **a.g.e.**, s. 74. Zira 1882'de Britanya'nın Mısır'ı işgali, 1911'de İtalyanların Trablus'u işgali, 1912'deki Balkan Savaşları ve 1914'te Fransa, Rusya ve İngiltere'nin Türklere savaş açtığını bildirmesi gibi olaylar birikiminin, sayıları oldukça fazla olan Hint Müslümanları nezdindeki duygusal reaksiyonunu hesap etmesi Hindistan Ofisi'ne söz konusu vizyonu kazandırmış olmalıdır.

³⁸⁸ Troeller, **a.g.e.**, s. 3-4.

³⁸⁹ Troeller, **a.g.e.**, s. 76-77.

maziden beri daimî iletişimi sürdürenler; cazibe merkezi Kuveyt'te, petrol kaynaklarının başkenti Muhammara'da ve Vehhâbîler ülkesi Necd'de bulunan mütteliklerdir. Türklerle olan savaşlar sırasında Osmanlı mütteliki İbn Reşid'le mücadele eden İbn Suud'un çabaları görmezden gelinmemelidir. İngiltere'nin en umut verici kariyerine sahip Ortadoğu temsilcilerinden olan Shakespeare, İbn Suud'un İbn Reşid'e karşı kampanya yürütmesinde destekçi ve ısrarcı olan isimdir ve 1915 yılında bu misyonu sırasında ölmüştür.³⁹⁰ İbn Suud'un, İngiltere'nin Mezopotamya kuvvetleri ile koordinasyon halinde Reşidîleri mağlup etmesi savaşın kaderini değiştirmiştir. Eğer İbn Suud galip gelmeseydi, Reşidîlerin varlığında Lawrence'ın Batı Arabistan'da Hüseyin'le sürdürdüğü kampanyanın başarısı son derece şüpheli gözükmemektedir.³⁹¹ Hatta Mezopotamya Ofisi'nden Wilson, İbn Suud Reşidîleri yok etmeseydi, İngilizlerle aktif müzakerelerde bulunan Şerif ailesinin Hicaz'ın karanlığından ve Türklerin silahları arasından ortaya çıkışının mümkün olmadığını, Filistin'in Türk toprağı şeklinde devam ederek Siyonizm'in bir rüya olarak kalacağını, Britanya'nın burada harcadığı milyonlarca sterlinin boşa gidecek olmasından bahsetmiş, dünyanın bir destandan mahrum kalacağını ifade etmiş, tarihin seyrini sonuç olarak Vehhâbî liderin Reşidîlere karşı olan askerî ve siyasî üstünlüğüne bağlamıştır.³⁹² Basra'da faaliyet gösteren İngiliz yetkili Wilson'un bu ifadelerinden İbn Suud'un, İngilizlerin buradaki görevlileri gözünde ne kadar önemli bir lider olarak görüldüğü anlaşılmakta, onlara göre Kahire Ofisi'nin tezinin aksine İbn Suud savaşta Şerif Hüseyin'e göre daha aktif bir rol oynamış olmaktadır. Aslında Kahire ve Hindistan yetkilileri arasındaki Vehhâbî-Haşimî liderlik tartışmalarını tırmandıran İbn Suud'un askerî gücü olan Necd İhvanı'dır.³⁹³ Kahire Bürosu nazarında İbn Suud, Vehhâbî öğretisini takip ettiğinden dinî açıdan tedirginlik ve hoşnutsuzlukla karşılanmakta, her ne kadar Osmanlılarla Körfez şeyhleri arasında bir

³⁹⁰ Shakespeare'in görevleri ve ölümü ile ilgili ayrıntıları British Museum'daki Körfez Tarihi ve Arap Dili uzmanlarından Lowe'un ortaya koymuş olduğu makaleden öğrenmekteyiz. Daniel A. Lowe, "The Death of Captain Shakespeare", **Katar Devlet Arşivi**, (Çevrimiçi) <https://www.qdl.qa/en/death-captain-shakespeare>, 28.03.2019, Busch, **The Arabs**, s. 233.

³⁹¹ Philby, **Arabia**, s. 233-4.

³⁹² Arnold T. Wilson, **Loyalties Mesopotamia 1914-1917**, London, Oxford University Press, 1930, s. 161.

³⁹³ Kahire Bürosu'nun Hüseyin'in düzenli ordusundan bahsetmesi karşısında Basra Ofisi'nin İbn Suud'un Vehhâbî İhvan'ını övdüğü yazışmalar için; Philby, **Mesopotamia**, Bölüm X, s. 14-15.

tampon bölge oluştursa da siyasî nüfuzu Necd ve Doğu Arabistan dışında bir varlık göstermemektedir.³⁹⁴

Şerif Hüseyin ve İbn Suud arasındaki tansiyonun sürekli yükselişte olmasından dolayı sürtüşmelerin savaş sırasında çözilemeyeceğini anlayan İngilizler, konuyla ilgili denge sağlama çalışmalarını savaş sonrasına bırakmaya karar vermiştir.³⁹⁵ Her ne kadar Hicaz-Necd kavgası o dönem için dondurulmuş olsa da İngiliz-Vehhâbî ilişkilerinin durağan bir seyirde devam etmediği aşıkardır. Aksine Britanya, yeni düşmanlıklara gebe olan Necd-Kuveyt ve Necd-Irak sınır problemleri nedeniyle Arabistan'ın doğusuna dikkatini daha da yoğunlaştırmış, Vehhâbîlerle etkileşim halinde olmaya devam etmiştir.³⁹⁶

3.2.2.2. Philby'nin Necd Misyonu 1917

İbn Suud'u ve Vehhâbîlik hareketini İngilizlerin gözünde güçlü hale getiren şüphesiz Necd İhvanı ve onun lideri Abdülaziz b. Suud'un siyasî ve askerî başarılarıdır. İbn Suud topraklarını genişlettikçe kontrolü sağlamak için daha fazla güce ihtiyaç duymuş, Vehhâbî kaidelere ateşli bir şekilde bağlı İhvan'ı mobilize ederek hareketi canlandırmıştır. Necd'in birçok yerinde "hicre" adı verilen, tarımsal alanlar içeren yerleşim bölgeleri oluşturmuş, bu yolla İbn Suud, kabile asabiyetini kırmak suretiyle; Vehhâbîlikle telkin edilen, her an mücadeleye hazır birlikler oluşturmak amacını gütmüştür.³⁹⁷ İhvan'ın özelliği fanatizm ve kendilerinden başkalarına besledikleri düşmanlık ekseninde canlanan Necd'deki Müslüman diriliş hareketi olmasıdır. Son derece hoşgörüsüz olan bu birlikler, her an komutanları İbn

³⁹⁴ Troeller, **a.g.e.**, s. 82.

³⁹⁵ Philby, **Mesopotage**, Bölüm X, s. 12, Mesopotage kitabının IX. ve X. Bölümleri Kahire-Basra arası liderlik tartışmalarını, İngilizlerin Arap egemenliği noktasında kimin arkasında durmaları gerektiği ile ilgili karar aşamalarını kapsamaktadır. Ayrıca 1915-26 yılları arası Hicaz-Necd çekişmesi ile ilgili çok sayıda mektup, telgraf, resmî evrak ve notlar için Bkz.: Philby Papers, "Hejaz-Nejd Rivalry 1915-1926", **MEC Archive**, 15/5.

³⁹⁶ Troeller, **a.g.e.**, s. 152.

³⁹⁷ Necd İhvanı hakkında ayrıntılar için bkz; Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 41-117, Joseph Kostiner, "The Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State", **Middle Eastern Studies**, C.XXI, No: 3, 1985, s. 298-323, George Rentz, "Al-Ikhwan", **The Encyclopedia of Islam**, C.III, Leiden, 1971, s. 1064-8.

Suud'un emrine hazır ve zihinlerinde "Vehhâbî mezhebi dışındakiler" olarak tanımladıkları kâfirler karşısında hızlı bir şekilde saf tutabilecek durumdadır.³⁹⁸

Amaçları doğrultusunda ilerleyen İbn Suud'un Arap topraklarındaki yükselişi karşısında İngilizler, onun desteğini almak istemişlerdir. Şerif Hüseyin'in savaş öncesinde ve ilk iki yılında Kahire bürosuna İbn Suud'u itibardan düşürmek için onun güvenilmezliğini ve gizliden Türkler tarafında olduğunu telkin etmesi İngilizlerin ikileme düşmesine sebep olmuştur. Bu muğlaklıktan kurtulmanın en iyi yolu İbn Suud'u, kendilerinden, yetkin bir ekiple görüştürerek fikirlerini almaktır. Ayrıca Osmanlı'ya karşı olan savaşta Arapların desteğinin gerekliliğinin güçlü savunucusu olan ve 1915-16'da Şerif Hüseyin isyanını organize eden Kahire Ofisi yetkilileri İbn Suud'un savaşta daha aktif bir rol üstlenmesi gerektiğine inanmışlardır. Türkleri destekleyerek bölgedeki Arapların kafasını karıştıran Reşîdîler'in üstesinden gelme görevi o bölgedeki İbn Suud'a düşmektedir. İbn Suud bu görevi yerine getirerek hakkındaki haksız söylentileri boşa çıkaracaktır.³⁹⁹ İstişareler sonunda Cox, 1917 sonbaharında Philby'nin başını çektiği üç kişilik bir ekibi İbn Suud'la anlaşmak üzere Necd'e göndermiştir.⁴⁰⁰ Philby'nin 1915'te Hindistan Ofisi'nden Mezopotamya'ya gelerek burada parlak bir kariyer edinmesi, Cox'un yardımcısı olarak verilen görevleri yerine getirmedeki performansı ve akıcı bir Arapça'ya sahip olması bu ekibin başında olmasının başlıca sebepleridir.⁴⁰¹ Keşif yapmaya olan ilgisi ve maceraya olan eğilimi nedeniyle Philby de Arabistan'ın merkezine olan bu diplomatik görevi hoş karşılamıştır.⁴⁰²

Cox, Philby'nin liderliğindeki ekip için beş ana görev vermiştir. Ayrıntılar Philby'nin Necd misyonu ile ilgili resmî raporunda maddeler halinde belirtilmekle birlikte⁴⁰³ bu görevlerden konumuz açısından en önemlisi İbn Suud'un Türklere karşı İngiliz mücadelesinde kesin olarak yer alıp almayacağını sonuca bağlamaktır. Diğer

³⁹⁸ Silverfarb, **a.g.e.**, s. 275.

³⁹⁹ Silverfarb, **a.g.e.**, s. 270-1.

⁴⁰⁰ Cox'un İngiliz Dışişlerine gönderdiği üç yapraktan oluşan 23.09.1917 tarihli telgrafta Cox, biri Mısır'dan, biri Basra'dan ve bir tane de askerî personel olmak üzere üç kişiyi İbn Suud'la anlaşmak üzere Necd'e gönderdiğini ifade etmektedir, Philby Papers, "Hejaz/Nejd Rivalry 1915-1926", **MEC Archive**, 15/5, Philby, **Najd Mission**, s. 3, Busch, **The Arabs**, s. 248.

⁴⁰¹ Monroe, **a.g.e.**, s. 59-60.

⁴⁰² Silverfarb, **a.g.e.**, s. 272.

⁴⁰³ Philby, **Najd Mission**, s. 4.

görevler ise bu birincinin gerçekleşmesine bağlıdır. Türklerin müttefiki Reşidoğullarına saldırmak için İbn Suud'un silah bakımından nelere ihtiyacı olduğunu belirlemek diğer bir görevin tanımıdır. Bununla birlikte İngilizler, İbn Suud'un doğudaki düşmanı Acman kabilesiyle ve Reşidîlerle olan kavgasını birleştirip Osmanlı karşısında yer alan Arapların gücünü artırmayı hedeflemektedirler. İngilizler bu bağlamda İbn Suud'dan, Kuveyt'teki Şammar bölgesinden Türklerin Suriye cephesine Reşidîler vasıtasıyla giden malzeme geçişini durdurmasını istemişlerdir. Zira Kuveyt'in emirliğini 1916'da ele alan Salim b. Mübarek, İbn Suud düşmanlığı ve Türk dostluğu noktasında rengini belli etmiş, Kuveyt'ten Suriye'ye kaçakçılığı yeniden başlatmıştır.⁴⁰⁴ Ekibin bir diğer görevi ise her ikisi de İngiliz sempatzanı olmasına karşın birbirlerinden hoşlanmayan Şerif Hüseyin ve İbn Suud arasındaki kötü havayı yumuşatmaktır.⁴⁰⁵ Çünkü ikisi arasındaki çekişme ve düşmanlık İbn Suud'un savaşta Osmanlı'ya karşı aktif rol almasına engel olmaktadır.⁴⁰⁶ İkisi arasındaki ilişki düzeltilirse ortak paydada birleşen Araplardan birincisi Şerif Hüseyin batıda Lawrence ile Arap isyanını gerçekleştirirken, ikincisi olan İbn Suud kuzeydoğuda Hail'i merkez edinen Osmanlı müttefiki Reşidîlerle mücadele etmiş olacaktır. Osmanlı yanında yer alan Araplar bu şekilde saf dışı edilmiş ve İngiliz dostu Araplar bölünmemiş, tüm enerjileriyle Osmanlı karşısında İngilizleri desteklemiş olacaklardır.

Gerçekten de Osmanlı Devleti savaşta bütün askerî yardımı Kuzey Arabistan'ın en güçlü yöneticisi Reşidîlere yapmaktadır ve bu Osmanlı müttefiki karşısında İbn Suud da Britanya'dan kendisine para ve cephane yardımı beklemektedir. Zira Vehhâbîlerin İbn Reşid'in topraklarına ulaşması Türklerin buradaki pozisyonunu değiştirerek Arabistan'daki dengeleri etkileyecek bir gelişmedir.⁴⁰⁷ Bir önceki yıl İngiliz yetkili Cox, Ukayr'da görüştüğü İbn Suud'dan destek istemiş ve ona yirmi bin sterlin değerinde altın vermiştir.⁴⁰⁸ İbn Suud'u Britanya'dan soğutmak ve Osmanlı'nın kollarına bırakmak istemeyen Cox'un Kasım

⁴⁰⁴ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 52.

⁴⁰⁵ Bunların yanında Philby İbn Suud'la, bazı ikincil meseleler olan kabileler, ticaret ve hac gibi konuları da görüşecektir. Misyonun hedefleri ile ilgili geniş bilgi için; **Najd Mission**, s. 3-4.

⁴⁰⁶ Silverfarb, **a.g.e.**, s. 271.

⁴⁰⁷ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. 16.

⁴⁰⁸ Philby, **Mesopotage**, Bölüm III, s. 21.

1916'da yaptığı bu görüşmede İbn Suud üç bin tüfek, iki yüz elli bin mühimmat mermisi, dört otomatik silah, aylık beş bin sterlin para yardımı sözü de almış, İbn Reşid'e gidecek malzeme geçişini engellemek üzere Kasım bölgesinde dört bin adamını konuşlandıracağını taahhüt etmiştir.⁴⁰⁹

İngiliz ekip İbn Suud'la görüşmek üzere Bağdat'tan 29 Ekim 1917'de yola çıkmış, Basra ve Bahreyn üzerinden geçerek herhangi bir aksilik olmadan 30 Kasım'da Riyad'a ulaşmıştır.⁴¹⁰ Buraya güvenli ve hızlı şekilde ulaşılmasında çöldeki seyahat sırasında kendilerini karşılayan ve mihmandarlık eden İbn Suud'un göndermiş olduğu ekibin büyük payı vardır.⁴¹¹ İbn Suud'un nelere ihtiyacı olduğunu önceden hesaplamış olan Philby, asker, malzeme, silah ve mühimmat, nakit, altın, yiyecek-içecek, ulaşım dahil her türlü kalem dahilinde onunla pazarlık etmeye hazırdır.⁴¹² Riyad'daki görüşmeler sırasında İngiliz ekip, İbn Suud'u, şafak vaktinden gecelere kadar mesai yapan, sadece namaz için mola vermek suretiyle çalışan, yorulmak bilmeyen bir lider olarak görmüştür. Muhataplarına kulak veren, talepleri işiten, olayları yorumlayan ve ziyaretçileriyle tartışan bu Vehhâbî şeyh, hataları tolere edebilen bir yapıya sahiptir. Örneğin; kışlalarına ziyarette bulunduğu sigara kokusunu duymasına rağmen olumsuz tavır takınmamış, kibar davranmış, bunlar İngiliz heyete onun rahat ve neşeli bir kişi olduğu izlenimini vermiştir. Konuşkan, Batı düşünce tarzına aşina olmayan ancak sıkı bir pazarlıkçı olarak not edilen İbn Suud, dünya işlerine orta derecede vakıf olmasına rağmen çöl meseleleri hakkında oldukça tecrübeli, Mezopotamya'dan Hicaz'a kadar olan kabilelerin şimdiki ve gelecekteki muhtemel reislerini ve üyelikleri çok iyi bilen bir liderdir.⁴¹³ Ekibin ziyareti sırasında İbn Suud'un yanında bulunan ve İngiliz ekiple vakit geçirmesini sağladığı kuzeni Ahmed b. Süneyyan, İstanbul'da eğitim görmek suretiyle kozmopolit ortamlarda bulunmuş, Türkçe ve Fransızca dillerini iyi konuşan bir entelektüel olarak kayıtlara geçmiştir.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Silverfarb, **a.g.e.**, s. 270.

⁴¹⁰ Busch, **The Arabs**, s. 250.

⁴¹¹ Philby, **Najd Mission**, s. 4.

⁴¹² Philby, **Najd Mission**, s. 5.

⁴¹³ Philby, **Najd Mission**, s. 5.

⁴¹⁴ Monroe, **a.g.e.**, s. 67-8.

İngilizlere destek vermeyi kabul eden İbn Suud, Suriye cephesine askerî malzemenin blokajının, bölgede güçlü ağırları bulunan Türklerden ötürü zor olacağını belirtmekle birlikte, Hail'deki düşmanı Reşidîlerle mücadele için İngilizlerden dört top, on bin tüfek ve bunlara ait mühimmat, yiyecekler ve ulaşım masrafları için yirmi bin pound ve yine askerî hareketin üç ay süreceğini tahmin ettiğini belirterek her ay için elli bin pound para talep etmiştir.⁴¹⁵ İbn Suud'un söz konusu ihtiyaçları konusunda onunla anlaşılan Philby, İbn Suud ile Şerif Hüseyin arasındaki tansiyonu düşürme işini görevler arasındaki en zor iş olarak tanımlamaktadır. Zira ikisi de birbirine düşmandır. İbn Suud ona verilen ücretin aylık beş bin sterlin olmasına karşılık Hüseyin'in Britanya'dan iki yüz bin aylık ödeme almasından duyduğu rahatsızlığı belirtmeden geçmemiştir.⁴¹⁶ Hüseyin, danışmanı Lawrence ile birlikte Türkleri bölgenin gözbebeği Hicaz'dan çıkararak İngiliz menfaatlerine İbn Suud'dan daha fazla katkıda bulunmuştur. Bu nedenle de Hüseyin, Kahire Bürosu nezdinde çok güçlü bir idarecidir ve Orta Arabistan'daki İbn Suud'dan daha fazlasını hak etmiştir.

Philby misyonunu tamamladıktan sonra İbn Suud'dan, çölü geçerek Cidde'ye seyahat etmek için izin istemiş, eğer İngiliz yetkililerin güvenli bir şekilde büyük çölü geçerek döndüklerine şahit olunursa Hüseyin'in, İbn Suud'un bu bölgede zayıf olduğu iddiasının çürüyeceğini beyan etmiştir. Cidde'deki yüksek temsilcilerle direkt olarak ve sorunsuzca haberleşebilen bir İbn Suud'a, İngilizler tarafından daha fazla destek verilebileceğini belirtmiştir ki bu durum Şerif Hüseyin'in hoşnutsuzluğuna yol açacak bir durumdur. Aldığı izinle 9 Aralık'ta Hicaz'a doğru yola çıkan Philby, dört yüz elli millik yolu on beş günde kazasız belasız kat etmiş, her zamanki pratiği olan, geçtiği yolları kusursuzca haritalama ve numune toplama işini gerçekleştirmiş olarak görevini tamamlamıştır.⁴¹⁷

Philby'nin güvenli bir şekilde çöl üzerinden Riyad'dan Batı Arabistan'a geçebileceğini öngörmeyen Şerif Hüseyin, onun Taif'teki görüşmeye sorunsuz

⁴¹⁵ Philby, **Mesopotage**, Bölüm III, s. 20-21, Busch, **The Arabs**, s. 251.

⁴¹⁶ Troeller, **a.g.e.**, s. 75-83. Philby'nin Necd raporunun sonunda Philby'nin İngilizler adına İbn Suud'la hangi şartlarda anlaştığı ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Philby, **Najd Mission**, s. 51-2. Ayrıca ekte İngilizlerin İbn Suud'a Eylül 1915'ten Ekim 1918'e kadar yapılan tüm silah, cephane ve para yardımlarının listesi bulunmaktadır. Philby, **Najd Mission**, s. 53.

⁴¹⁷ Troeller, **a.g.e.**, s. 74.

varışından büyük rahatsızlık duymuştur. Çünkü bu yolculuğun güvenli şekilde tamamlanması İbn Suud'un çölü kontrolü altında tuttuğu anlamını taşımakta ve Hüseyin'in İngilizlere o tarihe dek sunmuş olduğu argümanlarla örtüşmemektedir. Hüseyin'le anlaşma yapmak üzere onunla birlikte bulunan Kahire bürosundan Hogarth, Philby ile 6 Ocak 1918'de bir araya gelmiştir. Bu buluşma sırasında Philby'nin bir İngiliz temsilci olarak İbn Suud'un Britanya tarafından desteklenmesi gerektiğini savunarak onun İhvan'ından olumlu şekilde bahsetmesi ve Reşidîlere yapacağı hücumun faydalarını ifade etmesi,⁴¹⁸ Hüseyin'in; İngilizlerin İbn Suud'a karşı olan tutumu hakkında kuşku duymasına sebep olmuştur. İbn Suud'un adının geçtiği her defada Hüseyin'in sakinliğini kaybettiği ve sürekli olarak Vehhâbî hareketin kendi toprakları üzerindeki tehdidine sözü getirdiği gözlemlenmektedir. Bu iddialar karşısında diplomatça duruşunu zedeleyen Philby ve Şerif Hüseyin sonunda birbirlerinden rahatsızlık duyarak ayrılmışlardır.⁴¹⁹ Philby, bu görüşmede Şerif Hüseyin ve İbn Suud arasındaki soğukluğu giderme görevinde başarılı olamamış, geldiği yoldan Riyad'a dönmek istemiştir. Bunu yine çölün güvensizliği bahanesiyle reddeden Hüseyin, 14 Ocak'ta onu Hogarth ile bir gemiye bindirmiş ve Kahire'ye gitmesini sağlamıştır.⁴²⁰ Kahire'deki istihbarat bürosunda Arabistan çölündeki yolculuğu ve bulgularından bahseden Philby büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Philby'ye İngiltere'nin Ortadoğu'daki çabalarına bütüncül bir bakış kazandırması amacıyla ve onun perspektifini genişletmek adına Hogarth, onu Kudüs'teki İngiliz bürosuna götürmüştür. Buradaki yetkililerle konuşup Philby'nin becerilerine uygun iş imkanlarından bahsetmişlerdir.⁴²¹ Hüseyin'le olan anlaşmalarını belirtip görevi sonuca bağlamak üzere tekrar Riyad'a İbn Suud'un yanına dönen İngiliz ajan Philby, ona Hail'deki düşman Reşidîlere hücum etmesi için baskı yapma görevini üstlenmiştir. Bu bağlamda yirmi bin sterlin ve bin tüfeği İbn Suud'a sunan Philby hazırlıklar tamamlanana kadar Riyad'dan uzaklaşmıştır. Zira; İbn Suud İngilizler tarafından denetlendiğini kendi insanlarına hissettirmek istememektedir. Burada boş beklemenin hiç de çekici olmadığını belirten Philby, istekleriyle örtüşen bu uzaklaşma durumunu Riyad'ın güney bölgelerini keşfetmek için bir fırsata

⁴¹⁸ Busch, **The Arabs**, s. 254.

⁴¹⁹ Troeller, **a.g.e.**, s. 111-112.

⁴²⁰ Busch, **The Arabs**, s. 255.

⁴²¹ Thompson, **a.g.e.**, s. 15.

dönüştürmüştür.⁴²² 6 Mayıs 1918’de haritalama yolculuğuna başlayan Philby, Riyad’dan Vadi Devâsir’e, Hâr, Harc, Eflac ve Suleyl üzerinden ulaşmış, sonra da Tuveyk platosu, Haddar, Hamar, Sitâre, Ğâl ve Huta’dan geçerek 24 Haziran’a kadar geçen elli günde oldukça fazla bir mesafe kat etmiştir.⁴²³ Philby bölgenin coğrafi özelliklerini titizlikle kaydederek incelemiş, aynı zamanda bu bilinmeyen bölgeden kara parçaları ve fosiller toplamıştır. Philby’nin bu seyahate kadar olan tecrübe ve bulgularını, günlüklerinin ve almış olduğu çok sayıdaki bilimsel notlarının kombinasyonundan oluşan 1922 tarihli *The Heart of Arabia* (Londra, 1922) isimli iki ciltlik eserinde bulmak mümkündür. British Müzesi profesörlerinden R. B. Newton, Philby’yi katkıları için tebrik etmiş, o güne dek ayak basılmamış Arabistan topraklarını Batı’ya tanıttığı için onun keşiflerinin çok değerli olduğunu öne sürmüştür.⁴²⁴

Riyad’ın güneyini keşfedip döndükten sonra Philby, Vehhâbîlerin, Hail’i merkez edinen Reşidîlere yapacağı saldırının son hazırlıklarını gözlemlemiştir. Oldukça gecikmeli olan hazırlıklar sonunda bitmiş, İbn Suud askerî kampanyasını başlatmıştır. İbn Suud kuzeye doğru ilerledikçe Philby de ona yakın bölgelerde beklemiş ve bu sayede Vehhâbîler İngilizlerle irtibat halinde söz konusu saldırıyı gerçekleştirmiştir. İngilizlerin bu bölgedeki bir önceki irtibat görevlisi ajan Shakespear, Ocak 1915’teki benzer bir yağma sırasında öldürülmüş olduğundan Philby bu görevin ne kadar tehlikeli olduğunun farkındadır. Eylül 1918’de gerçekleşen bu hamle Vehhâbîler açısından bir fiyasko olmasa da başarısızlıkla sonuçlanmış, ancak bu saldırı Vehhâbîlerin genişleme politikasından vazgeçmeyeceklerine işaret eden bir olay olarak algılanmıştır.⁴²⁵ Philby saldırıdan olumlu sonuç alınamamasından rahatsızdır ama İbn Suud’u beklediği sırada da boş

⁴²² Troeller, **a.g.e.**, s. 84-87. Philby’nin Arap yarımadasının büyük bir bölümünü keşfederek uzun yıllar alan çalışmaları sonucu ortaya çıkan, keşfetmiş olduğu alanları kuşbakışı gösteren Map Sheet 12,13,17 nolu ilk Arabistan haritaları için, Philby Papers, “Route maps of Philby’s journeys in Arabia”, **MEC Archive**, 12/2, Monroe kitabında, “Philby’nin büyük çöl seyahatleri” başlığıyla haritaların bazı küçültülmüş kopyalarına yer vermiştir. Monroe, **a.g.e.**, s. 72-73, 88-89.

⁴²³ Philby, **Najd Mission**, s. 6. Philby aynı kaynakta, Necd görevi için Orta Arabistan’da geçirdiği dokuz aylık süreçte iki bin altı yüz mil kat ettiğini belirterek hiçbir Avrupalının daha önce ayak basmadığı iç bölgelere girdiğini not etmiştir.

⁴²⁴ Philby, **The Heart of Arabia**, C.II, s. 307.

⁴²⁵ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. viii, İbn Suud’un İngiliz desteğiyle Hail’i kuşatması hakkında detaylı bilgi için; Philby, **Najd Mission**, s. 20-25.

durmamış, Kasin bölgesini dolaşarak buralardaki insanları, kültürlerini ve yetişme ortamlarını incelemiştir. Burada edindiği bilgilerle Hicaz yöneticilerinin, yerel ailelerin ve Suudî ailesinin soyağaçlarını ortaya koymaya çalışmıştır.

Vehhâbîlerin ordusu Riyad'a döner dönmez Philby, Bağdat'tan görevinin sonlandığına dair haber almıştır. Hem İbn Suud hem de Philby bu durumdan rahatsız olmuş, halihazırda büyük bir maddî ve askerî yardım yapılmasına rağmen desteğin aniden İngilizler tarafından ne sebeple çekildiğini anlayamamışlardır. Önce İngiltere tarafından Hail'e saldırarak gücü bulunmayan İbn Suud'a vaadlerde bulunularak onun Reşidîlere saldırması teşvik edilmiş, sonrasında ise görev tamamlanmadan vazgeçilmiş, önceden söz verilmiş olan mühimmat desteğinin bir kısmının geri alınması bile gündeme gelmiştir.⁴²⁶ İbn Suud bu desteğin çekilmesine oldukça sinirlenmiş, bu olaya Şerif'in dahli varsa ona neler yapabileceğini göstereceğini belirtmiştir. Şerif Hüseyin'in Kahire'deki yetkilileri tamamen aldattığını, eğer İngiliz Hükümeti kendisine böyle hastalıklı davranmakta ısrar ederse Şerif'e saldıracağını söylemiştir.⁴²⁷

Philby bu sırada İngiliz General Allenby'in Şam'da ve Filistin'de başarılı şekilde ilerleyişinden habersizdir. Bu gelişmeyle Gazze'deki Osmanlı gücü büyük ölçüde kırılmış, General Allenby'in komutasındaki ordu Türklere ciddi kayıplar verdirmiştir. Allenby o kadar hızlı bir şekilde ilerlemektedir ki hareketin sonunda Yafa ve Kudüs dahil güneydeki tüm Filistin toprakları İngilizlerin ellerine geçecektir.⁴²⁸ Sonuç olarak Kahire ofisi artık İbn Suud'u desteklemeyecekleri yönünde bir karar almıştır.⁴²⁹ Bu gelişmeler Doğu'da artık İngilizler'in İbn Suud'a ihtiyacı kalmadığı anlamına gelmektedir. Zaten İbn Suud'un eskiden beri Osmanlı karşısında olan ve İngilizlere destek veren Şerif Hüseyin'in de amansız düşmanı olması, İngilizlerin İbn Suud'u gözden çıkarmasını kolaylaştırmaktadır.

Riyad'dan ayrılmadan önce Philby, İbn Suud'la bir görüşme yapmış ve İbn Suud, Philby'ye olan saygısını ifade ederek Reşidîlere karşı saldırılarının devam edeceğini İngilizlere iletmesini istemiştir. Eğer İngilizler Vehhâbîleri desteklemek isterse bunun iyi bir şey olacağını, desteklememeleri halinde yine de İbn Suud'un bu

⁴²⁶ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. 332, Philby, **Arabian Jubilee**, s. 59.

⁴²⁷ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. 333.

⁴²⁸ Silverfarb, **a.g.e.**, s. 274.

⁴²⁹ **Najd Mission**, s. 5, 23.

saldırıları Vehhâbî tebaası için devam edeceğini belirtmiştir. Philby ona söz verilen modern silahları göndermeye çalışacağını sözünü vermiş, İbn Suud eğer yine de İngiliz Hükümeti İbn Suud'a desteğini çekme kararında ısrar ederse Philby'nin Riyad'a geri dönmemesini, yeni bir İngiliz temsilci de kabul etmeyeceğini bildirmiştir.⁴³⁰ Allenby'nin başarısının Hail'e saldırının önemini azalttığının farkında olan Philby, yine de, Reşidîlerin bertaraf edilmesinin bölgedeki Osmanlı prestijine bir darbe olacağını, Türklerin Hicaz'daki gücünü azaltacağını iddia ederek İbn Suud'un desteklenmesi gerektiğini Cox'a bildirmiştir.⁴³¹ Ayrıca Mezopotamya'da görev yapan önceki İngiliz elçi Shakespear'ın İbn Suud'la kurmuş olduğu samimi ilişkileri tamamlamak gerektiğini ileri süren Philby, Bağdat'a uğramış, buradan da İngiltere'ye dönmüştür.⁴³²

Philby'nin görüşlerini çok güvenilir bulmayan Kahire Ofisi, onun savaş hali, Müslümanların Britanya'ya genel bakışı gibi daha geniş çıkarları düşünmeksizin hareket ettiğini, Hüseyin ve İbn Suud arasındaki olayları iyi ilişkilendirmediğini ve hadiselerle dar bir çerçeveden baktığını not etmektedir.⁴³³ Buna rağmen İbn Suud ile Britanya'nın arasının soğutulmaması noktasında hemfikirdirler. Philby ile aynı fikirde olan Cox ise Kahire Ofisi'ne daha fazla bir itiraz geliştirmemiştir.⁴³⁴

Philby'nin Necd misyonunda ayrıca Zübeyr iç bölgesindeki şeyhler, Acman kabileleri, Cebel-i Şammar'daki (Reşidîler hariç diğer) kabilelerle ilişkileri, Kuveyt şeyhi ile olan meseleleri de masaya yatırılmıştır.⁴³⁵ Philby'nin hayatında daha sonraları önemli bir yer edinecek İbn Suud'la ilk tanışması ve kesintisiz görüşmeler vesilesiyle yaklaşması İngiltere'nin ona verdiği Necd görevi sayesinde gerçekleşmiş, bundan sonra ikisi arasındaki dostluk ve Philby'nin Vehhâbî lidere olan sempatisi artarak devam etmiştir.

3.2.2.3. İbn Suud'un Şerif Hüseyin'e Karşı Zaferi ve Vehhabî

⁴³⁰ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. 335, Philby, **Arabian Jubilee**, s. 59. Philby'nin görevi sonlanmasına rağmen, İbn Suud'un taleplerini karşılamak istemesinin ardında, ona karşı olan mahcubiyet hissini, İbn Suud'u reddedilme ve memnuniyetsizlik duygularıyla bırakarak Hicaz ve Hüseyin'le ilgili işlerin daha ciddi bir hal almasını engellemek istemesini görmekteyiz. **Najd Mission**, s. 24-25.

⁴³¹ Silverfarb, **a.g.e.**, s. 277.

⁴³² **Najd Mission**, s. 23.

⁴³³ Hogarth'ın Philby hakkındaki 19 Ocak 1918 tarihli telgrafı, Philby Papers, **MEC Archive**, 15/5.

⁴³⁴ Silverfarb, **a.g.e.**, s. 279.

⁴³⁵ Philby, **Najd Mission**, s. 6-15.

Devletin Kuruluşu

Vehhâbîlerin genişleme isteklerini ve fetih arzularını geri çevirmeyen liderleri İbn Suud, Şerif Hüseyin'in nüfuzu altındaki topraklara doğru ilerleyişini sürdürmektedir. Aralık 1918'de İhvan kuvvetlerini Şerif Hüseyin'in topraklarına doğru harekete geçiren İbn Suud, Philby'ye son görüşmelerinde bahsetmiş olduğu genişleme politikasının kararlılığını ispatlamış olmaktadır. Hicaz ve çevresindeki topraklarının güvenliğiyle ilgili işleri oğlu Abdullah'a bırakan Şerif Hüseyin, İbn Suud'un acımasız İhvan'ından oldukça korkmakta, on sekizinci yüzyıl başlarındaki saldırıları hatırlayarak Vehhâbî hareketin yeniden canlanması ve potansiyel yağmalama gücü karşısında oldukça endişe etmektedir.⁴³⁶ Bu korkunun farkında olan bazı İngiliz yetkililer, Hüseyin'e verilen büyük ölçekli İngiliz desteğine rağmen, onun emrinde olacak büyük bağımsız Arap devletinin ve buralara liderlik etmek üzere görevlendirdiği adamlarının İbn Suud'un egemenliğinden daha zayıf olduğu kaygısını taşımaktadır. Örneğin Kahire Arap Bürosu kurucusu Hogarth, Şerif Hüseyin'in Mekke'de en ufak bir inişe geçmesi ihtimalinde, İbn Suud'un kesinlikle orayı alacağını belirtmektedir. Üstelik Reşidîleri mağlub edecek bir İbn Suud'un daha da güçlenip Arabistan'daki iç barış için bir tehdit oluşturacağını bildirip, dengelerin bozulmaması için Hail'in bağımsız kalması gerektiğini söylemektedir. Bütün bu nedenlerden dolayı Philby'nin sunmuş olduğu İbn Suud'u destekleme politikasının aksine Kahire bürosu ona geçici bir destek verilmesi kanaatindedir.⁴³⁷

Hüseyin'in oğlu Abdullah tüm bu tartışmalardan bîhaber ve tehditkâr biçimde Turabe'ye, İbn Suud üzerine yürümektedir. İngiliz himayesinde bulunan Şerif Hüseyin'in ordusuyla karşı karşıya gelmekten sakınan ve bu durumun İngilizlerle ilişkilerini zedeleyeceğinin farkında olan İbn Suud için Abdullah'ın tehditleri son damla olmuş, Mayıs 1919'da Turabe'de bir gece Abdullah'ın ordusunu uykuda yakalayan İhvan, Abdullah ve koruması hariç binlerce kişiyi katlederek Mekke'ye doğru harekete geçtiği izlenimini vermiştir.⁴³⁸ Bu kaygı dolu durumu İngiltere'ye

⁴³⁶ Troeller, **a.g.e.**, s. 111.

⁴³⁷ Silverfarb, **a.g.e.**, s. 274-5.

⁴³⁸ Turabe baskını hakkındaki ayrıntılar için; Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 85-88. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde İngiliz tarihine onları en çok zorlayan meselelerden biri olarak geçen Hurme sınırı problemine açıklık getirmekte fayda vardır. Hurme ve Turabe, Britanya için hem dinî hem siyasî yönlerden problemleri barındırmaktadır. Bu topraklar, fiilen ve gönüllü olarak Vehhâbî

bildiren Şerif Hüseyin karşısında kayıtsız kalmayan İngiltere hükümeti Philby'yi İbn Suud'u ikna etmek üzere görevlendirmiştir. İbn Suud'un Hurme'den çekilip 1915 anlaşmasında belirlenen sınırlara geri dönmesi ve İhvan'ın sınırlar konusundaki yeni anlaşmaları beklemeksizin ilerlemesi karşısında İbn Suud'un tedbir alması, İngiltere'nin başlıca talepleridir. İngiltere'den gelip Cidde'ye vardığı sırada Philby, İbn Suud'un, gücünü takviye etmek ve hac için hazırlık yapmak üzere Riyad'a geri döndüğünü haber verdiğini öğrenmiştir ve böylelikle aracılık görevi başlayamadan sona ermiştir.⁴³⁹ Bu türden kriz durumlarında ve Arabistan'daki olağandışı olaylarda Vehhâbîlerle mutabakat sağlanması için akla gelen kişinin Philby olması, İbn Suud ve Vehhâbîler söz konusu olduğunda onun İngiltere açısından o dönemdeki konumu ve önemini yansıtmaktadır.

1919 yılında Britanya'nın savaş sırasında vermiş oldukları desteğe teşekkür etmek için Vehhâbî yönetimini İngiltere'ye davet etmiş olduğu ve bu davete Suud ailesinden İbn Suud'un oğlu Amir Faysal ve kuzeni Ahmed b. Süneyyan'ın iştirak ettikleri çalışmamızın önceki bölümünde belirtilmiştir. Bu sırada resmî ve sivil toplantılarda aileye refakat eden kişi Philby'dir. İbn Suud göndermiş olduğu heyet vasıtasıyla isteklerini Philby üzerinden İngiliz Hükümeti'ne bildirmiştir. Bu talepleri genel hatlarıyla; Necd'in bağımsızlığının tanınarak buraya iç işlerinde müdahale edilmemesi, bir İngiliz komisyonun sınırların taslağını hazırlayarak buradaki halklara ait toprakları belirlemesi; Hurme ve Turabe'yi Necd sınırları içerisinde tanıması, Vehhâbîler üzerindeki hac ambargosunun kaldırılması, iç savaşılarından dolayı harap olan topraklarının eski haline döndürülmesi için gerekli olan para yardımının garanti edilmesi ve Philby'nin Necd'e İngiliz siyasî temsilcisi olarak atanmasının sağlanması

mezhebinden olup İbn Suud için Hicaz'a açılan bir kapı hükmündedir. Buranın kadısının koyu bir Vehhâbî fanatik olması, Vehhâbîlik propagandası yapması ve buradaki halkın Hicaz Şerifine değil Necd Sultanı İbn Suud'a itaatlerini arz etmelerinden ötürü Hüseyin'in dikkatini çekmekte ve Hüseyin, buradan Hicaz'a aşırı Vehhâbî inancın sızması için gayret sarf etmektedir. Bu nedenle Hurme sınırı Vehhâbîlerden gelecek tehditleri barındırdığından Hüseyin, buradaki kadıyla birkaç kez görüşmek suretiyle Vehhâbî propagandasından vazgeçmesini istemiş ve bunu yapmadığı için sonunda onu görevden almış, bölgeye başka bir kadı tayin etmiştir. Resmî olarak buranın sahipliğini elinde bulunduran Hüseyin, savaştan sonra da Hicaz sınırlarında kalmasını talep etmektedir. Diğer taraftan sosyolojik olarak bakıldığında Hurme'nin bütününe oluşturan Subey kabilesi, esasen Necd kabilelerinin bir uzantısıdır. Hurme kadısı ve onun babası aralıksız altmış yıldır Hurme'yi idare etmektedir. İbn Suud halihazırda Vehhâbî harekete gönül vermiş bu insanların, resmî olarak da Vehhâbî sınırlarında kalması gerektiğini iddia etmektedir. Troeller, **a.g.e.**, s. 130-131.

⁴³⁹ Philby, **Mesopotage**, Bölüm X, s. 21.

şeklinde maddelemek mümkündür.⁴⁴⁰ İbn Suud'un topraklarına Philby'yi İngiliz temsilci olarak tayin ettirmek istemesi ona verdiği değeri göstermesi açısından manidardır. Ancak İngiliz hükümeti bu konularda Hicaz yanlısı politikasına devam etmiş, belirtilen tavsiyeleri İbn Suud yerine Şerif Hüseyin'le uygulamaya koymayı tercih etmiştir.⁴⁴¹

Savaş sonrası yıkılan Osmanlı Devleti'nden aldığı mirası Necd'de İbn Suud'a, Hicaz'da Hüseyin'e devreden İngiltere, ayrıca Şerif Hüseyin'in oğulları Faysal ve Abdullah'ı sırasıyla Irak ve Ürdün'e kral yapmıştır. Ancak Şerif Hüseyin ve İbn Suud arasındaki düşmanlık, bu topraklardaki olayların durulmasına izin vermemiştir. 1923 sonlarına gelindiğinde, İngiltere'den almış oldukları sübvansiyonlar başta olmak üzere birçok konuda entrikalar çevirmekte birbiriyle yarışan bölge liderleriyle birebir görüşmelerde ve düzenlenen toplantılarda somut sonuçlar alınamayınca⁴⁴², savaş sonrası bu bölgeyi idare etmekte zorlanan fakat Hindistan yolunun güvenliği için buna mecbur olan, dış harcamalar konusunda sürekli kendi içinde tartışmalar yaşayan İngiltere⁴⁴³, mandasında bulunan tüm liderlere yapmış olduğu para yardımını, silahlanmaya harcayacakları endişesinin de eklenmesiyle kesmiş, İngilizlerden aldığı yardımdan başka düzenli geliri olmayan ve bunu da sonunda kaybeden Vehhâbîlere fetih yolu açılmıştır. Turabe'de katliama dönüşen baskından bu yana İbn Suud'u sıkıştıran fanatik Vehhâbîler için artık Hicaz'a hücum zamanı gelmiştir.⁴⁴⁴ 1920'de Asir dağlarını fetheden, 1921'de kesin olarak Hail'i ele geçiren ve 1922'de Arabistan'ın en kuzeyindeki Cevf bölgesini de ülkesine katan İbn Suud, fanatik İhvan yüzünden Britanya ile sürekli bir sürtüşme

⁴⁴⁰ Monroe, **a.g.e.**, s. 102, Troeller, **a.g.e.**, s. 145.

⁴⁴¹ Thompson, **a.g.e.**, s. 18.

⁴⁴² Bu toplantıların en büyüğü 1923 sonlarında toplanan Kuveyt Konferansı'dır. Vehhâbîlerin bir yanda Irak ve Ürdün, diğer yanda Hicaz'la olan ilişkileri bağlamındaki problemlere çözüm aramak için bölge liderlerini bir araya getirmeye çalışan İngiltere'ye, İbn Suud, Faysal ve Abdullah delege gönderme konusunda olumlu görüş bildirirken Hüseyin toplantıya temsilci göndermeyi reddetmiş, İbn Suud'un İhvan'ının komutanı Faysal Deviş'in Hicaz demiryoluna baskın yapmasıyla bu kararından dönmüştür. Ancak bu konferansta Şerif Hüseyin-İbn Suud arasında uzlaşma olanağı bulunamamıştır. Konferansta tartışılan konuların listesi, katılımcılar, sınırların belirlenmesi ile ilgili yazışmalar ve dahası için Bkz.: "22/23 I Kuwait Conference 1923", **Katar Devlet Arşivi**, IOR/R/15/5/69, (Çevrimiçi) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_1000000000831.0x000010, 28.03.2019. Kuveyt Konferansı ile ilgili değerlendirmeler için ayrıca Bkz.: Troeller, **a.g.e.**, s. 198-211.

⁴⁴³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı kayıtlarından naklen; Troeller, **a.g.e.**, s. 160.

⁴⁴⁴ Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 88.

halindedir. Bedevîlerin gözü de sürekli olarak İbn Suud'un üzerinde olduğundan ve onlarla olay yaşamak istememesinden ötürü iki taraf arasında sıkışıp kalan İbn Suud'un İngilizlerin manda sınırları nedeniyle hep başının dertte olduğu görülmektedir.⁴⁴⁵ İngiltere'nin kendisine arka arkaya verdiği ultimatolar sonucu, hırslı İhvan'ı çeşitli bahaneler ileri sürerek dizginlemeye çalışmaktadır. Ancak İngilizler İbn Suud'u uyardığında, her defasında İbn Suud kuzeye yönelen İhvan akıncılarını ikaz etmek ya da cezalandırmak yerine, göçebe kabilelerin kendilerine civarda sığınak aradığı bahanesini savunarak ordusunu bir başka mekâna ya da birbirine komşu Necd, Irak ve Kuveyt arasında anlaşmalara göre tarafsız kabul edilen bölgelere doğru yönlendirmiştir.⁴⁴⁶ Vehhâbî genişlemesinin kuzeyde Irak ve Ürdün'e, doğuda Kuveyt'e dayanması karşısında İngiltere, sınırları belirleme girişiminde oldukça zorlanmış, örneğin yıllık kabilesel göçler gibi çöl halklarının yaşamındaki gerçeklikleri göz önünde bulundurmaksızın toprakları bölmeye çalıştığı için, özellikle Irak ve Necd arasındaki tansiyonu uzun yıllar düşürememiştir.⁴⁴⁷ Bunun yanı sıra İbn Suud da Şerif Hüseyin'in sınırlar konusunda karışıklık çıkarmasından rahatsızdır. Philby'ye İngilizlerin müdahalesi yüzünden Şerif'in saldırılarına karşılık verememekten dolayı rahatsızlığını bildirmiş ve uyarmıştır.⁴⁴⁸

“Necd'in esas düşmanı Şerif'tir. Ülke halkım ve dini liderlerimin çoğu İhvan'ın saldırıya uğramasından ve karşılık verememekten büyük rahatsızlık duymakta. Onları “Herşey yoluna girecek.” diyerek sakinleştirmeye devam ediyorum. Ama Şerif artık ülkeme saldırmaktan men edilmeli. Ülkenle birlikte aramızdaki sınırı çiz ve Şerif'e bu sınırları çiğnememesini söyle.”

Olumsuzlukların sakince üstesinden gelemeyen, yönetsel ve siyasî problemlerle karşı karşıya olan İbn Suud'un Hüseyin'le ilgili bu görüşlerinin yanı sıra Hicaz'a saldırma kararı vermesindeki en büyük etken TBMM'nin 3 Mart 1924'te hilafeti ortadan kaldırdığını beyan etmesinin hemen akabinde Şerif'in halifeliğini ilan etmesidir.⁴⁴⁹ Halihazırda Necd'lilere koyulan yasaklar nedeniyle Hac görevini sınırlı şekilde yerine getirebilen, bazense Hicaz'a girmelerine bile izin verilmeyen

⁴⁴⁵ 1930 yılında kaleme alınmış 18 sayfalık yayınlanmamış makaleden alıntılanmıştır. Philby, “Five Years of Wahhabism”, 1930, **MEC Archive**, Box 18/9.

⁴⁴⁶ Troeller, **a.g.e.**, s. 217. İhvan'ın 1922-24 yılları arasında Ürdün ve Irak içlerinde gerçekleştirdiği bazı faaliyetleri için bkz. Philby, **Saudi Arabia**, s. 286-7, Philby, **Arabian Jubilee**, s. 73.

⁴⁴⁷ Troeller, **a.g.e.**, s. 159.

⁴⁴⁸ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. 39.

⁴⁴⁹ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 73.

Vehhâbîler için bu gelişmeyle Hicaz'ı almak kaçınılmaz olmuştur. Artık siyasî olmaktan ziyade dinî mesele etrafında cereyan eden Hicaz-Necd savaşı karşısında sessiz kalan Britanya'nın bu müdahalesizlik kararının altında, kutsal beldelere dokunmama konusundaki hassasiyetin olduğu bilinmektedir.⁴⁵⁰ Ayrıca savaş sonrası İngilizlerle olan sınır görüşmelerinde taleplerini dayatmak isteyen, İbn Suud'la hiçbir düzlemde uzlaşmaya yanaşmayan, Kuveyt Konferansı ve Filistin'deki manda yönetimi hakkındaki tutumları nedeniyle İngiltere, Şerif Hüseyin'den gittikçe uzaklaşmaktadır.⁴⁵¹ Ayrıca İngilizler, Mekke'den Cidde'ye kadar bulundurduğu casuslar sayesinde bilgi edinerek muhalifleri hakkında paranoyak tavırlar sergileyen Hüseyin'den bıkmış durumdadır. "Lanet olası despot" olarak anılmaya başlanan Hüseyin'in karakteri, dönemin Cidde konsülü tarafından "kurnaz, yalancı, şüpheci, inatçı, kibirli, cahil, açgözlü ve acımasız bir Arap şeyhi" olarak çizilmektedir.⁴⁵² Böylece halifelik tartışmaları ekseninde kendi haline bırakılan iki lider için bir sonuca varma vakti gelmiştir.

Hicaz şerifi Hüseyin'in hacıların istismarı, bölgede boy gösteren birtakım haksızlıklar gibi yönettiği toprakların kutsallığıyla çelişen uygulamaları, Hicaz'ı yönetemediği ve bu toprakların fethinin dinî bir vecibe olduğu kanaatini kuvvetlendirmiş, İslam dünyası, İbn Suud ve Vehhâbî alimler tarafından ikna edilmiştir. Savaşta İngilizleri destekleyerek Osmanlı hilafetine baş kaldıran Hüseyin'i sevmeyen ve büyük bir çoğunluğu oluşturan Hint Müslümanlarınca da makul karşılanan bu fetih hareketi meşru bir zeminde yapılacaktır.⁴⁵³ Böylelikle Hicaz'ı ele geçirme amacını İbn Suud, hac güvenliğini sağlamak ve kutsal toprakların İslam dünyasının arzuladığı doğrultuda yönetilmesini sağlamak şeklinde deklare etmiş ve hedefine yönelmiştir. Zira Necd'liler gözünde Mekke şehri kutsallığından ziyade şirk, zina, içki vb. günahlarla anılmaktadır ve Mekkeliler ve buranın yöneticileri sözkonusu durumun yegâne müsebbibidirler.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Öztürk, **a.g.e.**, s. 79, 115, Troeller, **a.g.e.**, s. 216.

⁴⁵¹ Öztürk, **a.g.e.**, s. 122.

⁴⁵² Hassan Syed Abedin, "Abdul Aziz Al-Saud and the Great Game in Arabia 1896-1946", **Basılmamış Doktora Tezi**, King's College, London, 2002, s. 138.

⁴⁵³ Büyükkara, **İhvan'dan Cüheyman'a**, s. 90.

⁴⁵⁴ Philby, **The Heart of Arabia**, s. 302.

İbn Suud, uzun zamandır beklediği Hicaz harekâtı için uygun zemin ve şartları bulmuş ve doğru zamanda harekete geçmiştir. 1924 Hac mevsiminin hemen akabinde Taif, çok geçmeden Mekke, Vehhâbîler tarafından ele geçirilmiştir. Ekim 1924'te tahttan çekilip yönetimi oğlu Ali'ye bırakan Şerif Hüseyin, daha fazla direnememiş ve Hicaz'ı terk etmiştir. Araya fazla zaman girmeden, patlamaya hazır durumdaki Hicaz'ı tamamen ele geçirmeye niyetlenmiş olan İbn Suud, Aralık 1925'te Medine'yi fethetmiş, Ali b. Hüseyin'le arasının bulunması çabalarına olumsuz yaklaşmıştır. Aynı yıl İngiliz Servisi'nden istifa etmiş olmasına rağmen Philby'nin, bölgede bulunan konsüllerle birlikte arabuluculuk çabaları dikkat çekicidir. İbn Suud, Hüseyin'in oğullarından hiçbirini İslam dünyasının onaylamadığını, hatta bölgede Haşimî ailenin liderliğine güçlü bir muhalefet olduğunu ileri sürmüş, en sonunda Cidde'yi fethetmiştir.⁴⁵⁵ Cidde'nin alınması sırasında Necd İhvanı'nın şehre girmesi önlenmiş, şehir halkının, özellikle de gayri Müslimlerin can ve mal güvenlikleri sağlanmış, Şerif ailesinin güven içinde ülkeyi terk etmesi temin edilmiştir.⁴⁵⁶ Hüseyin-İbn Suud çatışmasında, savaştan sonra himayesi altına aldığı Müslümanlarla karşı karşıya gelmekten çekinen İngiltere, tarafları kendi haline bırakmıştır. Açıkçası İbn Suud'un Cidde şehrini zorla ele geçireceği belli olmasına rağmen o, şehirdeki yabancı topluluğa zarar vermekten de kaçınmak istemiştir.⁴⁵⁷ Sonuç itibarıyla Vehhâbîlerin Cidde'yi zapt etmeleriyle birlikte diplomasinin başkenti olan bu şehirde hâkimiyet artık İbn Suud'un olmuştur. Hicaz'ın fethi tamamlanmış olup, Suudî hâkimiyeti Necd sınırlarından taşıp doğuda Basra Körfezi, batıda Kızıldeniz'e kadar ulaşmıştır.

Vehhâbîler hâkimiyet sağladıkları topraklarda Vehhâbî kaideleri sıkı sıkıya uygulamışlar, şirk ve bid'at olarak yorumladıkları davranışları şiddetle ortadan kaldırmışlardır. Ancak Vehhâbîlerin lideri İbn Suud, kozmopolit Hicaz'a dinî bazı

⁴⁵⁵ Philby, **Forty Years**, s. 131.

⁴⁵⁶ Philby, **Saudi Arabia**, s. 288. Cidde kuşatması ve fethi sırasındaki yazışmalar, entrikalar ve olaylar hakkında; Philby, **Forty Years**, s. 110-142. Burada İngiltere adına görüşmeleri yürüten Sir Gilbert Clayton, İbn Suud ile mektuplar, tercümeler, görüşmeler yoluyla gerçekleşen bilgi aktarımını Philby aracılığıyla sağlamaktadır. Aslında bu aşamada ne Suudî delegasyonuna ne de İngiliz delegasyonuna aidiyeti olmayan Philby'nin gayri-resmî şekilde faaliyet gösterdiğini görmekteyiz. İbn Suud'un sonraki yıllarda danışmanı olacak olan Philby ile Cidde kuşatması ve anlaşması vesilesiyle yakınlaştıkları söylenebilir. Hammâd, **a.g.e.**, s. 200-202.

⁴⁵⁷ Philby, **Arabia**, s. 312, Philby, **Arabian Jubilee**, s. 74.

konularda ayrıcalık sağlamış, Necd ve çevresindeki tipik Vehhâbî pratiklerinden tavizler vermek suretiyle bölgede kalıcı olmayı başarabilmiştir.⁴⁵⁸ Bölgenin fethinde aktif rol almasına rağmen sonrasında İbn Suud, İhvan'ın buradaki etkisini olabildiğince azaltmış, Hicaz yönetimini oğlu Faysal'a devretmek suretiyle bölge nüfusuyla iyi ilişkiler geliştirmeye gayret etmiştir.⁴⁵⁹

Bu anlaşma öncesi İngiliz resmî elçisi ve İbn Suud arasındaki görüşmeleri, mektup ve tercümeleri, bilgi aktarımını kral adına Philby sağlamıştır.

8 Ocak 1926 tarihinde Kabe'de kılınan Cuma namazı sonrası İslamî usullere uygun geleneksel bir törenle kendisini Hicaz kralı ve Necd bölgesinin sultanı ilan eden⁴⁶⁰ İbn Suud'un Vehhâbî Devleti, kısa süre içinde Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından tanınmıştır. 1915 yılında İbn Suud'la yaptıkları anlaşmanın mevcut şartlarda geçerliliğinin kalmamasına binaen, 20 Mayıs 1927'de İngilizler ve İbn Suud arasında Cidde Anlaşması imzalanmıştır.⁴⁶¹ Sınır problemlerine çözüm getirmeyen bu muğlak anlaşmaya göre, İbn Suud ve ona bağlı kabileler ve şeyhler mutlak bağımsızlık elde edeceklerdir.⁴⁶² İbn Suud, İngiliz vatandaşları ve İngilizlerin himayesinde bulunan Müslümanlara hac yapma konusunda kolaylık sağlayacak, Katar, Kuveyt, Bahreyn ve Uman şeyhleriyle barışçıl ilişkiler kuracaktır. Ayrıca belirtmek gerekir ki tüm bu şartlar İbn Suud'un kendi saltanat dönemiyle sınırlı tutulmuştur.⁴⁶³

İngilizlerin ağır şartlarından kurtulup bağımsızlığını kazanmayı başaran İbn Suud, 18 Eylül 1932'de, Cidde Anlaşması'ndan bu yana "Hicaz ve Necd Kralı" olan unvanını "Suudî Arabistan Kralı" olarak değiştirmiştir. 1912'de harekete geçirdiği askerî ve siyasî İhvan teşkilatının yardımıyla Arap Yarımadası'nın büyük bölümünü

⁴⁵⁸ Büyükkara, **İhvan'dan Cüheymân'a**, s. 101.

⁴⁵⁹ Abedin, **a.g.e.**, s. 317.

⁴⁶⁰ Philby, **Saudi Arabia**, s. 290.

⁴⁶¹ Yavuz, "Abdülazîz b. Suûd", **DİA**, s. 195.

⁴⁶² Kurşun, **Necd ve Ahsa'da**, s. 236.

⁴⁶³ Cidde Anlaşması ile ilgili ayrıntılar için Bkz.: Silverfarb, "The Treaty of Jidda of May 1927", **Middle Eastern Studies**, C.XVIII, 1982, No: 3, s. 276-285.

kontrol altına almış, 1953'teki ölümüne kadar Vehhâbî Devleti'ni yönetmiş ve bu devletin ilk kralı olarak tarihe geçmiştir.⁴⁶⁴

3.3. PHILBY'NİN DEVLETİN KURULUŞUNDAN SONRA ALMIŞ OLDUĞU ROLLER

Philby'nin Vehhâbî Devleti'nin kuruluşundaki rolü “Benim hikayemin kahramanı Hicaz’ın, Necd’in ve bunlara bağlı bütün yerlerin majesteleri; ataları ve kendi insanları hakkında tükenmez bir bilgi madeni olarak yaşamını sürdüren büyük Vehhâbî; Abdülaziz b. Suud’dur.”⁴⁶⁵ ifadesinden açıkça görülmektedir.

Philby'nin bu ifadeleri, aslında oldukça yurtsever olan, ülkesi Britanya’ya olan bağlılığını XX. yüzyıl başlarındaki tartışılmaz görev aşkıyla, siyasî, idarî ve askerî alandaki etkin faaliyetleriyle ispatlamış, zamanının en çalışkan ve diri İngilizlerinden sayılan bir şahsa göre oldukça büyük ve abartılı sözlerdir.

Her ne kadar Britanya’nın Ortadoğu’daki politikaları konusunda yöneticileriyle çatışmış ve kıyameti kopararak İngiliz hükümeti emrinden ayrılmış olsa da ülkesiyle alakası kesin olarak kesilmemiştir. Ülkesine olan vefa ve sevgisini, Philby'nin ömrünün sonuna kadar bir İngiliz vatandaşı olarak yaşamasından, İngiliz siyasetine girmeye çabalamak suretiyle ülkesi adına söz sahibi olmak isteyişinden, Suudî Arabistan’da bulunduğu süreçte Suud-İngiliz ticarî ilişkilerine katkıda bulunmasından anlayabiliriz. Eğer istemiş olsaydı Philby rahatlıkla bir Suudî vatandaşı olabilecek konumdadır. Almış olduğu görevler ve bulunduğu konum itibarıyla krala, o yıllarda kralın etrafında bulunan Vehhâbîlerden bile daha yakın bir isimdir.

Vatanına olan bağlılığının devamını istediği için Suudî Arabistan’daki görevleri sırasında dahi ülkesinin menfaatlerini öncelemiştir. Kendi ülkesinin maslahatı ile 1920’lerin sonlarından itibaren yaşadığı yeni vatanı Suudî Arabistan’ın maslahatı çeliştiğinde, yine çabasını bu iki ülkenin arasını düzeltmek için harcamıştır. Yaşamının otuz yılı Suudî Arabistan’ı desteklemekle geçen Philby, İbn

⁴⁶⁴ Fırlıklı, **a.g.e.**, s. 99-100, Ecer, **a.g.e.**, s. 167-176.

⁴⁶⁵ Philby, **Arabia**, s. iv.

Suud'un haleflerinin, kendisini Beyrut'a sürgün etmesine kadarki süreçte hem eski hem yeni vatanına hizmet etmiştir.⁴⁶⁶

Hindistan görevi, Birinci Dünya Savaşı, Mezopotamya hizmeti ve modern Suudî Arabistan'ın kuruluşu ve yükselmesi sürecinde almış olduğu roller itibarıyla günümüzde yeterince bilinirliği olmasa da dönemindeki kaynaklara göre Doğu'da ve Batı'da "Philby'nin Arabistan topraklarındaki çalışmaları aşikârdır ve onun tanıtıma ihtiyacı yoktur."⁴⁶⁷ Çalışmamızın bu son bölümünde Philby'nin İngiltere adına savaş esnasında yürüttüğü faaliyetlerinden ve özellikle Vehhâbî yükselişine katkı sağlayan Necd görevinden bahsetmiştik. Şimdi de son Vehhâbî devletin kuruluşunda ve politikalarının, ekonomisinin, toplumsal yaşamının şekillenmesi sürecindeki katkıları başlıklar halinde incelenecektir.

3.3.1. Müsteşar Philby (1927-1953)

Kral Abdülaziz b. Suud İngiliz himayesinden kurtularak bağımsızlığını ilan ettiğinde Arabistan için artık siyasî hava berraklaşmış, İbn Suud hanedanı bölgede mülkünü sabitlemiş ve kök salmaya başlamıştır. Philby de paralel zamanlarda İngiltere'nin Ortadoğu'daki politikalarını açıktan eleştirerek görevinden ayrılmış, kısa süren bir bocalamadan sonra Arabistan'da kalmaya karar vermiştir. Burada tanıdıkları, ahabpları dışında her şeyden önce dostu İbn Suud vardır. Ona işlerinde nasihat etmek, tavsiyelerde bulunmak istemiş, kendini burada sahip olacağı olanaklar bakımından anavatanına oranla daha avantajlı görmüştür.

Kralın yanında danışman olarak bulunduğu süreçte Philby için üç çeşit hizmetten bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi vatani İngiltere ile yeni kurulmuş Suudî Arabistan arasındaki dostluğu ve bağları kuvvetlendirmek suretiyle ülkesine hizmet etmek, ikincisi arkadaşı olan kralın saltanatını desteklemek suretiyle Arabistan'a hizmet etmek, üçüncüsü ise ailesini ve geleceğini güven altına alabilmek için kendine maddî kazanç elde etmek şeklinde özetlenebilir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Hammâd, **a.g.e.**, s. 196.

⁴⁶⁷ E. H. Wyndham, "Book Review: Arabian Days", **International Affairs**, C.XXIV, No: 3, 1948, s. 458.

⁴⁶⁸ Hammâd, **a.g.e.**, s. 195.

Kralın Philby'ye biçtiği görev sadece kendi şahsı için veya halkına yönelik politikalarında başvuracağı bir danışmanlıktan ibaret değil, her daim yanında hazır ve nâzır bulunan, siyasî işlerde ve özellikle dışişlerinde istişare edebileceği tecrübeli bir politikacı rolüdür. Kral İbn Suud, Philby'ye o kadar düşkündür ki ülke gündemini ilgilendiren toplantılarda onu sağ kolu olarak yanına oturtmakla kalmamış, aile yemeklerinde, namaz aralarında, çölde-vahada gezintiye çıktığı boş zamanlarında, dost sohbetlerinde bile yanına almak suretiyle ona ailesinden biri gibi muamele etmiştir.⁴⁶⁹ Dolayısıyla Philby, Vehhâbî devletin kuruluşunun ilk yıllarındaki politika oluşturma süreçlerine dahil olmaktan ve gücün elinde bulunmasından oldukça hoşnut şekilde İbn Suud'un görüşüne güvendiği dostu ve sırtını ona yasladığı tercümanı olarak özveriyle çalışmaya devam etmiştir. İbn Suud'u en ufak meselelerde bile hiçbir zaman yetkiyi başkasına devretmeyen biri olarak tanımlayan Philby, onun kişisel becerisinin farkında olan bir yönetici olduğunu, durmadan düşünerek çalışan birinci sınıf bir beyne sahip olduğunu ifade etmiştir. Bir misafirin gelişi, aracın arızalanması, ailedeki ufak bir hastalık veya görünüşte önemsiz olayları dahi devlet problemi gibi önemli algılamış, ailesine ve yakınlarına oldukça müşfik davranmıştır.⁴⁷⁰ İbn Suud'un bu şefkatinden, ailesinden biri gibi gördüğü ve sürekli yanında bulundurduğu Philby'nin de azamî ölçüde nasibini aldığını görmekteyiz.

Philby'nin kralın danışmanlığını yapmaya başladığı dönem 1930'ların başına, dünya çapında patlak veren ekonomik krize, diğer ülkeler gibi Suudî Arabistan'ın da finansal darboğaza girdiği döneme rast gelmektedir. Ekonomik durumları kötü olan bedevî ya da şehirli birçok insan zorda kalmış, vergilerini ödeyemez duruma gelmiştir. Bununla birlikte aynı yıllarda İhvan'ın isyanı ve ortadan kaldırılması, İbn Suud'a çok pahalıya mal olmuştur. Büyük miktarda malzeme (petrol, yiyecek, para) bu periyotta isyanı bastıran ordunun ihtiyaçlarının tedarik edilmesine harcanmış, aynı süreçte İngiliz Hindistan'ına otuz bin sterlin borçlanılmıştır. Ayrıca küresel krizden ötürü hac yapan kişi sayısı da azalınca İbn Suud'un gelir kaynakları tükenişe geçmiştir. Öyle ki kralın Mekke'den Necd'e yapmış olduğu seyahatte kralın

⁴⁶⁹ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. 36. O kadar ki eğer ortamda Philby'yi görememişse yemeğe başlamamış, onu derhal çağırtmış ve yanına oturtmuştur. Hammâd, **a.g.e.**, s. 198.

⁴⁷⁰ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 224-5.

etrafındaki yüzden fazla aracın masrafları için Mekke yönetimi Sovyetler Birliği'ne uzun dönemli borçlanmıştır.⁴⁷¹

Kral İbn Suud ve onun aynı zamanda özel kalemi ve güvenilir müşaviri olan Maliye Bakanı Abdullah Süleyman, hazır para yokluğundan muzdarip şekilde Philby'ye sürekli yapılması gerekenler konusunda danışmaktadır. Kriz dönemlerinde çoğu zaman Mısırlılarla yapılan pazarlıklarda başarılı olunamamış, sadece Müslüman sermayedarların ülkede yatırım yapması istendiği için malî sıkışıklıklar giderilememiştir.⁴⁷² Bir gün yabancılarla çalışmaya isteksiz olduğunu düşündüğü Vehhâbî kralının kendisine neredeyse yalvarırcasına “Bir milyon pound hazır para verecek olana topraklarımda istediği tüm imtiyazları derhal verirdim.” şeklinde yakınması Philby'yi yabancı sermayedarları ülkeye sokmak konusunda cesaretlendirmiştir.⁴⁷³ Bunun üzerine Philby ilk olarak ülkesindeki yetkililerle iletişime geçmiş ancak Philby'nin İngiltere'den destek alma girişimleri reddedilmiştir. Hatta Arabistan'da bir İngiliz bankası kurma teklifine bile ilgisiz kalınmıştır. Hicazlı ve Necdli yöneticilere İngiliz bankalarından kredi verilmemiştir. Philby finansal zorluklardan dolayı ülkenin geleceği konusunda ciddi şekilde endişeli olan İbn Suud'u yorgun, umutsuz ve karamsar olarak tasvir etmektedir.⁴⁷⁴ İbn Suud'un yorulmak bilmeyen maliye sorumlusu Abdullah Süleyman⁴⁷⁵ ise, bu umut vermeyen kıtlıkta kendini sıklıkla hayali sulara balık tutmak, hayali fırınlarda ekmek üretmek zorunda olan özenilmez bir pozisyonda hissetmektedir.⁴⁷⁶

Suudî Arabistan'ın söz konusu kasvetli havadan kurtulmasına katkı sağlayacak, bölgenin görkemli petrol kaynaklarından ilk faydalanacak ve Amerika ile Suudî Arabistan arasındaki ilişkilerin tohumunu ekecek kişi Amerikalı iş adamı Charles R. Crane olacaktır. Aslında Amerika, Büyük Savaş ve sonrasında Orta Doğu'ya Avrupalılar kadar büyük ilgi göstermemiş, manda devletleri gibi yönetsel meselelere ve Süveyş Kanalı gibi uluslararası boyuttaki stratejik konulara müdahil olmamıştır. Yatırım ve ilişki geliştirme anlamında bu bölgeyi ilk sıralara koymamış,

⁴⁷¹ Abedin, **a.g.e.**, s. 199.

⁴⁷² Monroe, **a.g.e.**, s. 202.

⁴⁷³ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 176.

⁴⁷⁴ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 176.

⁴⁷⁵ Philby, **Forty Years**, s. 166.

⁴⁷⁶ **The Early Days 1933-1944**, 1960, s. 1.

hatta o yıllarda onun bu bölgede Arap dilini, kültürünü ve tarihini bilen vatandaşları bile sayıca çok sınırlı kalmıştır.⁴⁷⁷ Crane Arabistan'a ilk kez Şerif Hüseyin zamanında gelmiş, daha sonra 1926-27 yıllarında Ciddeli bir akademisyenle kalmış, ancak o dönemde Vehhâbî ülkesinde yatırım için yabancılara imkân olmadığından İbn Suud'la görüşme şansı bulamamıştır. Bu nedenle güneye inerek Yemen'de yatırımlar yapmıştır. 1931'e gelindiğinde Philby, ekonomik sıkıntılardan bunalmış İbn Suud'un da cesaretlendirmesiyle onu Suud topraklarında yatırım yapması için buraya davet etmiş ve kralla görüştürmüş,⁴⁷⁸ böylelikle Crane, İbn Suud'un görüştüğü ilk Amerikalı olarak tarihe geçmiştir. Görüşmeler sonunda Ortadoğu yatırımcısı Crane'nin Amerikalı mühendisi Karl Twitchell, Arap topraklarında maden ve mineral tarama çalışmalarına başlamıştır.⁴⁷⁹

Bahreyn'de 1932 yılında petrol bulunduğunda diğer petrol şirketlerinin temsilcileri gibi Twitchell de, Suudî topraklarını petrol arama çalışmaları yapmaya değer bulmuş, 1935 yılına gelindiğinde ise Arap yarımadası topraklarında baştan aşağı tüm tetkiklerini tamamlamış olarak Suudî kralla, şimdiki ARAMCO firmasının ilk versiyonu olan SOCAL (Standard Oil of California) adına anlaşma masasına oturmuştur.⁴⁸⁰ Bu süreçte hem Amerikalı şirketle hem de Arap topraklarında faaliyette bulunmak isteyen diğer şirketlerle⁴⁸¹ kral arasındaki tüm arabuluculuk ve pazarlık faaliyetlerini Philby başarılı şekilde sağlamış, Londra'da kral adına işlerini yürüttüğü sırada görüştüğü Amerikalı eski bakan Loomis ile yakınlaşmış⁴⁸² ve ona İbn Suud'un hasta kasasına en fazla nakiti aktaranın imtiyazı kazanacağı ipucunu vermiştir. Philby petrol imtiyazları bağlamında Araplar için o dönemde

⁴⁷⁷ Abedin, **a.g.e.**, s. 202.

⁴⁷⁸ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 177. Bu konuda alternatif olarak kralın Yemen'de ve Mısır'da yatırımlar yapan bu iş adamını, önceden bildiği ve bir Amerikalı milyonerin Cidde limanına geldiği haberlerine binaen İbn Suud'un, Crane'i yanına çağırıldığı bilgisi de mevcuttur. Diğer bir bilgiye göre Crane'in kendisi kralla iletişim kurmak için ısrarcı olmuştur. Abedin, **a.g.e.**, s. 212.

⁴⁷⁹ Wissman, **a.g.e.**, s. 118, Philby Papers, "Charles R. Crane: correspondence with Philby on Arabian affairs", **MEC Archive**, 16/2, Monroe, **a.g.e.**, s. 202-203.

⁴⁸⁰ **The Early Days 1933-1944**, 1960, s. 1. Bu küçük hacimli eser Amerikan petrol şirketi ARAMCO tarafından şirketin Suudî Arabistan'a ilk girişi ve petrol arama çalışmalarını özetleyen, yapılan tetkikler ve anlaşmalar sırasında çekilmiş oldukça iyi fotoğrafları da içeren nostaljik bir el kitabıdır.

⁴⁸¹ Amerika hisseli şirket CASOC ve Irak Petrol Şirketi (IPC) adı altında faaliyet gösteren birtakım İngiliz şirketlerin rekabeti için Bkz.: Philby, **Arabian Jubilee**, s. 177-8.

⁴⁸² Abedin, **a.g.e.**, s. 214.

gerçekleşebilecek en iyi anlaşmayı sağlamıştır.⁴⁸³ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Britanya'nın emperyal olarak zayıflaması karşısında İbn Suud'la arasındaki anlaşmaları detaylandırmış olan Amerika, İbn Suud'un ve Suudî Arabistan'ın yıllardır siyasî ve finansal garantörlüğünü yapmış olan Britanya'nın ayağını kaydırmış olacaktır.⁴⁸⁴

Arabistan'da petrolün keşfi ve sektörün gelişimi, Philby'nin bu süreçteki rolü ölümünden sonra basılan Arabian Oil Ventures adlı kitabında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Burada Philby'nin kralın sadık danışmanı olarak özellikle 1932-38 yılları arasında ülkeyi en avantajlı duruma getirecek pazarlıkları yaptığını görmek mümkündür. SOCAL'ın ülkeye girme girişimleri dışında diğer yarışmacı şirketlerin (Texas, Gulf, Amerikan hisseli Irak Petrol Şirketi A.P.O.C.) Arap topraklarına girme çabalarını da içeren kitap yüz otuz dört sayfadan oluşan kolay okunabilir bir eserdir ve Arap petrol sektörünün doğuşu ve o dönemki gelişimi konusunda oldukça aydınlatıcıdır. Kitabın içeriği ve süreçteki tarihî rolüne binaen Philby'nin, Batı'nın Suudî Arabistan'a girişinde kolaylaştırıcı işlev gördüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz.

3.3.2. Tüccar Philby (1926-1955)

Philby açısından 1926 yılında kurmuş olduğu Şarkiye Şirketi'nin ilk dört yılı çok tatmin edici olmamıştır. Bu süreçte elinde sadece birtakım malların satışından elde ettiği komisyon ücretleri ve kitaplarının telifinden edindiği gelirleri vardır. Bir yandan da Londra'daki Orta Doğu ve Hindistan dergilerine makaleler yazmakta, Britanya'nın politikalarını sert dille eleştirmektedir. İhvan'ın elimine edilerek modernizasyonun hızlanmasına kadar Philby için ticarî iş piyasasının durgun olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁸⁵

⁴⁸³ Philby, **Arabian Oil Ventures**, Washington, Middle East Institute, 1964, s. 77-8, Monroe, **a.g.e.**, s. 203.

⁴⁸⁴ Abedin, **a.g.e.**, s. 320.

⁴⁸⁵ Diplomasiyi ve ticareti aynı anda yürütebilen Philby'nin, İhvan isyanının sahrada İngiliz zırhlı araçları ve uçakları yardımı ile bastırılması aşamasında İngilizler ve İbn Suud arasında etkin rol aldığını görmekteyiz. Ticaretin durgun olduğu bu dönemde Philby'nin savaş ve katliam işleriyle meşgul olduğunu ifade etmek gerekir. Hammâd, **a.g.e.**, s. 204. Bu yıllarda Irak sınırında konuşlandırılmış Arap lejyonunun yönetiminde söz sahibi olan ve Glubb Paşa olarak nam yapmış Sir John Bagon ile Philby'nin, İhvan isyanı ile ilgili yazışmaları St. Antony's Kolej arşivinde mevcuttur. Philby Papers, "Glubb Pasha: 4 letters to Philby", **MEC Archive**, 17/6. Glubb Paşa'nın İngiliz ordusundaki yeri, Ürdün ve Irak'taki faaliyetleri için Bkz.: Kurşun, "Glubb Paşa", **DİA**, 1996, XIV, s. 96-7.

İhvan'ın tasfiyesinin akabinde modernizasyon konusundaki temkinli adımlarını hızlandıran İbn Suud için Philby, paha biçilmez bir asistan olmasının yanında becerikli bir iş adamıdır. Yabancılar ülkesini açarak eleştirilere rağmen yatırımları kararlı bir şekilde yürüten İbn Suud için, tipik bir Vehhâbîye çizilen tasvirin aksine oldukça modernist bir yönetici olduğu söylenebilir. Modern aletlerin kullanımından kaçınan, bid'at olarak niteledikleri icatları ülke güvenliğine tehdit oluşturduğu bahanesiyle baskılayan, inançlarında bağnaz ve ateşli görülen Vehhâbîler, Philby'ye göre, devletin kuruluşunun akabindeki bu yıllarda, gelecekte tarihçilerin ilgisini çokça çekecek cinsten kısa ve kararlı dönüşümler geçirmişlerdir.⁴⁸⁶

Özellikle motorlu araçlar konusunda oldukça müsrif olan Arap yöneticiler için Philby, Şarkiye Şirketi aracılığıyla Ford marka İngiliz arabaları ve yedek parçalarını tedarik etme ve Suudî Arabistan'da pazarlama işinden yüklü miktarda kazanç elde etmiştir. 1926-46 yılları arasında faaliyet gösteren bu şirketin, Oxford'da bulunan Philby arşivindeki onlarca kutuda yer alan sayısız imtiyaz, anlaşma, toplantı, rapor ve yazışma içeren evrakları, şirketin ne denli hacimli işler yaptığını gözler önüne sermektedir.⁴⁸⁷ Philby sadece Araplara motorlu taşıt-yedek parça satışından ve petrol gelirlerinden kendisine verilen devlet komisyonundan kazanç elde etmekle kalmamış, 1930'lu yıllarda Şarkiye yöneticisi ve kral İbn Suud adına tüm ticaret anlaşmalarını yapmaya yetkili isim olarak ilahtan hükümetin resmî kırtasiyesine, petrol kuyuları için gerekli pompalardan, limanlar için çalışan vinçlere kadar geniş ölçekte ticaret yapmıştır.⁴⁸⁸ Oxford St. Antony's Kolej'de bulunan Philby evraklarına bakıldığında, Şarkiye Ltd. Şirketi'nin o dönemde iletişim halinde olduğu şirketler arasında İngiliz Ford Motor Co., Hindistanlı Gordon Woodroffe, Midian Ltd., Asiatic Petroleum Co., Marconi Co., Socony, Goodrich Tyre Agency, Wilhalton Company Ltd., Siemens Electrical Co., Singer, Petters Ltd., Golden Tours'un olduğu ve faaliyette bulunduğu alanların ise motorlu taşıt, yedek parça, lastik, petrol-gaz yağı,

⁴⁸⁶ Philby, **Arabia of the Wahhabis**, s. vii.

⁴⁸⁷ Belgeler "Establishment of Sharkieh Ltd. 1925-1929" klasörü içindeki yazışmalardan başlayarak (Box 19/1) Box 34'e kadar (34 dahil) ilerleyen 16 kutu ve 56 klasör içinde binlerce evrak ve yazışma içermekte olup devasa hacimdedir. Bunlar dışında Sharkieh Ltd. ile ilgili dosyaları listelenmemiş evraklar da bulunmaktadır. Philby Papers, **MEC Archive**, Box 19-34.

⁴⁸⁸ Monroe, **a.g.e.**, s. 211.

silah, altın-gümüş gibi maden arama işleri, gümüş para basımı, Hicaz millî bankasının kurulması, Kızıldeniz'den mineral çıkarma, çadır, ipek, parfüm gibi materyallerin ithalatı, Cidde-Mekke demiryolu ekipmanları gibi ulaştırma ile ilgili işler ve havacılık hizmetlerinden oluştuğu söylenebilir. Bu vesilelerle Philby'nin İbn Suud'un yanında bulunduğu yıllarda, şahsına yöneltilen servet kazanma iddialarını kendisi kabul etmese de⁴⁸⁹ Arabistan'ın zenginleşerek modernleşmesine büyük katkıda bulunduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Philby Arap-Yemen savaşı sırasında yapmış olduğu silah anlaşmaları sayesinde İbn Suud'un İmam Yahya'yı mağlup etmesinde önemli bir rol oynamıştır. İbn Suud aralarındaki sınır anlaşmaları sonuca varmadığı için 1934'te iki oğlunu öncü kuvvetlerle birlikte Yemen'e göndermiş, onlar da üç hafta içerisinde tüm San'a'nın temel ihtiyaçlarını tedarik ettiği Hudeyda Limanı'nı ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine İbn Suud İmam'ı barış talep etmesi konusunda zorlamış ve sonra da istediği şeyin sadece sağlam bir sınır anlaşması olduğunu, İmam'dan Suud kuvvetlerinin savaş masraflarını ödemesi dışında bir tazminat talep etmediğini söyleyerek devlet idaresindeki uyanıklığını ortaya koymuştur.⁴⁹⁰ Suud-Yemen sınırları Taif Anlaşması ile kesinlik kazandıktan sonra 1935 yılındaki hac sırasında Zeydî kabileden üç Yemenli genç hançerleriyle İbn Suud ve veliaht prens Suud'a suikastte bulunmak istemiş, olay hem kralın hem de veliaht prensin hafif yaralanmasıyla atlatılmıştır. Üç süikastçi derhal olay yerinde korumalar tarafından öldürülmüştür. Olayın organize bir komplo olmadığı anlaşılmış, mesele Suud-Yemen ilişkilerine bir zarar vermese de kralın güvenlik önlemlerinin artmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁹¹ Bahsi geçen anlaşmazlık ve savaş yıllarında Philby bir yandan iş adamı rolüyle kralına silah sağlamak için ticarî sözleşmeler yaparken diğer yandan gazetecilik yapmış, The Times dergisine Yemen Savaşı'nı ve taraflar arasında yapılan görüşmelerin ayrıntılarını rapor etmiştir.⁴⁹² Bu süreçte İngilizlerin bölgenin

⁴⁸⁹ Philby, **Forty Years**, s. 228.

⁴⁹⁰ Yemen-Suud ilişkilerinin detaylandırıldığı bölüm için, Philby, **Arabian Jubilee**, s. 184-193.

⁴⁹¹ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 188.

⁴⁹² Monroe, **a.g.e.**, s. 209-10.

idaresi konusundaki uygulamalarına ve Yemen toprakları üzerindeki askerî faaliyetlerine sert şekilde muhalefet etmiştir.⁴⁹³

1946-1955 yılları arasında faaliyet gösteren Cidde merkezli Mitchell Cotts Ltd. şirketi ise Şarkiye Ltd.'in devamı niteliğinde olup, Philby'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki hapsinden sonra Arabistan'a tekrar dönmesinin akabinde kurulmuştur. Bu ikinci Şarkiye diyebileceğimiz şirketin yöneticisi olarak Philby, Macintosh, McEwen, Wenham şirketleriyle bağlantı sağlamış, Cidde-Medine arası karayolu için sözleşmeler yapmıştır. Ayrıca söz konusu şirket aracılığıyla motorlu taşıt ticareti için Ford ve Chevrolet temsilcileriyle görüşme ve anlaşmalar yapılmış, Riyad Sarayı'nın yapım aşamasında Hampton&Sons Ltd., John Howard Ltd., Vacuum Oil Co. gibi şirketlerle iletişimde bulunulmuştur. Suudî Arabistan'ın parasal sistemi ile ilgili bir program geliştirilmiş, gümüş riyallerin alımı gerçekleştirilmiştir. Silah alımı ile birlikte telefon, telgraf, TV ve radyo yayınlarının geliştirilmesi ve istasyonların kurulması ile ilgili sözleşmelerin de Philby'nin Mitchell Cotts Ltd. şirketi tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca Cidde ve Mekke'nin elektrikleendirme şemaları, Arabistan'da sülfür aramaları gibi işler de aynı şirket tarafından yürütülmüş ve raporlanmıştır.⁴⁹⁴

Philby, şirketi aracılığıyla yenilikleri ülkeye sokmak için anlaşmalar yapmaya çabaladığı sırada, ileri gelen Vehhâbî ulemanın krala ve kendisine tepki gösterdiğini görmekteyiz. Bunları uygun bir üslupla yatıştırmak Vehhâbî lider İbn Suud'a düşmektedir. Örneğin, İbn Suud ilk etapta telefonun dinen zararlı olduğu yönündeki spekülasyonları savuşturmuş, sonraki yıllarda yasaklanarak yayın yapmasına müsaade edilmeyen radyoların, Mısır ve diğer yerlerdeki imamların Kur'an yayınlarının duyulup dinlenmesi ve peygamberin mesajını taşıması gibi olanaklar sunacağı argümanı ile tepkilerin yumuşatılıp radyonun yeniden yayına başlamasının kabulü sağlanmıştır.⁴⁹⁵ Bu gibi örnekler İbn Suud'un tartışmaları yönlendirme ve dinî tepkileri yatıştırma konusundaki becerisini göstermektedir. Böylece Philby'nin

⁴⁹³ Philby, **Sheba's Daughters**, Londra, Methuen & Co. Ltd., 1939, s. ix-xii.

⁴⁹⁴ MEC Archive'de bulunan yedi kutu içerisindeki 35 klasör içinde sadece Mitchell Cotts Ltd. şirketini ilgilendiren yüzlerce rapor ve sözleşme mevcuttur. Philby Papers, **MEC Archive**, Box 35-41.

⁴⁹⁵ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 91. Telefon, telgraf, motorlu taşıtlar gibi modern araçların ülkeye girişi ve gelen tepkiler hakkında bkz. Philby, **Saudi Arabia**, s. 304-5.

ticaretini yaptığı icatların dinî gerekçelerini muhaliflere karşı dostu İbn Suud üretmekte, ülkesini gelişmelere açmak adına onlarla cesurca mücadele etmektedir. Büyükkara'nın ifadelerine göre İbn Suud'un özellikle eğitim ve teknoloji alanında yapmak istediği girişimlere dinî gerekçelerle muhalefet edildiği durumlarda, buna sonuna kadar direndiği görülmektedir.⁴⁹⁶

3.3.3. Seyyah, Coğrafyacı, Bilim İnsanı Olarak Philby

Müslüman olmasından sonra (1930 yılında) kralın memnuniyetini artıran Philby'ye Abdullah adı verilmiş, İbn Suud tarafından Kraliyet Mahkemesi'nin gayri resmî üyesi yapılmak suretiyle onun davalara girmesi sağlanmıştır. Bu vesileyle kralın güvenini iyice kazandığını anladığımız Philby, artık Arabistan'da rahatlıkla seyahat edecek bir konuma gelmiştir. Zira Arap olmayanların ve özellikle Avrupalıların ülke içi gezilerine İbn Suud tarafından izin verilmemiş, Vehhâbî topraklarında seyahat etmelerinden şiddetle imtina edilmiştir. Philby ve onun gibi gayrimüslimlerin bu bölgelerdeki seyahatleri ancak Arap dili konuşmaları, Arap kıyafetleri giymeleri ve Arap yemekleri yemeleri suretiyle çöl bedevîlerinin koruması altında dikkat çekmeyecek şekilde sağlanmıştır. Müslüman olmadığı anlaşılan şahıslara şüpheli ve beğenilmeyen biri olarak bakılan toplumda İslam'ı seçerek özgürlüğüne kavuşan Philby, yukarıda saydığımız müsteşarlık ve tüccarlığın yanı sıra Birinci Dünya Savaşı sırasında Riyad'ın güneyine seyahat ederek başlamış olduğu keşif gezilerine 1930-55 yılları arasında yenilerini eklemiştir. Yemen sınır problemleri nedeniyle kraldan izin alması, bunun yanı sıra maddî imkân bularak seyahate başlaması epey enerjisini alsa da Philby, 1932 yılında Arabistan'ın güneyindeki Rub'ul Hâlî adındaki büyük çölü kuzeyden güneye geçmiş, bu seyahatte titizlikle kayıt altına aldığı gözlemleri, 1933 tarihli Empty Quarter (Londra, 1933) kitabını meydana getirmiştir. Bu eserle Philby'nin, Arabistan kâşifi ve seyyahı olarak ününe ün kattığını söyleyebiliriz.

Philby kralın yanında bulunduğu süreçte de geçmişteki pratiği olan Arap Yarımadası'nın keşfedilmemiş bölgelerine seyahat etmekten büyük haz duymuş, biriktirdiklerini kitapları, günlükleri, raporları vasıtasıyla paylaşmıştır. Örneğin 1935

⁴⁹⁶ Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a*, s. 138.

Şubat’ında Medine ve Büreyde arasındaki haritalanmamış çölleri keşfederek bu bakir bölgeler hakkında öğrendiklerini kâğıda dökmüştür.

Onun keşif ve haritalama yeteneğini fark eden İbn Suud, Philby’yi güneybatı Arabistan bölgesini haritalaması, topraklarının Aden mandası ve Yemen ile olan sınırlarını tasvir etmesi için yetkilendirmiştir. Nisan 1936’da başlayıp Şubat 1937’de sona eren Philby’nin seyahati, arazinin uygunluğuna göre otomobil ve eşeklerle gerçekleşmiştir. Bu seyahatte almış olduğu notlar 1952 yılına kadar basılmamıştır. *Arabian Highlands* (New York, 1952) adlı eserde toplanan söz konusu notlar okuyucuya zengin bir bilgi birikimi sağlamakta, bu gezide Philby’nin kazanımlarını edinmek, alanın uzmanları tarafından takdir edilebilecek kadar üstün bir yetenek gerektirmektedir. Philby’nin, bütün Arabistan yolculuklarının en muhteşemi olarak tanımladığı⁴⁹⁷ gezinin çıktısı olan eserinin hacmi, detayları, gerektiğinde çizilmiş olan haritaları⁴⁹⁸ ve grafikleri,⁴⁹⁹ özenle yapılmış listeleri⁵⁰⁰ ve esere eklenmiş kaliteli fotoğraflarla, yazarın çalışmalarına katkı sağlamış alanında uzman akademisyenlerin isimlerini ön sözünde birer birer saymış olması ile⁵⁰¹ kitabının sıradan bir okuyucudan ziyade, kendi ifadesiyle, profesyonellere yönelik olduğunu anlamaktayız.⁵⁰²

Philby’nin siyaset ve yönetimle ilgili tartışmalardan kendini soyutlayarak çoğunlukla yalnız başına yaptığı ve uzun süren seyahatlerinde kişisel rahatlığı bir kenara bırakarak konsantrasyonunu sağlayabilmesi, her şartta gözlem yapabilmesi ve her türlü bilimsel objeyi dikkatli bir şekilde toplayabilmesi onun zihinsel ve bedensel gücüne işaret etmektedir. Philby eserlerinde kraterler, yükseltiler, kurumuş nehir ve göl yatakları, toprakların fiziksel kompozisyonu gibi jeolojik ve paleontolojik sonuçları bilimsel bir dille aktarmaya özen göstermiştir. Kuşlar, böcekler, bitkiler vb. çok çeşitli örnekler biriktirdiği seyahatlerindeki çıktılarına, İngiltere’ye taşıyabildiği kadarıyla British Müzesi de şahitlik etmiş, bunlar sayesinde kuş/böcek bilimci

⁴⁹⁷ Philby, **Arabian Highlands**, New York, Da Capo Press, 1976, s. 708.

⁴⁹⁸ Philby, **a.g.e.**, s. 255-6, 266-7.

⁴⁹⁹ Philby, **a.g.e.**, s. 719.

⁵⁰⁰ Philby, **a.g.e.**, s. 711-715, 720-727.

⁵⁰¹ Philby, **Arabian Highlands**, s. vii, viii, x.

⁵⁰² Philby, **a.g.e.**, s. xii.

ünvanını ve Kraliyet Coğrafya ödülleri elde etmiştir.⁵⁰³ Ayrıca gezmiş olduğu yerlerde sadece coğrafi ya da tarihî kalıntıları değil insan ve medeniyet unsurunu da incelemiş, kabileler, yönetim, ekonomik durum, kültür ve gelenekler, inançlar hakkında bilgi edinerek bunları da okuyuculara aktarmıştır. Örneğin; Yemen seyahatinde, Sebe bölgesindeki otorite sahiplerini tanımlamış, bölge yönetiminin Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu zamanlardan 1932-33 yıllarına kadar İmam Yahya ve Abdullah b. El-Vezir ve ailesine ait olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁴ Kur'an-ı Kerim'de geçen Ashâbu'l-Uhdûd'un yaşadığı yerleri, yakıldıkları ateşin yerini bulmuş, ateşin yakıldığı büyük çukurun antik çağlarda muhtemelen bir meteorun çarpmasıyla oluşan bir krater olduğunu betimlemiştir.⁵⁰⁵ Necran'daki kültür ve nüfus değişiminden bahsederek, burada yaşayan Yahudilerin Filistin'e göç kapsamında bölgeden ayrıldıklarını ve az sayıda Yahudi ailenin bölgede meskûn kaldığını belirtmektedir.⁵⁰⁶

Bölge dışındakilere Arabistan'ı tanıtan demografik ve topoğrafik bilgiler haricinde, Philby'nin keşfettiği ve topladığı arkeolojik kalıntılar da seyahatlerinin en çarpıcı bilimsel bulgularıdır. İncelemeleri sırasında Arabistan topraklarından edindiği ve İngiltere'ye gönderdiği müzelik malzemelerden de önemli gelir elde etmiş olan Philby'nin, Arap topraklarını aşarak yanındaki silahlı korumasıyla Yemen ve Mukalla üzerinden İngiliz yönetimindeki Aden'in güney sahillerine ulaşması politik tartışmalara yol açmıştır. Hiçbir devlet ya da kimse tarafından kontrol edilmeyen, İngilizler tarafından dahi bilinmeyen toprakları ortaya çıkarması bakımından Philby, bu keşfiyle Aden topraklarının yüzölçümünü artırmış olmaktadır. 1937'den önce kırk iki bin mil kare olan Aden'in yüzölçümü Philby'nin keşfinin akabinde manda alanına dahil edilmiş, 1937'den sonra yüz on iki bin mil kareye ulaşmıştır. Bu gezilerinde edindiklerini de 1939 basımlı *Sheba's Daughters* (Londra, 1939) kitabında betimlemiştir. Bahsi geçen eserde seyahat ettiği güney Arabistan arazilerini "sadece

⁵⁰³ Wilfred Thesiger-L. P. K., "Obituary: H. St. John B. Philby, 1885-1960", **The Geographical Journal**, The Royal Geographical Society&The Institute of British Geographers, C.CXXVI, No: 4, 1960, s. 564.

⁵⁰⁴ Philby, **Sheba's Daughters**, s. 396.

⁵⁰⁵ Philby, **Arabian Highlands**, s. 237.

⁵⁰⁶ Philby, **Arabian Highlands**, s. 256-8.

kendisinin bildiği ülke” olarak tanımlayan Philby⁵⁰⁷, eserinde, keşfettiği kırk yedi arkeolojik plakanın, çizmiş olduğu haritanın ve fotoğrafladığı antik kayaların resimlerine yer vermiştir.

Philby daha sonra Midyan bölgesini keşif için kraldan izin almış ve bu seferi bittiğinde Arabistan’ın en temel bölgelerini gezmeyi tamamlamıştır. Bu gezide kendisine meşhur yazıt uzmanı Ryckmans eşlik edecektir. Onunla birlikte Şubat 1952’de üç bin mil kat etmişler ve on üç bin yeni kitabe bulmuşlardır.⁵⁰⁸ Philby, sonraki yıl ise Maliye Bakanı’nın isteğiyle bir maden arama ekibine liderlik etmiş⁵⁰⁹ ve ekip bölgede altın bulunma kapasitesinin yüksek olduğu bilgisine ulaşmıştır.⁵¹⁰ Philby’nin Land of Midian (Londra, 1957) kitabı da Midyan hakkında daha önce bahsi geçen Arabian Highlands (Washington, 1952) kitabında yer alan türden ayrıntılar içermektedir. Kitaplarının yanı sıra Ortadoğu Dergisine yazdığı makalelerinde araştırma ve keşifleri hakkında zengin bilgiler vermiş, Arabistan tarihine bilimsel bulgularla da katkıda bulunmuştur.

3.3.4. Yazar ve Oryantalist Philby

Yazma yeteneğinin kuvvetli olduğu anlaşılan ve oldukça üretken bir kaleme sahip olan Philby, 1950’de, İbn Suud’un Arabistan’daki mutlak yönetiminin ellinci hicrî yıldönümünde bu dönemin tarihini yazması için yetkilendirilmiştir.⁵¹¹ Modern Arabistan tarihi ve İbn Suud’un zaferini anlattığı Arabian Jubilee (Londra, 1952) adlı eseri İbn Suud’a sunduğu bir takdirname niteliğindedir. Eser tam anlamıyla bir kronolojik tarih bilgisi vermemekle beraber, eserin İbn Suud’un, Philby’nin kişisel anlatımlarıyla zenginleştirilmiş bir biyografisi olduğu söylenebilir. Philby söz konusu eserde kaynaklarını İngiliz kayıtları, Suudî aile üyelerinin hatıraları ve atıfta bulunduğu el yazmaları olarak beyan etmiştir.⁵¹²

⁵⁰⁷ Philby, **Sheba’s Daughters**, s. vii.

⁵⁰⁸ Monroe, **a.g.e.**, s. 265.

⁵⁰⁹ Philby, **Forty Years**, s. 171.

⁵¹⁰ Midyan gezisinde almış olduğu notlar Philby arşivinde henüz düzenlenmemiş halde bulunmaktadır. Ayrıntılar için Bkz.: Philby Papers, “Diaries for Midian expeditions 1950-1952”, “Diaries for Midian expeditions 1953”, **MEC Archive**, 13/4-5.

⁵¹¹ Philby, **Arabian Jubilee**, s. xii, Philby, **Forty Years**, s. 2.

⁵¹² Philby, **Arabian Jubilee**, s. xii-xiii.

İbn Suud'un doğumundan başlayarak, yükseliş yıllarını, ülkenin kabile savaşlarından Arabistan'ın Birinci Dünya Savaşındaki durumuna ve 1930'lu yıllardaki modernleşmesine kadar değerlendirdiği eserde Philby, İhvan'ın fizikî ve dinî gücüyle ilgili bilgilere de yer vermiştir.⁵¹³ İlk bölümlerde İbn Suud'un Reşidîler ve Şerif Hüseyin'le olan savaşlarına yer veren Philby, daha sonraki bölümlerde ise İbn Suud'un siyasî istikrar arayışından ve modern Batılı araçların Arabistan'a girişinden bahsetmiştir. Philby, 1930'lardan sonra kabile baskınlarının mazide kaldığını belirterek, İbn Suud'un bu tarihten sonra ülkenin modernleşmesi adına okullar, hastaneler, yollar inşa ettirdiğini, otomobil ve modern icatları ithal ettiğini, petrolün keşfini hızlandığını anlatmaktadır.

Philby'nin, ülkenin zenginleşmesinin akabinde kraliyetin tutumuyla ilgili kayda değer eleştirileri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ataerkil hükümdarlık rejiminin şimdiki başı olan İbn Suud'un, geleceğin tuzakları arasında kendi insanlarına rehberlik edecek gerekli yönetsel tedbirleri alma gereğini asla anlamayıdır.⁵¹⁴ Kendisinden sonraki süreçte Philby'ye ihtiyaç duyulmayarak eleştirilerine kulak asılmaması, İbn Suud'un ölümünden sonra onun yönetimden tamamen uzaklaştırılarak esamesi okunmayan bir adam haline gelmesi, İbn Suud'un devletin kuruluş yıllarında cefa ile biriktirdiklerinin hunharca israf edilmesi,

⁵¹³ İlk İhvan kolonilerinin oluşumu ve yerleşimleri hakkında bilgiler edindiğimiz Philby, kitabında, Ertaviyye İhvanı'nın yerleşimini bir cami ve evlerin inşası, su kuyularının kazılmasıyla başlatır. Gerek pazarlarda at ve develerini satarak karşılığında tarım için gerekli malzemeler edinen kabileler, gerekse de İbn Suud'un temin ettiği basit araçlarla ziraate başlayan bedevileri konu etmektedir. Buraların nüfusu hakkında da bilgiler veren Philby, en büyük iki hicle olan Ertaviyye ve Ğatġat İhvanı'nın onar bin bedviden oluştuğunu ve toplamda yaklaşık iki yüz hicle olduğunu söylemekte, hangi hicrenin hangi kabileye ait olduğuna dair bir liste yapmaktadır. İki yüz hicledeki kadın-çocuk-asker toplam nüfusun yüz bin olduğu tahminine yer verir. Philby, **Arabian Jubile**, s. 23. Ayrıca bkz. Philby, **Arabia**, s. 225-7, Philby, **Saudi Arabia**, s. 261-3. İhvan'ın hiyerarşisi hakkında da yazan Philby, üst düzey dinî yönetimin yirmi civarında alimden oluştuğunu kaydetmekte ve görevli oldukları yerleri sıralamaktadır. Gerek kasaba ve köylerde gerekse hicrelerde hakimlerin yardımcısı durumunda olan memurlar mutavvi olarak adlandırılmakta, bunlar göçebeleri irşad etmek ve zekât toplamak gibi görevleri de üstlenmektedir. Burada elli bedeviye bir mutavvin düştüğünü kaydetmektedir. Dinî hiyerarşinin en altında mutavvi olmak için eğitim almak isteyen "tilmiz"ler bulunmaktadır. Philby, **The Heart of Arabia**, C.I, s. 297-8.

⁵¹⁴ Philby, **Arabian Jubilee**, s. 97.

toplumun dönüşümünde yaşanan idarî tedbirsizlikler Philby'nin gelecek hakkındaki tahminlerini haklı çıkarmıştır.⁵¹⁵

Patronunun 1953 yılında ölümünden sonra Philby, 1955 Londra basımlı Saudi Arabia kitabını yazmıştır. Onun beş yüz yıllık Vehhâbîlik tarihini, Vehhâbî tarihçilerden, Suud ailesinin hatıralarından ve ata hikayelerinden alıntılarla yazdığını belirttiği eserinde, kitabın önceki versiyonu sayabileceğimiz Arabia (New York, 1930)'da olduğu gibi dipnot ve bibliyografyaya rastlanmamaktadır. Sözü edilen kitapları dışında Philby'nin kaleme aldığı diğer eserlerini ikinci bölümde isim ve konularını ifade ederek çalışmamıza almıştık.

İbn Suud'un ölümünden sonra onun halefleri gözünde itibardan düşen Philby, Suudî Arabistan hakkındaki öngörülerinde İbn Suud'un saltanatı ve onun halefleri hakkında birtakım sonuçlara varmış, onları eleştirmeye başlamıştır. İbn Suud döneminde de bazı rahatsızlıkları olmasına karşın bunları kamuoyu önünde dile getirmemiş, o öldükten sonra açıktan eleştiri yapmaya başlamıştır. Kraliyet ailesi tarafından tahammül edilemez bir eleştirmen olarak nitelenen Philby, yeni rejimin kendisini sürgün etmesindeki nedeni “gevşeklik, savurganlık ve yolsuzluk karşısında ödün vermeden muhalefet etmesi” olarak ifade etmiştir.⁵¹⁶ Bilindiği gibi bu aşamadan sonra Philby, ülkeyi terk etmek zorunda kalmış, çalışmalarına Beyrut'ta devam etmiştir.⁵¹⁷

Dostu İbn Suud'un ölümünün ardından Arabistan'dan ayrılan Philby, sürgün edildiği Lübnan'ı “yorgun günlerin sona erdiği, büyüleyici doğa ve yalnızlıkla kucaklaştığı bir mekân” olarak tanımlamış olsa da⁵¹⁸ Beyrut'ta yaşadığı zaman zarfında boş durmamış, faaliyetlerini hızla sürdürmüştür. Bilimsel dergilerde, gazetelerde makaleleri, görüşleri, güncel olaylar hakkındaki yorumları yayınlanmaya devam etmiş, Arabistan ve Ortadoğu siyaseti konu olduğunda konferansların vazgeçilmez konuşmacısı olarak tartışmalara katılmış, yaşamının son dönemini aktif

⁵¹⁵ Philby'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası; Arabistan topraklarında Britanya'nın yıldızının sönerek Amerika'nın yükseldiği yıllarda ülkede yaşanan ekonomik ve sosyal değişimler hakkındaki değerlendirmeleri için Bkz.: Philby, **Forty Years**, s. 187-225.

⁵¹⁶ Philby, **Forty Years**, s. 232.

⁵¹⁷ Monroe, **a.g.e.**, s. 286.

⁵¹⁸ Philby, **Forty Years**, s. 227.

bir oryantalist olarak geçirmiştir. Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yapmış, öğrenci yetiştirmiştir. Bunun dışında İngiltere'de İslam ve Batı'da yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarıyla ilgili kulüp ve topluluklarda faaliyetlerde bulunmuş, Şarkiyatçıların toplantılarına öncülük etmiş, uluslararası kongrelerde Arabistan'da kölelik ve Afrika ile ilgili görüş bildirmiştir.⁵¹⁹

XX. yüzyıl başlarından itibaren Arabistan'la ilgili bütün işlerde kendisine itimat edilen İngiliz vatandaşı Philby'nin eserlerinin, halen yapılan yerli ve yabancı çalışmalarda ana kaynak olarak kabul edildiğini görmekteyiz. Philby'nin geride bıraktığı Oxford St. Antony's Kolej'de bulunan Philby arşivinde saklanan materyallerin devasa hacmi, çok sayıda basılmış ve basılmamış kitabı, günlükleri, raporları, makaleleri, konferans metinleri halen bilim insanlarının Philby'den alıntılacak çok malzemesi olduğuna işaret etmektedir.⁵²⁰ Onun ilk kral İbn Suud ile olan otuz yılı aşkın dostluğu modern Arabistan'ın kuruluşu ile ilgili söz konusu malzemenin değerini artırmaktadır. Bu nedenle İbn Suud'u ve Vehhâbîliği, Britanya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Arabistan'da verdiği mücadeleyi ele alan, son Vehhâbî devleti Suudî Arabistan'ın kuruluşunu konu edinen bir eserin Harry St. John Philby'den ve onun geride bıraktıklarından müstağni kalamayacağı rahatlıkla ifade edilebilir.

⁵¹⁹ Bahsi geçen konularda söyleyip yazdıkları için Philby Papers, **MEC Archive**, 18/5-7, Philby, **Forty Years**, s. 168-171.

⁵²⁰ Philby Papers, **MEC Archive**, St. Antony's College, Oxford.

SONUÇ

Orta Arabistan'da yer alan Necd topraklarında doğan Vehhâbîlik hareketi, ismini aldığı Muhammed b. Abdülvehhab'ın ve onun dinî anlayışı etrafında toplanan bedevî topluluğun faaliyetleri sonucu gelişip, bunların fikirlerinin bölgede çok sayıda taraftar bularak yayılmasıyla tarih sahnesindeki yerini almıştır. Vehhâbîlik hareketinin yirminci yüzyıl başlarında yeniden canlanarak bölgede yükselişinin birçok nedeni sıralanabilir. Ancak bunlardan ikisi, biri iç diğeri dış neden olmak üzere, önemli ve temel niteliktedir. Öncelikle iç nedenin daha çok tarihsel süreç ve bölgenin toplum yapısına dayalı olduğu belirtilmelidir. Dış neden ise emperyalist güçlerin özellikle İngilizlerin bölgeye yönelik sömürgeci emellerine ulaşmak amacıyla çok sayıda seyyah, ajan, istihbaratçı veya misyoner görevlendirmesi ve bunların ülkelerinin çıkarları doğrultusunda Osmanlı aleyhtarı yeni bir devlet kurma yönündeki faaliyetleriyle ilgilidir. Bu çalışma, tam da bu süreçte bazen seyyah, siyaset adamı, ajan, tüccar ve bazen devletin en üst yetkilisi, yüksek mahkeme üyesi ama çoğu zaman İbn Suud'un danışmanı olarak görev alan İngiliz Harry St. John Bridger Philby (1885-1960)'yi ve faaliyetlerini İslam mezhepleri tarihi metodolojisi çerçevesinde söz konusu etmektedir. Bu bağlamda alanında yapılmış ilk araştırma sayılır.

Selefliğin sistematik anlamdaki kurucuları sayılan Takıyyuddîn İbn Teymiyye ve İbn Kayyım el-Cevziyye'nin görüşlerinden etkilenen İbn Abdülvehhab'ın ilk etapta dinî olan söylemi, daha sonra onun fikirlerini benimseyen emir Muhammed b. Suud tarafından desteklenince dinî-siyasî bir yapıya dönüşmüştür. Bu bağlamda taraflar arasında yapılan 1744 tarihli Dir'iyye Anlaşması, tarihteki ilk Vehhâbî devletin kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Bu anlaşmaya göre İbn Abdülvehhâb'ın mezhebî görüşlerini yaymak için ihtiyaç duyacağı siyasî destek Muhammed b. Suud tarafından sağlanacaktır. Vehhâbîliğin, dini bid'at ve hurafelerden temizlemek adına geliştirmiş olduğu sadeleştirme anlayışı, halihazırda tekdüze yaşam süren bedevîlere münasip gelmiş ve onlar tarafından kolayca kabullenilmiştir. Kabile savaşlarının, bid'atlarla mücadele etmek ve dini yaymak amacıyla yapılan cihat adı altında revize edilmesi ve bu yolla elde edilen ganimetler, tarım ve ticaret gibi faaliyetlere imkân vermeyen Orta Arabistan çöllerinde,

hayvancılıktan başka geliri olmayan topluluğu cezbetmekle kalmamış, Vehhâbîlik ilkeleri, bölgenin coğrafi özellikleri ve sosyolojik yapısı itibariyle merkezî otoritenin hâkimiyet altına almakta zorlandığı, ücra yerlerde yaşamını sürdüren ve daha önce İslam'ın hiç ulaşmadığı ilkel topluluklara İslam adı altında götürülmüştür.

XVI. yüzyıldan beri Arabistan'ı hâkimiyeti altında bulunduran Osmanlı Devleti, Vehhâbîlerin, resmen Türklerin elinde bulunan topraklarda kendi devletlerini kurmalarını ve yayılmalarını, otoriteye baş kaldırdıkları gerekçesiyle reddetmiş ve onlarla savaşmıştır. Zira kendi inanışları doğrultusunda inanmayanları Müslüman olarak kabul etmeyen ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini reddeden Vehhâbîler Osmanlı Devleti'yle savaşırken müşriklerle savaştıklarını iddia etmiş ve çift başlılığa neden olmuşlardır. Toplumsal bütünlüğün bozularak Osmanlı'dan ayrışma ve Vehhâbî devletlerin temelleri bu düşünce etrafında oluşturulmuştur. Böylelikle sadece “din birliktir” ilkesinden hareketle birlik ve bütünlüğü savunan ana kitleden ayrılmakla kalmamışlar aynı zamanda onları müşrik ilan edip dışlayarak her alanda ehl-i kitap saydıkları İslam dışı emperyalist devletlerle birlikte hareket etmeye başlamışlardır.

Tarihe Birinci ve İkinci Vehhâbî Devleti olarak geçen devletlerin liderliğini üstlenen Suud hanedanı ve onların tâbîleri, faaliyetlerinden dolayı Osmanlı nazarında Haricî olarak addedilmiş ve onlarla ödün vermeden mücadele edilmiştir. Osmanlı'dan bu yana olaylara vakıf olmuş birçok müellif tarafından, Vehhâbîlerin dinî yorumlama biçiminin ve uygulamalarının Haricîlerinkiyle örtüştüğü belirtilmiş, coğrafi ve sosyolojik yapı itibariyle de aralarında çok sayıda benzerlik olduğu vurgulanmıştır.

XIX. yüzyılda çeşitli nedenlerle otoritesi zayıflayarak hâkimiyeti uluslararası aktörlerce sorgulanır hale gelen Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında İngiliz desteğiyle yükselen Vehhâbî hareketiyle baş edememiş ve günümüzdeki Suudî Arabistan'ın temelleri böylelikle atılmıştır. Süveyş Kanalı'nın açılışı öncesinde, geniş sömürge topraklarıyla Hindistan'a uzanan ve Osmanlı sınırlarında menfaati bulunan Britanya, Osmanlı Devleti'nin bölünmez bütünlüğünü savunmuş, onun çeşitli şekillerde taraftarı ve destekçisi olmuş bir devlettir. Ancak XIX. yüzyılın

ikinci yarısında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla diğer büyük güçlerin onun menfaat alanına müdahil olacağı endişesi, Britanya'nın Osmanlı Devleti'ne arka çıkma politikasını bırakmasıyla sonuçlanmıştır. Bu tarihten sonra Britanya Osmanlı topraklarında kök salmaya başlamış ve bölgedeki yetkin isimleri nüfuzu altına almaya çalışmıştır. 1700'lü yıllardan itibaren Ortadoğu coğrafyasında okullar, sağlık kuruluşları vb. yapılar kurarak kültürel nüfuzunu artırmış olan İngilizler, Süveyş Kanalı'nın yapımı sonrası oluşan politik atmosferde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahil olmak suretiyle siyasî otoriteyi de ele almak için faaliyet göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşta Almanlar tarafında yer alacağını kesinleşmesinden sonra İngilizler Arabistan yarımadasında irtibatta bulundukları bölgeleri daha da genişletmek ve Osmanlı Devleti'ne karşı olan savaşta buradaki liderlerin desteğini almak istemişlerdir. Bu bağlamda İngiliz Hindistan'ından Mezopotamya'ya geçerek Britanya'nın bölgedeki işlerini kolaylaştıracak donanımlı şahıslara ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla bölgeye gelen İngiliz ajanlar bölgedeki şeyhlerle irtibat kurmuş, onlara savaşta İngilizleri desteklemeleri şartıyla idarî ve malî destek sunmuşlardır.

İngiliz Hindistan'ında doğmuş, İngiltere'de yetişmiş ve eğitim almış olan Harry St. John Bridger Philby, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgeye gelen yetenekli İngiliz istihbaratçılardan biridir. Cambridge Üniversitesi Trinity Kolej'i başarıyla bitirip dil ve tarih öğrenerek Doğu hizmetine gönderilmiş ve bu bağlamda Hindistan'da devlet tecrübesi edinmiş olan Philby, ilk etapta Mezopotamya'ya dilbilimci sıfatıyla gelmiş, buradaki başarılı çalışmalarıyla dikkat çekmiş ve yüksek siyasî temsilci Sir Percy Cox'un kişisel danışmanlığına yükselmiştir. Bu görevi esnasında kendisine tebliğ edilen Necd misyonu, onun Orta Arabistan'ın hâkimiyetini 1900'lerin başından itibaren fiilen elinde bulunduran İbn Suud'la İngilizler adına anlaşma yapmasını kapsamaktadır. İbn Suud'la görüşerek onun hakkında raporlar hazırlayan, İngilizlerin malî ve askerî desteğini kendisine temin ederek Osmanlı dostu Reşidîlerle mücadele etmesini sağlayan ve savaşta kimin yanında olacağı konusunda kararsız olan İbn Suud'u, İngiliz dostu haline getiren, Philby başkanlığındaki Mezopotamya heyetidir. İngiliz Hindistan'ından bölgeye gelerek uzun yıllar burada faaliyette bulunan Basra merkezli Mezopotamya bürosu,

İbn Suud'u yakından tanımış ve oldukça kurnaz bir idareci olarak bulmuştur. Böylece Arabistan'ın liderliği noktasında Şerif Hüseyin'den yana olan Kahire Ofisi'ne muhalefet etmiş, Ortadoğu ve Arap Yarımadası politikaları noktasında onlarla çelişmiştir. Bu noktada İngilizlerin Şerif Hüseyin-İbn Suud rekabeti ile birlikte Arap liderliği noktasında ikilemde kaldığını, Hüseyin'in kral yapılmasını isteyen Kahire Bürosu ve İbn Suud'u destekleyen Basra Bürosu şeklinde ikiye bölündüğünü görmekteyiz. Londra Hükümeti nazarında daha etkin olan Kahire Bürosu'nun, İbn Suud ve onun askerî teşkilatı olan İhvan'ın Arabistan'daki hızlı genişlemesinden ve Hicaz topraklarına girme girişiminden sonra tarafsız kalarak Şerif Hüseyin'in liderliği konusundaki ısrarını terk ettiğini görmekteyiz. Bu aşamada Şerif Hüseyin'in bölgedeki haksız uygulamalarının ve inatçı kişiliğinin İngilizleri yormuş olmasının da Şerif Hüseyin'e olan aktif siyasî desteğin çekilmesinde etkili olduğu inkâr edilemez. Zira kutsal toprakların yönetimi hususunda Arap Yarımadası dışındaki Müslüman dünyanın dikkatlerini üzerine çekmek istemeyen İngiltere'nin Haşimî-Vehhâbî rekabetinde tarafsız kaldığı ve bu noktada tarafları kendi haline bırakma politikası izlediği aşîkardır.

Şerif Hüseyin'in Hicaz'ı terk etmesi ve İhvan'ın burada idareyi ele almasıyla hızla Vehhâbî pratiklerini bölgede uygulamaya koyan İbn Suud, zaman zaman ulema ile modernleşme konusunda tartışmalar yaşamıştır. Savaş sonrası İngilizlerin koymuş olduğu sınır anlaşmalarıyla siyasî konjonktürü büyük ölçüde kabullenerek mezhebin fetih politikasından ödün veren İbn Suud, bizzat kurduğu İhvan'ı 1930'da ortadan kaldırmak zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra modernleşme konusunda bağımsız hale gelen İbn Suud, İngilizlerin savaş sonrası Ortadoğu politikalarına muhalefet ederek istifa etmiş olan ve danışmanı sıfatıyla yakınından ayırmadığı Philby ile ortak hareket etmiş ve ülkenin kaderinde birlikte söz sahibi olmuşlardır.

Günümüz Suudî Arabistan'ının kuruluşuna, modernleşme ve zenginleşmesine katkıları tartışılmaz olan Philby'nin bu tarihlerde Müslüman olması, aradaki dostluğu daha da pekiştirmiş, bir Avrupalı gayrimüslim olarak Arap topraklarında alamadığı imtiyazları kolaylıkla elde etmeye başlamıştır. Bir yandan müsteşar sıfatıyla Amerikan ve İngilizlerle irtibatı sağlamış ve kral adına anlaşmış, diğer yandan kurmuş olduğu ticarî şirketlerle yabancı sermayenin Arap topraklarına

girmesine vesile olmuştur. Philby'nin, Araplar gözünde İbn Suud'un yanından ayrılmayan ve ona etki etmeye çalışan bir İngiliz ajan, İngilizler gözünde ise ülkesine muhalefet ve ihanet eden eski bir istihbaratçı olarak her iki taraftan da takdir görmediği bilinmektedir. Bu noktada kendisine en büyük destek dostu İbn Suud'dan gelmiş, onun tarafından hayatının her aşamasında kendisine itimat ettiği kraliyet ailesinden biri olarak görülmüştür. Dolayısıyla İbn Suud'un 1953'teki ölümünden sonra kralın meclislerinden uzaklaştırılmış, buna Arabistan'da zenginleşmeyle birlikte hızla yükselen israf ve ahlakî yozlaşmalara olan sert eleştirileri de etki etmiştir. Yeni yönetim tarafından Beyrut'a sürgün edilen Philby burada çalışmalarına devam etmiştir.

Keşfetmeye, seyahate, arkeoloji ve tarihe, bilimsel çalışmalara oldukça meraklı olan Philby 1917 Necd görevi sırasında başladığı Arabistan seyahatleriyle ün yapmış, Kraliyet Coğrafya ödüllerine layık görülmüştür. Yazmaya ve konuşmaya olan aşırı tutkusu onun tecrübelerini her fırsatta başkalarına aktarmasını sağlamış, geride kitap, makale, konferans, gezi yazısı, harita, günlük ve hatırat olmak üzere bilim dünyasına hayli hacimli bir miras bırakmıştır. Arap topraklarında İslam öncesi çağlara ait bulguların, flora ve fauna örneklerinin British Müzesi'ne taşınmasını sağlamış, kuş/böcekbilimci ve arkeolog olarak sıfatlandırılmıştır.

Yaşadığı dönemde Arap dünyası hakkında pek az bilgiye sahip olan Batı dünyasının Arabistan'la ve Vehhâbîlik mezhebiyle tanışıklığını Philby ile başlatırsak abartmış olmayız. Kendisini Vehhâbî bir Müslüman olarak tanımlayan Philby'nin İngiltere'de ve Beyrut'ta bulunduğu dönemlerde İslam'la ilgili aktif çalışmalar yürüttüğü, Vehhâbîlik üzerinden İslam'ı Batı'ya tanıttığı bilinmektedir. Bu noktada önem arz eden husus Philby'nin Vehhâbîliğin dışlamacılık düşüncesinin Batılılar tarafından tanınmasını sağlamasıdır. İngilizce kaleme almış olduğu eserleri içerdiği Vehhâbîlik hakkındaki tespitlerle, onun İslam toplumlarını ayrıştırma ve birbirine düşman etme yönteminin tespitine katkıda bulunduğuna dikkatleri çekmektedir. Ayrıca günümüzde Philby'nin hayatı ve faaliyetleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bunlar onun seyyah, kâşif, coğrafyacı ve bilim insanı gibi özellikleriyle bölgeye nüfuz ettiğini, böylelikle bir taraftan Batılıların bu konudaki

bilgi eksikliğini giderdiğini, diğer taraftan da emperyalist amaçlarına ulaşma konusunda yol gösterdiğini düşündürmektedir.

Philby'nin mesai arkadaşları olarak Arap isyanında etkin rol alan, ancak savaş sonrası kayıplara karışan Arabistanlı Lawrence'ın ve Çöl kraliçesi Gertrude Bell'in, Philby'nin Arabistan'daki faaliyetleri ve geride bırakmış oldukları göz önüne alındığında sunî kahramanlar olduklarını görmek zor değildir. Yaşadığı dönemde çalışmalarına oldukça itimat edilen Philby'nin, Arapların bağımsızlığı noktasında İngiltere'nin politikalarına acımasızca muhalefet ederek savaştan sonra Araplara vaat ettiği şartlardan döndüğünü cesurca itiraf etmesi ve İngiliz Hükümeti'nden istifası, Müslüman olduğunu ilan ederek İbn Suud'la ilişkilerini geliştirmesi, Arap yarımadasındaki ekonomik fırsatları İngilizlerden ziyade Amerikan sermayesine açmış olması, kasten veya bilmeyerek siyasî söz sahipliğinin yüz yıllardır burada emek vermiş olan İngilizler'den Amerikalılara geçişindeki inkar edilemez katkıları, onun isminin tarih sahnesinde arkalara itilmesine sebep olan etkenlerdir.

Siyasî sıfatı göz ardı edilmek istense de Philby geride bırakmış olduğu onlarca eser sayesinde seyyah, yazar, bilim insanı, oryantalist olarak kayıtlara geçmiş, adını bu alanlarda öne çıkarmayı başarmıştır. Hayatı ve eserleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Vehhâbîlerin Osmanlı Devleti'nden koparak yeni devlet Suudî Arabistan'ı kurmaları sürecinde onun emperyalist güçlerin siyasî, dinî, coğrafi ve sosyolojik yönlerden bölgeyi tanımalarına büyük katkıda bulunduğu ortadadır. Dolayısıyla Vehhâbîliğin yirminci yüzyıldaki yükselişi, Abdülaziz b. Suud ile İngilizlerin özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesi-sonrası ilişkileri, Ortadoğu ve Arap topraklarındaki politikaları söz konusu olduğunda Philby'nin ismine ve eserlerine yer vermeyen ve onun katkılarını görmezden gelen bir çalışmanın tam olamayacağı aşikardır.

KAYNAKÇA

- Abedin, Hassan Syed: “Abdul Aziz Al-Saud and the Great Game in Arabia 1896-1946”, **Basılmamış Doktora Tezi**, London, King’s College, 2002.
- Akalın, Durmuş, Çelik, Cemil: “19. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara, C.VII, No: 3, 2012, s. 21-45.
- Akalın, Durmuş: “Aden’in İşgali ve İşgalden Sonra Osmanlı Devleti’nin Kızıldeniz’de Aldığı Tedbirler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXIX, No: 2, 2014, s. 357-404.
- Akalın, Durmuş: “Süveyş Kanalı: Açılışı ve Osmanlı Devleti’ne Etkisi 1854-1882”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Denizli, 2011.
- Akyıldız, Ali, Kurşun, Zekeriya: **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Anglo-Indian: “The Call of Lord Kitchener”, **The North American Review**, C.180, No: 581, 1905, pp. 602-613.
- Aras, Ömer: “Miladî VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasî Tarihi”, **İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi**, No: 2, 2017, s. 63-91.
- Arthur, George: **Life of Lord Kitchener**, London, Macmillan and CO., 1920.
- Bayram, Aydın: “The Rise of Wahhabi Sectarianism And Its Impact on Saudi Arabia”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 42, 2014, s. 245-261.

- Brunton, Bruce: “The East India Company”, **Social Education**, C.LXXVII, No: 2, 2013, pp. 78-81.
- Bulut, Halil İbrahim: **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara, DİB Yayınları, 2016.
- Bulut, Yücel: “Hindistan’da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, No: 6, 2003, s. 71-106.
- Burgoyne, Elizabeth: “Gertrude Bell from Her Personal Papers: 1914-1926”, **II Politico**, C.XXVIII, No: 1, 1963, pp. 212-213.
- Busch, Briton Cooper: **Britain and The Persian Gulf 1894-1914**, Berkeley, University of California Press, 1967.
- Büyükcoşkun, Kudret: “Arabistan”, **DİA**, C.III, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 248-252.
- Büyükkara, Mehmet Ali: “Dinî Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler”, **İlahiyat Akademi Dergisi**, 2017, No: 5, s. 37-57.
- Büyükkara, Mehmet Ali, Uyar, Mazlum, Üzüm, İlyas, Dalkılıç, Mehmet, Teber, Ömer Faruk: **İslam Mezhepleri Tarihi**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Büyükkara, Mehmet Ali: “Günümüzde Selefilik ve İslami Hareketlere Olan Etkisi”, **Tarihte ve Günümüzde Selefilik**, Ed. Ahmet Kavas, İstanbul, 2014, s. 485-524.
- Büyükkara, Mehmet Ali: “Philby, Harry St. John Bridger”, **DİA**, C.XXXIV, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 268-269.
- Büyükkara, Mehmet Ali: “Vehhâbîlik”, **DİA**, C.XLII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 611-615.
- Büyükkara, Mehmet Ali: **Çağdaş İslami Akımlar**, İstanbul, Klasik

- Yayınları, 2016.
- Büyükkara, Mehmet Ali: **İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2010.
- Cook, Michael: Muhammed b. Abdülvehhâb", **DİA**, C.XXX, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, s. 491-492.
- Çağatay, Neşet: "Vehhâbilik", **İ.A.**, XIII, s. 262-269.
- Çağırıcı, Mustafa: "Asabiyet", **DİA**, C.III, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 453-455.
- Demir, Yaşar: "XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, C.III, No: 5, 2013, s. 130-146.
- Deveci, Can: "Herbert Samuel Dönemi'nde Filistin'e Yahudi Göçleri (1920-1925)", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No: 42, 2017, s. 1-17.
- Doğan, Orhan, Erdoğan, Aysel: "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, C.XVI, No: 3, 2017, s. 839-848.
- Durmuş, Fatma: "Süveyş Kanalı Projesinde İstanbul'da Cereyan Eden Diplomatik Mücadeleler", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.XXII, No: 4, 2018, s. 699-720.
- Ebu Zehra, Muhammed: **İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepleri Tarihi**, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı-Osman Eskicioğlu, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 1970.
- Ecer, Ahmet Vehbi: **Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri**, Ankara, ASAM Yayınları, 2001.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen: **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, çev. Mehmet

- Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2005.
- el-Useymin, Muhammed b. Sâlih:
Erbaş, Fatih: “19. Yüzyıl Doğu Akdeniz Donanma Mücadelesinde Öne Çıkan Devletler ve Faktörler”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, No: 8, 2016, s. 133-158.
- Eren, Halit: “Aligarh”, **DİA**, C.II, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, s. 460.
- Erikson, Emily: **Between Monopoly and Free Trade: The English East India Company, 1600-1757**, Princeton, Princeton University Press, 2014.
- eş-Şehristanî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim: El-Milel ve'n-Nihâl, Thk. Kisra Salih el-Ali, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2010.
- Eyice, Semavi: “Gertrude Bell”, **DİA**, C.V, 1992, s. 422-423.
- Eyüp Sabri Paşa: **Tarîh-i Vehhâbiyan**, Trc. Süleyman Çelik, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Fayda, Mustafa: “Bedevî”, **DİA**, C.V, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 311-317.
- Fırlı, Ethem Ruhi: **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Ankara, Selçuk Yayınları, 1990
- Foster, William: **A Guide to The India Office Records (1600-1858)**, London, Eyre and Spottiswoode, 1919.
- Wickens, G. Michael, Cole, Juan, Ekbal, Kamran: “Browne, Edward Granville,” **Encyclopedia Iranica**, C.IV, No:5, pp. 483-488.
- Goldberg, Jacob: “Philby as a Source for Early Twentieth-Century Saudi History: A Critical Examination”, **Middle Eastern Studies**, C.XXI, 1985, pp. 223-243.
- Goldziher, Ignaz: **Introduction to Islamic Theology and Law**, Çev.

- Andras-Ruth Hamori, New Jersey, Princeton University Press, 1981.
- Graves, Philip: **The Life of Sir Percy Cox**, Londra ve Melbourne, Hutchinson & Co. Ltd., 1941.
- Gülsoy, Ufuk, Ochsenwald, William: “Hicaz Demiryolu”, **DİA**, C.XVII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 441-445.
- H., D. G. (Hogarth, David George): “Obituary: Gertrude Lowthian Bell”, **The Geographical Journal**, C.LXVIII, No: 4, 1926, pp. 363-368.
- Hammâd, Hayri: **Abdullah Filbî: Kıt’a min Târîhi’l-Arabi’l-Hadîs**, Beyrut, Mektebu’t-Ticârî, 1961.
- Hathaway, Jane: **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Hodgson, M. G. S.: **İslam’ın Serüveni**, Çev. Berkay Ersöz, 3 c., İstanbul, İz Yayıncılık, 1995, C.I.
- Hopwood, Derek: **The Arabian Peninsula**, Londra, George Allen and Unwin Ltd., 1972.
- Höfner, Maria: “Harry St. John B. Philby (3. April 1885 Bis 30. September 1960)”, **Archiv für Orientforschung**, C.XX, 1963, pp. 310-311.
- İbn Ğannâm, Hüseyin: **Tarîh-u Ğannâm**, Der. Süleyman bin Salih el-Harâşî, Riyad, Daru’s-Sulûsiyye, 2010.
- Ingrams, Doreen: “Philby, Great Arabian Traveller”, **The Geographical Journal**, C.CXL, No:2, 1974, pp. 305-306.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. El-Eş’as: **es-Sünen**
- el-Cevziyye, İbn Kayyım: **İ’lamü’l-Muvakkı’in**, çev. Pehlül Düzenli, 4c., İstanbul, Pınar Yayınları, 2013, C.II.

- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman **es-Sünen**
Ahmed b. Şuayb:
İbn Abdülvehhâb, **Kitabu't-Tevhîd**, Trc. Ahmet İhsan Dünder, İstanbul, Guraba Yayınları, 2016.
Muhammed:
İbn Mâce, Ebû Abdullah **es-Sünen**
Muhammed b. Yezid:
İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs **Hisbe**, Çev. Cemal Güzel, İstanbul, Takva Yayınları, 2011.
Takiyyüddîn Ahmed b.
Abdülhâlim:
İlgürel, Mücteba: "İstimâlet", **DİA**, C.XXIII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 362-363.
Karakaş, Nuri: "Britanyalıların Gözüyle Sina-Filistin Cephesi'nde Türk Askeri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXVII, No: 2, 2012, s. 403-425.
Kayapınar, Akif: "İbn Haldun'un Asabiyet Kavramı, Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", **İslam Araştırmaları Dergisi**, No: 15, 2016, s. 83-114.
Koca, Ferhat: "İbn Teymiyye", **DİA**, C.XX, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, s. 413-414.
Konukçu, Enver: "Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları", **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)**, Haz. Mehmet Alpargu, M. Bilal Çelik, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2008, s. 131-152.
Kostiner, Joseph: "The Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State", **Middle Eastern Studies**, C.XXI, No:3, 1985, pp. 298-323.
Kurşun, Zekeriya: "Suudî Arabistan", **DİA**, C.XXXVII, Ankara,

- Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 581-584.
- Kurşun, Zekeriya: “Suudîler”, **DİA**, C.XXXVII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 584-587.
- Kurşun, Zekeriya: **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Kutlu, Sönmez: “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, **İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi-I**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 391-440
- Kutlu, Sönmez: **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Ankara, Kitabiyat Yayınları, 2002
- Lawrence, T. E.: **Bilgelğin Yedi Sütunu**, Çev: Bilal Çölgeçen, Çiviyazıları Yayınevi, Ankara, 2014
- Leslie, Shane: **Mark Sykes, His Life and Letters**, Cassell and Company Ltd., London, New York, Toronto and Melbourne, 1923.
- Mazza, Roberto: “The Preservation and Safeguarding of the Amenities of the Holy City without Favour or Prejudice to Race or Creed: The Pro-Jerusalem Society and Ronald Storrs, 1917–1926”, **Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City**, Ed. Angelos Dalachanis, Vincent Lemire, C.I, Brill, Leiden, Boston, 2018, pp. 403-422.
- Metz, Helen Chapin: **Saudi Arabia: a country study**, Washington, D.C., Library of Congress, 1993.
- Monroe, Elizabeth: **Philby of Arabia**, Londra, Faber and Faber, 1973.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî: **es-Sahih**
- Orhonlu, Cengiz: “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Kızıldeniz’de Osmanlılar”, **Tarih Dergisi**, C.XII, No:16, 2011, s. 1-24.

- Önalp, Ertuğrul: “Hadım Süleyman Paşa’nın 1538 yılındaki Hindistan Seferi”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi OTAM**, No:23, 2008, s. 195-239.
- Özbaran, Salih: “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu”, **Tarih Dergisi**, No: 31, 2011, s. 65-146.
- Özcan, Azmi: “İngiltere”, **DİA**, C.XXII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 296-302.
- Özcan, Azmi: “Şerif Hüseyin”, **DİA**, C.XXXVIII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 585-586.
- Özervarlı, M. Sait: “Selefiyye”, **DİA**, C.XXXVI, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 399-402.
- Öztürk, Taha: “Şerif Hüseyin’den Suud Ailesine Hicaz Bölgesinde İngiliz Nüfuzu”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya, 2018.
- Palmer, Alan: **Who’s Who in World Politics: From 1860 to the Present Day**, Routledge, London and New York, 1990.
- Paşayev, Yadulla: “Vahhabilik”, **Bakü Devlet Üniversitesi İlmî Mecmuası**, No: 5, 2006, s. 119-142.
- Philby, Harry St. John Bridger: **Arabian Highlands**, New York, Da Capo Press, 1974.
- Philby, Harry St. John Bridger: **The Background of Islam**, Alexandria, Whitehead, Morris, 1947.
- Philby, Harry St. John Bridger: **Arabia of the Wahhabis**, London, Constable & Co. Ltd., 1928.
- Philby, Harry St. John Bridger: **Arabia**, London, Ernest Benn Limited, 1930.

- Philby, Harry St. John
Bridger: **Arabian Jubilee**, Londra, Robert Hale Ltd., 1952.
- Philby, Harry St. John
Bridger: **Arabian Oil Ventures**, Washington, Middle East Institute, 1964.
- Philby, Harry St. John
Bridger: **Forty Years in The Wilderness**, Londra, Robert Hale Ltd., 1957
- Philby, Harry St. John
Bridger: **Mesopotage** (Basılmamış Kitap), St. Antony's Kolej, MEC Archive, Box 8
- Philby, Harry St. John
Bridger: **Report On Najd Mission**, Bağdat, The Government Press, 1918.
- Philby, Harry St. John
Bridger: **Saudi Arabia**, Londra, Ernest Benn Ltd., 1955.
- Philby, Harry St. John
Bridger: **Sheba's Daughters**, London, Methuen & Co., 1939.
- Philby, Harry St. John
Bridger: **The Empty Quarter**, London, Constable & Co., 1933.
- Philby, Harry St. John
Bridger: **The Heart of Arabia**, 2c., London, Constable & Co. Ltd., 1922.
- Philby, Harry St. John
Bridger: "Gertrude Bell", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No: 4, 1926, pp. 804-806.
- Philby Papers: **MEC Archive**, St. Antony's College, Oxford
- Piştifoğlu, Abdülhamit: "Ahmediye Cemaati ve Türkiye'deki Faaliyetleri", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014.
- Polat, Ü. Gülsüm: "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXVI, No: 76, 2010, s. 97-

- 131.
- Porath, Yeoshua: “Weizmann, Churchill and the “Philby Plan” 1937-1943”, **Studies in Zionism**, C.V, No: 2, 1984, pp. 239-272.
- Rahman, Fazlur: **İslam**, Çev. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın, Ankara, Selçuk Yayınları, 1993.
- Reis, Ragıp: “İstanbul’da Bir İngiliz Tercümanın Hatıraları, 1899-1922 Abdülhamit Devrinden Mustafa Kemal’e Kadar”, **Tarih Kritik**, No: 2, 2016, s. 1-7.
- Rentz, George: “Al-Ikhwan”, **The Encyclopedia of Islam**, C.III, Leiden, 1971, pp. 1064-1068.
- Rogers, Edward Thomas, Rogers, Mary Eliza, Seymour, George L.: “The Suez Canal”, **The Art Journal (1875-1887)**, C.VI, 1880, pp. 329-332.
- Ryan, Sir Andrews: **İstanbul’da Bir İngiliz Tercümanın Hatıraları**, Haz. Erdal Aydoğan-Erkan Cevizler, İstanbul, Salkımsöğüt Yayınevi, 2014.
- Ryckmans, G.: “H. Saint John B. Philby: le “sheikh Abdallah”, A. P., **Syria**, C. 38, Beyrut, Institut Francais du Proche-Orient, 1961, pp. 338-339.
- Seal, Thomas E.: “Naval War College Review”, **U.S. Naval War College Press**, C.LXVII, No: 2, 2014, s. 138.
- Silverfarb, Daniel: “The Philby Mission to Ibn Saud, 1917-18”, **Journal of Contemporary History**, C.XIV, No: 2, 1979, s. 269-286
- Silverfarb, Daniel: “The Treaty of Jidda of May 1927”, **Middle Eastern Studies**, C.XVIII, No:3, 1982, s. 276-285.
- Şahin, H. Hilal: “Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış (XV-XVIII. Yüzyıl)”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.II, No:6, 2015, s. 59-77.
- Şahin, İsmail, Şahin, Cemile, “Ortadoğu’da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu:

- Şükür, İsmail: Sykes-Picot Antlaşması”, **International Journal of Social Sciences**, No: 38, 2015, s. 241-262.
- Şahin, İsmail, Şahin, Cemile, Yüce, Samet: “Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere’nin Irak’ta Devlet Kurma Çabaları”, **Akademik Bakış**, C.VIII, No:15, 2014, s. 105-132.
- Şeker, Fatih M.: **Osmanlılar ve Vehhabilik**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.
- Turan, Şerafeddin: “Levant”, **DİA**, C.XXVII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 145-147.
- Tekdemir, Aziz: “1851 Londra Sergisi ve Osmanlı Devleti’nin Katılımı”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.XIII, No:1, 2018, s. 291-321.
- Tharoor, Shashi: **Nehru, The Invention of India**, Skyhorse Publishing, New York, 2003.
- Thesiger, Wilfred- K., L. P.: “Obituary: H. St. John B. Philby, 1885-1960”, **The Geographical Journal**, The Royal Geographical Society&The Institute of British Geographers, C.CXXVI, No: 4, 1960, pp. 563-566.
- Thompson, Jerald L.: “H. St. John Philby, Ibn Saud and Palestine”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, United States Military Academy, University of Kansas, Kansas, 1971.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü: “Browne, Edward Granville”, **DİA**, C.VI, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 336-337.
- Troeller, Gary: **The Birth of Saudi Arabia, Britain and the Rise of the House of Sa’ud**, New York, Routledge Taylor & Francis Group, 2013.
- Türkel, Rifat: **Vehhabilik ve Arka Planı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir, 2013.
- Vatsal, Tulsi: **Indian Political History**, Bombay, Orient

- Longman Newyork, 1982.
- Wallach, Janet: **Çöl Kraliçesi**, çev. Püren Özgören, İstanbul, Can Yayınları, 2017.
- Wilson, Arnold T.: **Loyalties Mesopotamia 1914-1918**, London, Oxford University Press, 1930.
- Wilson, Jeremy: **Lawrence of Arabia: the Authorized Biography of T. E. Lawrence**, Londra, 1990.
- Wissmann, Hermann V.: “Abdallah H. St. J. Philby (1885-1960) sein Leben und Wirken”, **Die Welt Des Islams**, New Series, No: 7, 1961, s. 100-141.
- Wyndham, E. H.: “Book Review: Arabian Days”, **International Affairs**, C.XXIV, No:3, 1948, s. 458-459.
- y.y. **The Early Days 1933-1944**, Aramco, 1960
- y.y. “The Kitchener Type of Hero”, **The Advocate of Peace (1894-1920)**, C.LXIV, No: 8, 1902, s. 151.
- Yavuz, Hulusi: “Abdülazîz b. Suûd”, **DİA**, C.I, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s. 194-195.
- (Yeğîn, Abdullah, Badıllı, Abdülkadir, İsmail, Hekimoğlu, Çalım, İlhan): **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat**, 2c., İstanbul, Türdav, 1981, C.I.
- Yörükân, Yusuf Ziya: “Vehhâbîlik”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1953, C.II, No:1, s. 51-67.
- Yüce, Samet: “Britanya’nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük, 2015.